

Seimineár Staire

AG TACÚ LE MÚINEADH NA STAIRE TRÍ GHAEILGE

ACMHAINNÍ DO MHÚINTEOIRÍ

An Chomhairle um Oideachas
Gaeltachta & Gaelscolaíochta

**Is le tacaíocht ón Rannóg Oiliúna (TES) sa Roinn
Oideachais agus Eolaíochta a cuireadh an t-ábhar
seo ar fáil don seimineár.**

Nótaí staire don Teastas Sóisearach

Topaic	Lch.
An Staraí, Foinsí agus an tSeandálaíocht	3
An tSean Róimh.....	10
Éire Anallód	17
Teacht na Críostaíochta go hÉirinn.....	25
An Mheánaois	31
An Renaissance	39
An Taiscéalaíocht agus na Fionnachtana	45
An Reifirméisean	52
Plandáil in Éirinn	60
Réabhlóidí Polaitíochta	67
Réabhlóidí Talmhaíochta agus Tionsclaíochta	76
Athrú ar an saol in Éirinn sa 20ú aois	84
Athruithe Polaitíochta sa 20ú aois	93
Caidreamh Idirnáisiúnta sa 20ú aois	101

An Chomhairle um Oideachas
Gaeltachta & Gaelscolaíochta

Is é Breandán Ó Dufaigh, Coláiste Oiriall, Muineachán
a chuir na nótaí seo ar fáil.

Léaráidí: Deirdre Ní Bhraonáin, Co. Dhún na nGall.

Tá an t-ábhar seo curtha ar fáil le tacaíocht ón
RANNÓG OILIÚNA (TES)
SA ROINN OIDEACHAIS AGUS EOLAÍOCHTA

An Staraí, Foinsí agus an tSeandálaíocht

Stór focal

Fothraigh – ruins	Coiste fiosrúcháin – Committee of Enquiry
Leachtanna cuimhneacháin – commemorative plaques	Clódóireacht – printing
Lorgairí/bleachtairí – detectives	Lámhscríbhinní – manuscripts
Fianaise – evidence	Cáipéisí rialtais – government documents
Staraí – historian	Reiligí – graveyards
Foinsí príomhúla – primary sources	Seandálaíocht – archaeology
Foinsí tánaisteacha – secondary sources	Tochailt – a dig
Iarsmaí – remains	Creatlacha daoine – skeletons of people
Cruinn – accurate	Saineolaí – expert
Mionscrúdú – detailed examination	Sleá – spear
Tuarascálacha rialtais – government reports	Lámhdhéantúsán – artefact
Sonraí – details	Réamhstairiúil – prehistoric
Thionscain sé é – he invented it	Caomhnú – preservation
Áibhéil – exaggeration	Láthair – site
Neamhchlaonta – unbiased	Rámhainní – spades
Claonta – biased	Liáin – trowels
Fíricí – facts	Criathair – sieves
Rialtóir – ruler	Piocóidí – pickaxes
Taifid – records or accounts	Stratagrafaíocht – stratigraphy
Daonáireamh – census	Dátú Charbón 14 – Carbon 14 Dating

Ag amharc ar an Stair

Is cuimhin le gach duine rudaí a tharla san aimsir chaite. Is féidir leat smaoineamh ar rudaí a tharla duit ar maidin nó inné. Uaireanta is féidir leat smaoineamh ar na rudaí a tharla mí ó shin, bliain ó shin agus b'fhéidir cúpla bliain ó shin.

Chomh maith leis seo cloiseann gach duine scéalta faoi rudaí a tharla fada ó shin.

- B'fhéidir gur chuala tú do mháthair ag caint faoin saol nuair a bhí sise ina cailín óg, nó d'athair mór ag labhairt faoi rudaí a tharla blianta ó shin.
- B'fhéidir go bhfaca tú scannán a bhí suite san am atá thart.
- B'fhéidir gur léigh tú leabhar faoi rud a tharla san am atá thart.

Is maith le daoine fios a bheith acu faoi na rudaí a tharla fada ó shin.

An bhfuil tusa ábalta na freagraí do na ceisteanna seo a fháil?

- Cé mhéad uair a bhuaigh Man. Utd. an corn F.A.?
- Cathain a tháinig Madonna go *Slane*?
- Cé hé an chéad duine a bhuaigh rása *Formula 1*?
- Cé hé an chéad duine a sheas ar an ghealach?
- Cathain a tógadh do theach?
- Cén t-ospidéal ina rugadh tú?

An bhfuil freagraí na gceisteanna thuas ar eolas agat?

Mura bhfuil na freagraí ar eolas agat, conas a bheifeá ábalta iad a fháil?

Stair: na himeachtaí ar fad a tharla san am atá thart

Lorgaíonn **an staraí** eolas faoi na rudai a tharla san am atá thart

Conas is féidir leatsa a bheith i do Staraí?

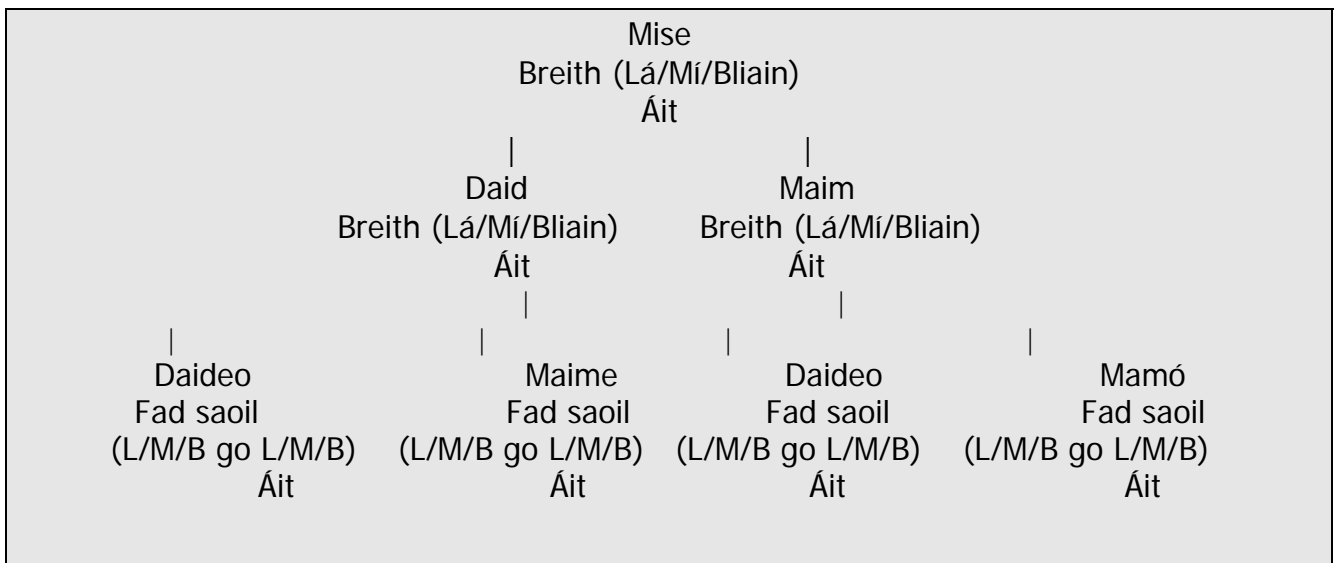
Tá tús curtha agat leis cheana féin. Amharc ar na ceisteanna thuas arís. Conas a fuair tú an t-eolas? Seo é an chéad rud a chaithfidh aon staraí a dhéanamh. Tá obair an staraí an-chosúil le hobair an bhleachtaire (*detective*). Mar a dúirt Sherlock Holmes le Watson: cuir na ceisteanna seo ort féin i gcónaí:

- Cá bhfuil an t-eolas ar fáil?
- Cad a tharla?
- Cén fáth ar tharla sé?

Ag Cur Tús Leis An Obair

Tosaigh le do theaghlach féin. An féidir leat Craobh Ghinealaigh (*family tree*) a dhéanamh amach. Beidh sé furasta go leor ag an tús. Thig leat ceisteanna a chur ar do thuismitheoirí nó ar do sheantuismitheoirí ach tar éis cúpla glúin b'fhéidir nach mbeidh siad ábalta dul siar níos faide sa stair. An dtig leat smaoineamh ar dhóigh ar bith eile chun an t-eolas a bhailiú?

An tréimhse réamhstairiúil = an tréimhse sular tionscnaíodh an scríbhneoireacht. Tá muid ag brath go hiomlán ar an tseandálaíocht (*archaeology*) le staidéar a dhéanamh ar an tréimhse ama seo.

Cé chomh fada siar is atá tú ábalta dul?

An bhfuil tú ábalta aon eolas eile a aimsiú faoi do shinsir?

Glaotar *foinsí* ar na háiteanna a bhfaigheann tú an t-eolas.

Tá dhá shaghas foinse ann:

- **Foinsí Príomhúla**
- **Foinsí Tánaisteacha**

Foinse Phríomhúil

Is foinse phríomhúil (primary) é aon rud a bhain leis an am atá á staidéar againn. Samplaí de seo is iad rudaí a scríobh daoine a bhí beo ag an am, grianghraif, litreacha, éadaigh a chaith na daoine agus rudaí a d'úsáid siad. An dtig leatsa smaoineamh ar aon samplaí eile?

Foinse Thánaisteach

Ní thagann an foinse seo ón am atá á staidéar againn. Sampla de seo is ea leabhar staire. Níor scríobhadh é ag an am ach tá sé ag cur síos ar na rudaí a tharla ag an am. Amharcann staraí ar na foinsí príomhúla ar dtús agus ansin scríobhann siad leabhair fúthu = foinsí tánaisteacha (secondary), ach ní fhaca an staraí féin na rudaí seo ag tarlú.

FOINSÍ DIFRIÚLA

Daoine

Seo an dóigh is fusa chun eolas a bhailiú faoin stair. Má chuireann tú ceist ar dhaoine atá níos sine, mar shampla, do thuismitheoirí nó do sheanthuismitheoirí, go minic bíonn siad sásta insint duit faoi rudaí a tharla fada ó shin. Caithfidh tú a bheith cúramach, áfach, mar uaireanta

ní bhíonn an cuimhne ró-mhaith ag daoine agus uaireanta eile bíonn siad **claonta** (*biased*). Nuair atá duine claonta, amharcann sé ar rudaí mar ba mhaith leis iad a bheith. Mar shampla, dá scríobhfá alt irise faoi chluiche cispheile idir do scoil agus scoil éigin eile, seans maith go mbeadh sé difriúil ón alt a scríobhfadh duine ón scoil eile.

Dialanna agus Litreacha

Coimeádann go leor daoine dialanna. Is é ata i gceist le dialann ná taifead pearsanta a choimeádann duine ar an saghas saoil a bhíonn aige nó aici agus ar na rudaí a bhíonn ag tarlú thart air / uirthi.

Is sampla maith de dhialann stairiúil í dialann **Anne Frank**. Ba Ghiúdach í Anne Frank a chaith blianta i bhfolach ó na Naitsithe i rith an dara cogadh domhanda. Scríobh sí gach lá faoin saghas saoil a bhí aici ag an am.

Fada ó shin bhí go leor daoine a scríobh litreacha fosta. Is féidir linn cuid mhaith eolais a bhailiú faoin saghas saoil a bhí ann ag an am ó na rudaí a scríobh daoine a bhí beo ag an am.

Ag scríobh dialainne

Páipéir Rialtais

Ar fud na mblianta choimeád rialtais dhifriúla taifead de na rudaí a bhí ag tarlú sa tír. Tá páipéir ar fáil a thugann eolas dúinn ar na dlíthe, ar na fadhbanna sa tír, an idirphlé le tíortha eile etc.

An Daonáireamh

Gach deich mbliana déanann an rialtas cuntas ar na daoine ar fad atá sa tír - seo an **daonáireamh** (census). Ar oíche amháin atá socraithe roimh ré líonann gach teaghlach isteach foirm ag tabhairt eolais faoi gach duine atá ag stopadh sa teach sin an oíche sin, mar shampla, eolas ar oideachas, aois, teanga agus áit bhreithe etc.

Filíocht agus Amhráin

Faigheann muid go leor eolais faoin saol a bhí ann fadó ón fhilíocht agus ó na hamhráin a bhí ag daoine fadó. Tá go leor scéalta agus seanchais bailithe ag **Coimisiún Béaloidis Éireann**. Tá sé ar fáil anois sa chartlann (*archives*) in Ollscoil na hÉireann, Baile Átha Cliath.

Leabhair - Beathaisnéisí agus Dírbheathaisnéisí

Is é atá i gceist le beathaisnéis ná leabhar a scríobh duine amháin faoi shaol duine inteacht eile. Nuair a scríobhann duine faoina shaol féin, glaonn muid dírbheathaisnéis (autobiography) air. Tá leabhair den chineál seo an-úsáideach chun eolas a fháil ní hamháin faoin duine féin ach faoin saol a bhí ann nuair a bhí an duine sin beo.

Grianghraif

Ón am a cumadh an ceamara sa naoú haois déag tá fuinneog ar an stair tugtha ag grianghraif dúinn. Cén sort eolais is féidir linn a fháil ó sheanghrianghraif?

Ealaín

Sular cruthaíodh an ceamara ní raibh dóigh ar bith ann chun pictiúr a

dhéanamh ach amháin tríd an phéintéireacht. Ach ní féidir linn muinín a bheith againn i gcónaí as an ealaín. Uaireanta ní bheadh ríthe ná daoine tábhachtacha sásta le pictiúr a thaispeáin iad mar dhaoine gránna nó mar sheandaoine. Go minic bhí na healaíontóirí an-chúramach ag déanamh cinnte de gur thaispeáin siad an rí mar dhuine óg, dathúil, lúfar. Is féidir le daoine pictiúir a úsáid fosta chun a gcuid smaointí féin a chur in iúl. Glaotar **bolscaireacht** air seo.

Bolscaireacht: ag athrú fíricí chun tacú le do dhearcadh féin

Scannáin

Le céad bliain anuas tá daoine ag déanamh scannán. Tá an-chuid scannán faisnéise déanta agus tugann siad a lán eolais do staraithe. Sa lá atá inniu ann úsáideann a lán daoine cineceamaraí sa bhaile chun taifead a choimeád d'ócáidí teaghlaigh.

Dátaí

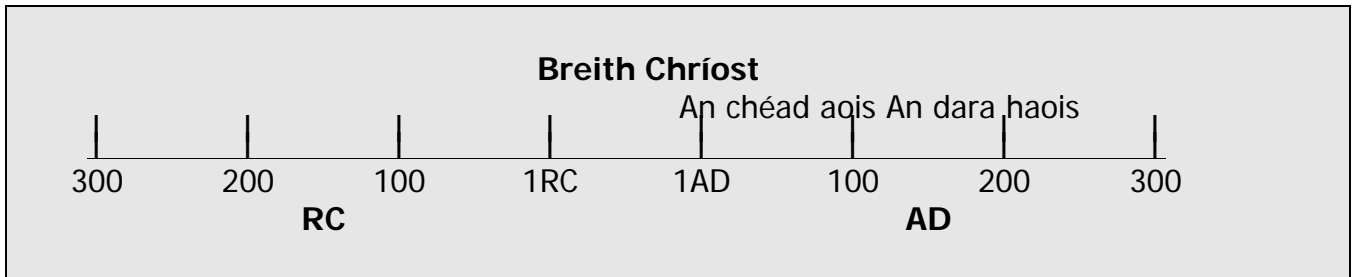
Sular féidir linn staidéar a dhéanamh ar an stair caithfidh muid a bheith ábalta dátaí a úsáid. Cuireann staraithe na litreacha **RC** agus **AD** leis an dáta.

Seasann **RC** do Roimh Chríost. Úsáidtear é le gach rud a tharla sula rugadh Críost.

Seasann **AD** do Anno Domini (Bliain an Tiarna). Úsáidtear é le gach rud a tharla tar éis bhreith Chríost.

Tá 100 bliain in aon **chéad**. Uaireanta úsáidtear an focal **aois** chun 100 bliain a chur in iúl.

NB: Ní raibh aon bhliain 0 ann. D'athraigh an dáta 31 Nollaig 1BC go dtí 1 Eanáir 1AD. Mar sin tosaíonn céad nua leis an uimhir 1 i gcónaí. Féach ar an líne ama ar an gcéad leathanach eile.

Seandálaíocht

Go minic caithfidh daoine dul ag tochailt chun foinsí a fháil. Is é an **seandálaí** a dhéanann an obair seo. Téann an seandálaí thart ag tochailt in áiteanna éagsúla ag glanadh agus ag scuabadh na cré ag iarraidh **iarsmaí** a nochtadh. Tógann an obair seo an-chuid ama mar caithfidh an seandálaí a bheith an-chúramach ar eagla go ndéanfaidh sé damáiste do rud ar bith faoin talamh. Chomh maith leis sin caithfidh sé nóta a choimeád de gach rud a fhaigheann sé agus an áit go díreach ina bhfuair sé é.

Cén áit ar chóir don seandálaí dul ag cuardach?

1. Uaireanta tá áiteanna stairiúla ann atá **fós le feiceáil**. Déanann an-chuid seandálaithe tochailt faoi na háiteanna seo ar lorg iarsmaí.
2. **Finscéalta**. Tá go leor seanscéalta ann faoi rudaí a tharla fada ó shin sa stair agus sa mhiotaseolaíocht. Nuair a chuaigh seandálaithe ag lorg na n-áiteanna inar tharla na heachtraí úd bhí iontas orthu go minic nuair a d'aimsigh siad na háiteanna a bhí luaite sna scéalta. Sna seanscéalta a bhain le Cú Chulainn bhí cónaí ar Rí Uladh in Eamhain Mhacha i gCo. Ard Mhacha. D'éirigh le seandálaithe an áit seo a aimsiú agus fuair siad go leor iarsmaí faoin talamh. Sampla eile is ea Cathair na Traoi. Níos mó ná céad bliain ó shin bhí fear saibhir ann darbh ainm **Heinrich Schliemann** a raibh an suim aige i scéal na Traoi. Chuaigh sé go dtí an Tuirc agus tar éis dó scrúdú dian a dhéanamh ar na

scéalta a scríobh Homer faoin chathair d'éirigh leis an tseanchathair a aimsiú.

3. **Grianghraif aeir**. Go minic ní fheictear rudaí i gceart ón talamh, ach le blianta anuas ó thosaigh seandálaithe ag úsáid eitleán nó héileacaptar chun grianghraif a thógáil feictear rian na seanáiteanna cónaí greanta isteach sa talamh.
4. Go minic tagann seandálaithe ar shuímh **trí thimpiste**. Uaireanta nuair a bhíonn daoine ag tógáil tithe nó ag feirmeoireacht nó ag tógáil bóithre agus iad ag tochailt thíos sa talamh tagann siad ar iarsmaí ó ré eile. Tharla seo cúpla bliain ó shin nuair a bhí Bardas Átha Cliath ag tógáil oifigí nua ar Ché an Adhmaid i mBaile Átha Cliath. Tháinig siad ar sheantithe de chuid na Lochlannach a bhíodh ina gcónaí san áit sin beagnach 1000 bliain roimhe sin.

Tochailt = an obair a dhéanann seandálaithe nuair atá siad ag nochtadh iarsmaí atá faoin talamh tríd an chré a ghlanadh agus a scuabadh suas.

Sula dtosaíonn sé ar an tochailt caithfidh an seandálaí léarscáil chruinn a dhéanamh den suíomh agus é a roinnt suas. Baintear an féar den suíomh agus tosaíonn an obair ansin. Úsáidtear sluaistí beaga agus scuaba chun an tochailt (*dig*) a dhéanamh. Tógtar nóta cruinn den áit ina bhfaightear gach rud agus go minic tógtar grianghraf de.

Ag cur dáta ar na hiarsmaí

Tá cúpla dóigh ann chun iarsmaí a dhátú.

- 1. Stratagrafaíocht** Má tá iarsma thíos go domhain sa talamh tá gach seans ann go bhfuil sé níos sine ná iarsma atá cóngarach do dhromchla an talaimh. Má tá iarsma ann gur féidir a dhátú ar dhóigh eile is féidir gach iarsma eile ar chomhdhoimhneacht a dhátú go dtí an ré céanna.
- 2. Dátú raidiócharbóin** Bíonn carbón 14 i ngach rud beo. Nuair a fhaigheann rud beo bás tosaíonn an carbón sin ag laghdú ar ráta 50% gach 5,730 bliain. Má thomhasann seandálaí an méid carbóin 14 atá fágtha i rud marbh is féidir dáta cruinn a chur air.
- 3. Crann-chróineolaíocht** Gach bliain fásann fainne nua ar chrann. Má dhéanann muid cuntas ar na fáinní sin is féidir dátú a dhéanamh ar an chrann. Nuair a bhíonn an aimsir go maith fásann an crann go tapa agus

bíonn spás mór idir na fáinní, nuair a bhíonn an aimsir go dona ní fhasann an crann iontach gasta agus bíonn na fáinní cóngarach dá chéile. Mar sin bíonn patrúin éagsúla ar fháinní crainn. Bíonn an patrún céanna ar gach crann darach a bhíonn ag fás sa bhliain chéanna.

Tá seandálaithe i mBéal Feirste i ndiaidh na patrúin darach a leagadh amach siar go dtí 5,289 RC. Má fhaightear aon phíosa adhmaid ag suíomh seandálaíochta is féidir é a dhátú go minic trí chomparáid a dhéanamh leis na patrúin i mBéal Feirste.

- 4. Scrúdú Pailin** Is féidir le seandálaithe go leor a fhoghlaim ón phailin (dusta éadrom) a thagann ó gach planda. Maireann pailin síos tríd na blianta agus nuair a dhéanann seandálaithe scrúdú air faoi mhicreascóp is féidir leo foghlaim faoi na saghsanna éagsúla crann agus plandaí a bhí ag fás in áit éigin ag am faoi leith.

Gallagh Man, faighte i 1821 ag fir oibrithe in aice le Castleblakeney, Co. na Gaillimhe. Fuair sé bás idir 490 agus 120 R.C. (Ard-Mhúsaem na hÉireann)

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Seandálaí i mbun oibre

Déanann an seandálaí staidéar ar an seansaol trí thochailt a dhéanamh faoin talamh ar na hiarsmaí a d'fhág daoine ina ndiaidh fadó. Tá seo iontach tábhachtach do dhuine ar bith a bhfuil suim aige sa stair, go háirithe sa tréimhse réamhstairiúil (*pre-historic*) nuair nach bhfuil aon ábhar scríofa againn. Faigheann siad gach cineál ruda - cosúil le huirlisí feirme, uirlisí cogaidh, cnámha ainmhithe, cnámha daonna agus foirgnimh fiú. Ar ndóigh tá an chuid is mó de na hiarsmaí ar shiúl anois. Lobh siad sa talamh nó scrios daoine nó an aimsir iad.

Sula dtosaíonn seandálaí ag tochailt ar chor ar bith caithfidh sé suirbhéireacht a dhéanamh le fáil amach méid agus cruth na láithreach chomh maith leis an chineál créafóige agus carraige atá sa cheantar. B'fhéidir go mbeadh aerfótagraif le tógáil fosta chun teacht ar rian páirceanna, bailte, agus bóithre.

Úsáideann an seandálaí uirlisí nuair a bhíonn sé ag tochailt. Níor mhaith leis dochar ar bith a dhéanamh do na hiarsmaí. Caithfidh sé a bheith iontach cúramach. Úsáideann sé sluaistí, piocóidí, rámhainní (*spades*), liáin (*trowels*), scuaba agus criathair (*sieves*). Tugann sé togha na haire do na hiarsmaí uilig mar b'fhurasta iad a bhriseadh. Bíonn sé ag cuardach roinnt freagraí ar cheisteanna ansin- cén aois atá ag an rud seo agus cad chuige a raibh sé ann. Glanann sé achan rud agus breacann sé síos achan eolas mar gheall air.

Tá dhá phríomh-mhodh a bhíonn ag seandálaí chun dátaí a chur leis na rudaí a fhaigheann sé. Má thomhasann sé cé chomh fada síos sa talamh a fuair sé earra nó iarsmaí, beidh sé ábalta aois an earra a dhéanamh amach ansin. Bíonn sraitheanna iarsmaí anuas ar a chéile agus nádúrtha go leor bíonn na hiarsmaí is sine in íochtar agus na hiarsmaí is nua in uachtar. Tugtar stratagrafaíocht ar seo.

Tá ábhar radaighníomhach ar a dtugtar Carbón 14 le fáil i ngach rud a fhásann agus cuidíonn sé go mór le seandálaí iarsmaí a dhátú. Nuair a fhaigheann féar nó crann nó ainmhí nó duine bás, tosaíonn an Carbón 14 ag meath nó ag imeacht as ag an am céanna. Bíonn méid áirithe Carbóin 14 i ngach rud beo agus nuair a thosaíonn an meath imíonn an Carbón 14 ag ráta cinnte. I ndiaidh 5,750 bliain bíonn leath an Charbóin imithe. Mar sin má fhaigheann seandálaí sean chnámh sa talamh, thig leis a oibriú amach sa tsaotharlann (*laboratory*) cé mhéad Carbóin 14 atá fágtha sa chnámh agus thig leis a rá ansin cad é an aois atá ag an chnámh.

An tSean-Róimh

Stór focal

Uiscerianta -aqueducts	Coilíneacht - colony
Folcadáin phoiblí – public baths	Eachtrannach/eachtrannaigh –
Marmar - marble	Stranger/strangers
Halla aclaíochta – exercise hall	Boghdóirí – archers
Carbad - chariot	Clogad cré-umha agus iarainn – bronze and
Carbadóir- charioteer	iron helmet
Gliairí – gladiators	Dúshraith - foundation
Troideanna gliaireachta – gladiatorial fights	Dromchla - surface
Sliabh bolcánach – volcanic mountain	Pearóidí agus péarlaí – parrots and pearls
Laibhe agus luaith – lava and ash	Spíosraí agus síoda – spices and silks
Múnlaí plástair – plaster moulds	Murmhaisithe - murals
	Mósáicí – mosaics
Stroighin - cement	
Baisleac – basilica	Cruinneachán - dome
Séarachas - sewage	D'adhraigh siad é – they worshipped him
Cathéide – armour	Rinne siad é a chréamadh – they cremated
Eabhar - ivory	him
Ceannai – dealer/merchant	Géarleanúint - persecution
Píobáin luaidhe – lead pipes	Eipistilí - epistles
Óráidíocht - oratory	Áit adhlactha – burial place
Léasadh - thrashing	Mairtíreach - martyr
Fíodóireacht - weaving	Na Catacómaí – Catacombs
Reibiliúnaithe – rebels	An eaglais faoi cheilt – underground church
Cúntaigh - auxiliaries	Saoránach – citizen

An tSean-Róimh

AN GNÁTHSHAOL A BHÍ AG NA RÓMHÁNAIGH

An teaghlach

Bhí an teaghlach iontach tábhachtach do na Rómhánaigh. De ghnáth bhí an teaghlach iontach mór. Ba mhinic a bhí fear agus a bhean chéile ann leis na mic ar fad a bhí pósta agus mná céile agus páistí na mac sin, agus bhí gaolta bochta agus sclábhaithe ann chomh maith.

Bhí an t-athair i gceannas ar an teaghlach agus bhí cumhacht mhór aige thar an teaghlach ar fad. Bhí cead aige a bhean chéile agus a pháistí a bhualadh nó iad a dhíol mar sclábhaithe. Nuair a rugadh páiste shocraigh sé ar chóir ligint dó a bheith beo nó é a chur chun báis.

Go minic cuireadh páistí tinne amach ar na sléibhte chun bás a fháil. Cuireadh girseacha amach fosta mar cheap na Rómhánaigh **nach raibh siad chomh tábhachtach agus a bhí na buachaillí.**

Ní raibh mórán cearta ag an mháthair. Ní raibh cead acu a bheith ina saoránaigh nó vótaí a chaitheamh i dtoghcháin. Bhí cead acu talamh agus gnóthaí a bheith acu agus má bhí bean saibhir bhí cead aici páirt a ghlacadh sa pholaitíocht. Bhí saol dian ag na páistí ach bhí am acu chun cluichí a imirt. Bhí bábóga ag na girseacha agus rinne na buachaillí súgradh mar shaighdiúirí. Choinnigh siad madaidh agus éin ach ní raibh mórán cat ann.

Scoileanna

Tá a fhios againn go ndeachaigh cuid de na girseacha saibhre ar scoil ach ní dheachaigh an chuid ba mhó acu ann. D'fhan siad sa bhaile agus thaispeáin na máithreacha dóibh conas aire a thabhairt don teach. Phós an ghirseach nuair a bhí sí óg – thart fá 12 - 15, agus chuaigh sí chun cónaí ansin le teaghlach a fir chéile.

Chuaigh na buachaillí ar scoil gach lá. Bhí múinteoirí príobháideacha ag na buachaillí saibhre ach chuaigh an chuid ba mhó de na buachaillí go dtí an ghnáthscoil. Thosaigh an lá scoile ag breacadh an lae – thart fá 6.00 ar maidin. Rinne na buachaillí staidéar ar **léamh, scríobh agus mata**. Bhí páipéar iontach costasach agus mar sin chleachtaigh na buachaillí an scríbhneoireacht ar 'chláir scríbhneoireachta'. Seo píosaí adhmaid clúdaithe le céir (*wax*), bhí siad ábalta an chéir a ghlanadh nuair a bhí siad críochnaithe agus na cláir a úsáid arís an lá ina dhiaidh sin. D'fhoghlaim siad 'cuntas' ar na méara agus le clocha beaga.

Nuair a bhí siad thart fá 13 bliana d'aois chuaigh na buachaillí ba shaibhre go dtí scoileanna gramadaí a bhí iontach cosúil leis na meánscoileanna atá againn anois. D'fhoghlaim siad Gréigis ansin. Thosaigh siad ag léamh leabhar as Laidin agus as Gréigis agus ag caint faoi na smaointí a bhí sna leabhair. D'fhoghlaim siad **óráidíocht** (scileanna cainte agus argóna) fosta. Bhí seo tábhachtach má bhí siad chun páirt a ghlacadh i rialtas na hImpireachta. Chuaigh na buachaillí ar scoil ar feadh seacht lá. Gach 8ú lá (lá an mhargaidh) bhí lá saor acu. Buailleadh buachaillí dalba go trom.

Bia

Bhí bia iontach sláintiúil ag na Rómhánaigh. Seo biachlár tipiciúil:

Bricfeasta:	Arán tumtha i bhfíon, ológa, cáis agus rísíní
Lón:	Arán, saillead, torthaí, cnónna, uibheacha, cearc, iasc agus fíon
Dinnéar:	Glasraí, uibheacha, iasc, feoil (uan nó torc fiáin), torthaí

Is minic a chuaigh an dinnéar (**cena**) ar aghaidh ar feadh cúpla uair an chloig. Tháinig an teaghlach ar fad le chéile chun a bheith ag caint faoi na rudaí ar fad a tharla i rith an lae agus chun a bheith ag caint faoin pholaitíocht.

Uaireanta bhí cóisirí ag na paitrígh (*patricians*) saibhre. Rinne na sclábhaithe an chócaireacht ar fad agus ba mhinic a tháinig an bia agus an fíon ó gharraí an phaitrígh é féin. Bhí toilg speisialta acu thart ar thábla mór sa dóigh is go mbeadh na daoine ábalta luí siar agus iad ag ithe. D'ith na daoine lena méara ar an ábhar nach raibh aon fhoirc ann. Tháinig na sclábhaithe thart idir gach cúrsa den dinnéar chun go mbeadh na daoine ábalta a lámha a ní. Chuir na daoine saibhre siamsaíocht ar fáil fosta - b'fhéidir go mbeadh **gliairí** (*gladiators*) ag troid. Go minic ag deireadh an bhéile d'éirigh cuid de na daoine tinn. Nuair a tharla seo, chaith siad amach an bia a bhí ite acu isteach sa **vomitorium** agus chuaigh siad ar ais chun níos mó a ithe.

Éadaí

Meadaille agus
slabhra

Ba é an ball éadaigh ba choitianta ag na Rómhánaigh ná an **tuineach**. Bhí seo cosúil le T-léine fada ceangailte le crios timpeall an choim. Chaith na fir, na mná agus na páistí an tuineach agus cuaráin (sandail) thart fán teach.

Taobh amuigh den teach chaith an paitríoch **toga** (róba fada a chuaigh ó na guaillí síos go dtí na cosa). Bhí na togaí seo bán de ghnáth agus déanta as olann. Cé go raibh siad trom choinnigh an dath bán an teas amuigh agus choinnigh sé an fear fionnuar. Níor chaith na fir seodra de ghnáth seachas fháinní agus ba é an faisean a bhí ann ná gan féasóg a chaitheamh.

Chaith na mná gúna fada darbh ainm **stola**, agus nuair a bhí siad ag dul amach chaith siad fallaing darbh ainm **palla**.

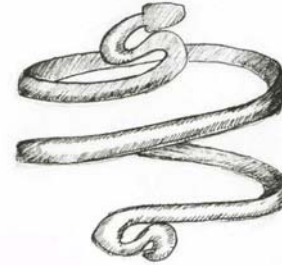

Palla

Stola

Chuir na cailíní neart smididh (make-up) orthu féin agus go minic chuir siad dathanna sa ghruaig. Chaith siad cuid mhór seodra: fáinní, fáinní cluaise agus slabhraí. Chaith siad cuaráin fosta.

Bráisléad i bhfoirm
nathair

SIAMSAÍOCHT

Folcadáin phoiblí

Bhí dúil mhór ag na Rómhánaigh sna folcadáin phoiblí. Bhí na folcadáin seo cosúil le meascán idir linn snámha, halla gleacaíochta agus ionad siopadóireachta. Bhí costas na bhfolcadán an-íseal agus mar sin bhí na daoine bochta - na pleibigh – ábalta gabháil ann go minic fosta. Bhí sclábhaithe ann chun suathaireacht (*massage*) a thabhairt do na Rómhánaigh.

Ina dhiaidh sin thiocfadh leo dul isteach sa halla gleacaíochta, an **palaestra**, agus spórt a imirt. Bhí *'tógáil meáchan'* agus iomrascáil (*wrestling*) iontach coitianta. Ina dhiaidh sin bhí cúpla seomra ann le linnte snámha iontu. Bhí an **caldarium** iontach te agus bhí an **frigidarium** iontach fuar. Bhí siopaí ann ansin ina raibh daoine ábalta bia agus deochanna a cheannach. Bhuaile daoine lena gcairde go minic sna folcadáin agus ba mhinic a rinne fir ghnó agus polaiteoirí margaí agus gnó iontu.

An Amharclann

Thóg na Rómhánaigh an Amharclann ó na Gréigigh agus bhí na hamharclanna sa Róimh iontach cosúil leis na cinn a bhí sa Ghréig: leathchiorcal ina raibh suíocháin tógtha suas thart air. Bhí cuid de na hamharclanna ábalta suas le

30,000 duine a thógáil. Bhí dhá chineál dráma ag na Rómhánaigh: **coiméidí** (a raibh críoch shona leo) agus tragóidí (a raibh críoch bhrónach leo). Bhí an chuid ba mhó de na hamharclanna iontach mór agus bhí siad taobh amuigh faoin spéir ach bhí cinn bheaga ann fosta taobh istigh. Tugadh **odeon** ar an chineál amharclainne seo.

Rásaíocht Carbaid

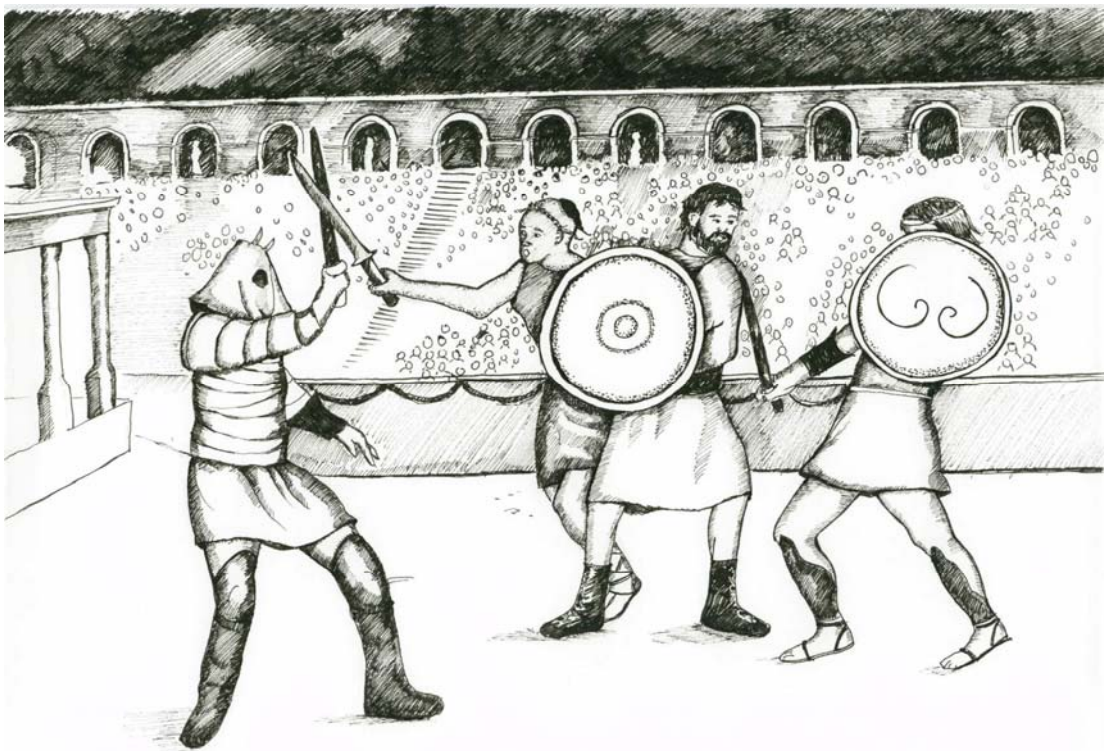
Bhí rásaí capall agus rásaí carbad ag na Rómhánaigh sa **Circus Maximus**. Bhí dúil mhór ag na Rómhánaigh sna rásaí carbad go speisialta. Bhí an Circus Maximus ábalta suas le 250,000 daoine a choinneáil. De ghnáth bhí ceithre fhoireann sna rásaí carbad agus bhí dath ag gach foireann - dearg, glas, bán agus gorm. Bhí ceithre chapall ann do gach carbad agus tharraing siad an carbad thart ar an chúrsa - **an hiopadróim**. Bhí na coirnéil iontach géar agus ba mhinic a tharla timpistí. Bhí sclábhaithe mar thiománaithe de ghnáth agus má bhí sclábhaí go maith rinneadh laoch de agus fuair sé a shaoirse.

Gliairí

Bhí dúil mhór ag na Rómhánaigh sna troideanna idir na gliairí fosta. Tharla an chuid ba mhó de na troideanna seo sa Cholosseum. Bhí an **Colosseum** cosúil

le hamharclann mhór chiorclach agus bhí spás istigh ann do **45,000** daoine. Bhí suíocháin speisialta ann don Impire agus do dhaoine tábhachtacha eile. De ghnáth ba sclábhaithe iad **na gliairí**. Ba iad na máistrí a bhí acu a d'eagraigh na troideanna. Chuir na gliairí cathéide orthu féin agus throid siad lena chéile os comhair an lucht féachana. Uaireanta bhí claimhte ag an bheirt acu, uaireanta eile bhí eangach agus forc ag duine amháin acu. Dhéanfadh seisean iarracht an duine eile a fháil greamaithe san eangach agus ansin é a mharú leis an bhforc.

Lean an troid ar aghaidh go dtí go raibh duine amháin de na gliairí marbh nó gortaithe go dona. Chaithfeadh an duine gortaithe na huirlisí catha uaidh agus lorg sé trócaire ón lucht féachana. Scairt an slua amach bás nó beatha ag brath ar cé chomh maith is a throid sé. **Sa deireadh rinne an t-Impire comhartha lena ordóg.** Má chuir sé an ordóg suas tugadh seans don ghliaire agus níor maraíodh é. Má chuir sé an ordóg síos maraíodh é. Uaireanta bhí ar na gliairí troid in éadan ainmhithe fiáine ar nós leoin agus tíogair agus uaireanta in éadan daoine i gcarbaid.

Reiligiún sa Róimh

Bhí cuid mhaith déithe ag na Rómhánaigh. Seo cuid díobh:

Iúpatar	Rí na ndéithe agus dia na spéire.
Mars	Dia an chogaidh agus saighdiúirí
Neiptiún	Dia na farraige
Cúipid	Dia an ghrá
Satarn	Dia an fhómhair
Iúnó	Bean chéile Iúpatar, dia an phósta

Bhí teampaill ag na déithe seo agus chuaigh na daoine chun na dteampall seo ag urnaí agus chun buíochas a ghabháil leis na déithe. Bhí altóirí beaga ag cuid de na Rómhánaigh saibhre ina dtithe féin in onóir na ndéithe. Chreid na Rómhánaigh i saol tar éis báis in **Elysium** agus chuir siad bonn airgid isteach i mbéal an duine mhairbh chun **Charon** a íoc. Ba é Charon an fear báid a thóg na mairbh trasna abhainn an Styx isteach go hElysium.

An Chríostaíocht

Timpeall 30 AD thosaigh reiligiún nua, an Chríostaíocht, i bpáirt den Impireacht a bhí iontach trioblóideach do na Rómhánaigh - Iúdáia. Siocair go raibh eagla ar an cheannaire Rómhánach, Pontius Pilate, roimh chireib, d'ordaigh sé do na saighdiúirí, **Íosa Críost**, bunaitheoir an reiligiúin, a mharú. Níor chuir sin stad leis an reiligiún, áfach. Thosaigh sé ag scaipeadh tríd an Impireacht agus tháinig sé go dtí an Róimh féin thart fá 15 bhliana i ndiaidh do chéasadh Íosa.

Faoin am seo bhí na Rómhánaigh ag amharc ar na hImpirí mar dhéithe agus ní raibh dúil ar bith ag na Rómhánaigh sa mhuintir a dúirt nach raibh ann ach aon Dia amháin, mar atá, na Críostaithe.

Chuir an **t-Impire Nero** an locht orthu as tine mhór a tharla sa Róimh agus thosaigh sé ag marú cuid mhór díobh. Caitheadh cuid mhór de na Críostaithe sa Róimh isteach sa Cholosseum chuig ainmhithe fiáine.

Chuaigh na Críostaithe chun cónaí sna catacómaí. Is éard atá i gceist le **catacóma** na pluais mhór faoin talamh, áit ar chuir na Rómhánaigh coirp daoine marbha. Tá cuid mhór de na Pápaí luatha curtha sna catacómaí. Cé go raibh sé in éadan an dlí a bheith i do Chríostaí sa Róimh ní bhfuair an reiligiún bás riamh agus nuair a tháinig an **t-Impire Constantine** cuireadh deireadh leis an ghéarleanúint (*persecution*) in éadan na gCríostaithe. D'iompáigh an t-Impire é féin ina Chríostaí agus d'athraigh reiligiún na hImpireachta.

Na Rómhánaigh thar lear

Thar na blianta d'éirigh an Róimh iontach láidir agus d'éirigh Impireacht na Róimhe iontach mór. Ba é arm na Róimhe ba chúis leis an mhéadú seo. Nuair a bhí an Impireacht ag an phointe ba chumhachtaí (c. 100 A.D.) chlúdaigh sí an chuid ba mhó den Eoraip, chomh fada le Germania agus Sasana, Tuaisceart na hAfraice agus An Tuirc, Iúdáia agus an Araib san Áis.

Arm na Róimhe

Bhí arm na Róimhe briste suas i dtrí roinn éagsúla:

Céad	100 saighdiúir.
Cohórt	1,000 saighdiúir. (i.e. 10 gcéad)
Léigiún	5,000 saighdiúir. (i.e. 5 chohórt)

Bhí gach léigiún san arm briste suas arís i dtrí ghrúpa: **an cos slua** (saighdiúirí a throid ar a gcosa), **an marcshlua** (saighdiúirí a throid ar chapail) agus **an airtléire** (saighdiúirí a throid le huirlisí troma). Bhí an-smacht agus ord ar an arm agus iad i mbun troda. Chuidigh

seo leis na Rómhánaigh nuair a bhí siad ag troid in éadan treabhanna agus thóg siad cuid mhór talaimh uathu.

B'éigean do gach saoránach páirt a ghlacadh san arm nuair a bhí gá ann, agus bhí air díol as a chathéide agus uirlisí cogaidh féin. B'éigean do na saighdiúirí cuid mhór meáchain a iompar - claíomh, sleá, sluaistí, sciath agus bia.

Nuair a bhí na saighdiúirí amuigh ag cogáocht rinne siad campaí dóibh féin a bhí leagtha amach go cúramach. Tógadh claí mór cearnach le díog thart air. Bhí seo ann mar chosaint. Taobh istigh leagadh na pubaill amach i línte díreacha agus bhí áit mhór oscailte sa lár. Uaireanta má bhí tábhacht ar leith ag baint leis an champa thóg na Rómhánaigh tithe a bhí níos buaine san áit.

Cad chuige ar éirigh leis na Rómhánaigh?

D'éirigh leis na Rómhánaigh mar go raibh siad iontach eagraithe. Don chuid ba mhó bhí siad ag troid in éadan treabhanna nach raibh mórán eagair orthu. Bhí sibhialtachtaí ann a throid go calma i gcoinne na Rómhánach, mar shampla **na Gaill** sa Fhrainc. D'éirigh le **Hannibal**, ginearál de chuid Carthage san Afraic dul chun cinn maith a dhéanamh in éadan na Rómhánach. Bhí an bua aige arís agus arís eile ar na Rómhánaigh ach sa deireadh d'éirigh leis an Róimh an lámh in uachtar a fháil agus bhain siad an cogadh.

Na Báid Móra

Bhí an t-eagar céanna ar na Rómhánaigh agus iad ag troid ar an fharraige is a bhí orthu ag troid ar thalamh. Bhí báid móra acu darbh ainm **rámhlonga**. Bhí seoltaí ar na báid seo ach chomh maith leis sin bhí sraith maidí rámha ag síneadh amach ar dhá thaobh an bháid. Sclábhaithe a bhí i mbun na maidí rámha seo. Bhí duine os a gcomhair amach ag buaileadh ar

dhruma mór chun buille cothrom a choinneáil leis na rámhaí. Obair iontach crua a bhí inti seo agus ba mhinic a thit sclábhaithe i laige leis. Buaileadh aon sclábhaithe nach raibh ábalta coinneáil suas leis an bhuille ón druma.

Ceannasaíocht

Nuair a d'éirigh leis na Rómhánaigh ceannasaíocht a bhaint amach ar cheantar chuir siad gobharnóirí i gceannas chun nósanna Rómhánacha a chothú sna daoine agus an **pax romana** (síocháin na Róimhe) a choinneáil. Bhí **Julius Caesar** mar ghobharnóir sa Spáinn agus bhí **Pontius Pilate** mar ghobharnóir in Iúdáia, mar shampla. Tugadh talamh do shaighdiúirí a bhí i ndiaidh éirí as obair ar imeall na himpireachta agus chuidigh siadsan le smacht a choinneáil ar an cheantar. Fuair an Róimh cuid mhaith bia agus saibhreas ó na ceantair seo.

Bóithre na Róimhe

Ós rud é go raibh an Impireacht ag éirí chomh mór sin bhí sé iontach tábhachtach go mbeadh arm na Róimhe ábalta bogadh go gasta idir áiteanna difriúla san Impireacht. Thóg siad bóithre speisialta cibé áit a ndeachaigh siad sa dóigh is go mbeadh na saighdiúirí agus trádálaithe ábalta bogadh thart go furasta.

Roghnaíodh na bealaí ba dhíri agus tógadh bóithre orthu.

Go minic ba iad na saighdiúirí a thóg na bóithre le cuidiú ó sclábhaithe agus naimhde a bhí gafa acu. Cuireadh clocha móra síos ar dtús agus ansin clocha beaga. Dá mba phríomhbhóthar a bhí ann cuireadh síos leaca móra sa dóigh is go mbeadh sé níos fusa do charbaid agus trucailí taisteal orthu. Bheadh na bóithre rud beag níos airde sa lár ná mar a bheadh siad ag na taobhanna sa dóigh is go dtitfeadh an fheartainn go dtí na taobhanna. Mar sin ní thiocfadh poill ar na bóithre Rómhánacha go minic.

Titim Impireacht na Róimhe

Tháinig meath mall ar Impireacht na Róimhe sna blianta i ndiaidh na chéad aoise.

1. De réir a chéile d'éirigh na saighdiúirí agus na hImpirí níos falsa agus níos mí-éifeachtaí. Ní raibh an t-eagar céanna ar an arm.
2. Is cosúil go raibh plá mhór ann sa dara haois a mharaigh na mílte duine san Impireacht. Laghdaigh seo cumhacht na hImpireachta go mór.
3. Ar go leor bealaí thosaigh **Constantinople** ag éirí níos tábhachtaí don Impireacht ná mar a bhí an Róimh. Chuaigh cuid de na hImpirí chun cónaí ansin agus d'fhág sin an Róimh níos laige.
4. Cé gur throid na Rómhánaigh leis na treibheanna Gearmánacha níor chuir siad faoi chois iad ariamh. Thosaigh na treibheanna seo ag troid ar ais go fíochmhar.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Duine a mhair i gcathair nó i mbaile mór de chuid sibhialtachta ársa

Bhí cónaí ar Caius i gcathair na Róimhe-príomhchathair Impireacht na Róimhe. Bhí saol sona aige. Bhí sé measartha saibhir. Go minic chuaigh sé go dtí an Fóram chun earraí a cheannach ag an mhargadh. Bhí sé ábalta fíon agus feoil agus iasc a cheannach ansin chomh maith le diallait (*saddle*) dá chapall. Bhíodh **margadh** ar siúl gach ochtú lá. Bhí an t-ádh air go raibh airgead go leor aige píopaí uisce a chur díreach go dtí a theach agus ní raibh feidhm air gabháil go dtí na scairdeáin phoiblí chun uisce a fháil.

Chas Caius ar a chuid cairde go minic sna folcadáin agus ba ghnáth leis tamall a chaitheamh sa *tepidarium* agus sa *frigidarium*. Bhaineadh sé sult as na rásaí carbad a bhíodh ar siúl sa *Circus Maximus*. Chonaic sé carbadóir á mharú lá amháin nuair a bhí drochthimpiste ann. Bhaineadh sé sult as na cluichí gliaireachta a bhíodh ar siúl sa Colosseum. Bhíodh príosúnaigh chogaidh, coirpigh (*criminals*) agus gliairí gairmiúla ag glacadh páirt i dtroideanna le hainmhithe fiáine.

Chaith Caius tuineach olla nó lín agus chlúdaigh sé síos go dtí na glúine é agus chaith sé toga anuas air seo fosta. Níor chaith sé aon seodra (*jewellery*) ach fáinní agus níor chaith sé féasóg ach oiread.

Is minic a chuaigh an dinnéar ar aghaidh ar feadh cúpla uair an chloig ina theach. Bhí **bia iontach sláintiúil** aige: arán tumtha i bhfíon, cáis, saillead, torthaí, cnónna, uibheacha agus cearc. Bhíodh cóisirí aige corruair agus bá ghnáth leis na haíonna luí ar thoilg agus féasta a bheith acu ar thorthaí, ar ghlasraí, ar fheoil agus ar iasc.

Bhí Caius ina chónaí i dteach mór galánta. Bhí péintéireacht ar na ballaí agus mósáicí ar na hurláir sa teach. Le taobh Caius a bhí a mhac i gcónaí ach d'fhan a iníon sa bhaile leis an mháthair ag foghlaim fíodóireachta agus péinteála. Bhí cead ag athair a chuid páistí a dhíol mar sclábhaithe nó a bhuaileadh nó iad a mharú fiú ag an am sin. Bhí Caius i gceannas ar an teaghlach agus bhí cumhacht mhór aige thar an teaghlach uilig.

Dream mór cogaióchta a bhí i muintir na Róimhe. B'éigean do Caius páirt a ghlacadh san arm nuair a bhí gá leis agus bhí air díol as a chathéide agus uirlisí cogaidh féin. B'éigean dó cuid mhór meáchain a iompar agus é ag dul i mbun cogaióchta – claíomh, sleá, sluaistí, sciath agus bia. Nuair a tháinig an t-Impire Constantine thiontaigh Caius ina Chríostaí, mar a rinne go leor eile.

Éire Anallód

(An Chré Umhaois agus na Ceiltigh)

Stór focal

An Chlochaois – stone age
 Lonnaigh siad – they settled
 Lonnaitheoirí – settlers
 Nua-Chlochaois- new stone age
 Cnuasach – gathering
 Galláin – standing stones
 Dolmain ursanach – portal dolmen
 Tuama pasáiste – passage tomb
 Níosanna adhlactha – burial customs
 Taisí créamtha – cremated remains

Cré-earraí – pottery
 Cré-umha – bronze
 Tuama dingchruthach – wedge tomb
 Stán – tin
 Cine cogaidh – warlike people
 Seodra – jewellery
 Maisiú – decoration
 Dún – fort
 Ráth – ring fort
 Claí cré – ditch of earth

Uaimh thalún – souterrain
 Dún cnoic – hillfort
 Fulacht fia – cooking place
 Cruithneacht – wheat
 Táin bó – cattle raid
 Sleánna iarainn – iron spears
 Tuath – independent unit/state
 Draoi – druid
 Féineachas – Brehon law

Daoir – serfs
 Saoir – freemen
 Maoin – wealth
 Comhrac aonair – single combat
 Muincí – necklaces
 Ó chríoch Lochlann – from Scandinavia
 Airm bhreochloiche – flint weapons
 Seilg – hunting

Éire Anallód (An Chré Umhaois agus na Ceiltigh)

An Chlochaois

<i>An Ré Paleoliteach</i>	An Luathchlochaois	2,500,000 RC go dtí 8,000 RC
<i>An Ré Méisiliteach</i>	An Mheánchlochaois	8,000 RC go dtí 3,500 RC
<i>An Ré Neoliteach</i>	An Nuachlochaois	3,500 RC go dtí 2,000 RC

Suas go dtí timpeall 11,000 bliain ó shin bhí Éire nach mór clúdaithe le hoighear. Timpeall 9,000 RC thosaigh an t-oighear ag leá. Ar dtús bhí na farraigí thart timpeall na tíre an-éadomhain agus is dócha go raibh **droichead talún** idir an tír seo agus an Bhreatain.

Bhí ainmhithe ar nós muca, fianna etc. ábalta siúl trasna an droichid seo. B'fhéidir gurb é seo an dóigh ar tháinig daoine go hÉirinn fosta. Níos moille anonn d'éirigh leibhéal na farraige

agus ní raibh sé chomh furasta teacht go hÉirinn.

Níl aon fhianaise againn go raibh aon duine de chuid na luathchlochaoise in Éirinn riamh. Go gairid i ndiaidh na hoighearaoise tháinig daoine go hÉirinn. De réir na seandálaithe tháinig na daoine seo timpeall 7,000 RC. Tagann ár gcuid eolais ar na daoine seo ó Chnoc Sandail i gCo. Dhoire, áit a bhfuarthas go leor iarsmaí den ré seo.

Sealgairí agus Cnuasaitheoirí bia

Ag an am seo ní raibh aon eolas ag na daoine faoin fheirmeoireacht. Chuaigh siad thart ó áit go háit ag seilg na n-ainmhithe a bhí ar fáil thart timpeall orthu (muca, ba, fianna etc.) agus ag bailiú torthaí, smeartha agus cnónna. Bhí uirlisí acu a bhí déanta as clocha agus is cosúil go raibh caighdeán maith saoil acu mar ní raibh an daonra ró-mhór agus bhí tréan bia thart.

Tithe

Tógadh tithe sa mheánchlochaois trí bhataí adhmaid a shá isteach sa talamh. Tarraingíodh le chéile iad ag an bharr cosúil le *wig-wam* na Meiriceánaigh Dhúchasacha agus ceanglaíodh iad. Fíodh píosaí beaga eile adhmaid isteach tríothu agus clúdaíodh an teach le craicinn ainmhithe nó le scrath. Bhí an tine i lár an tí agus spás os a cionn chun an toit a ligint amach.

An Nuachlochaois (An Ré Neoilitheach)

Ó 3,500 RC ar aghaidh tháinig grúpa nua daoine go hÉirinn — na daoine neoilitheacha agus chuir siad tús leis an nuachlochaois. **Is é an difear is mó a bhí idir na daoine seo agus na daoine a bhain leis an mheánchlochaois ná go raibh eolas acu ar an fheirmeoireacht.** Bhí a fhios acu conas smacht a choimeád ar ainmhithe agus conas barraí a chur. Glanadh cuid de na coillte móra chun breis talaimh a fháil. Tá fianaise ar fáil ó **Pháirceanna Céide** i gCo. Mhaigh Eo go raibh an talamh rannta suas ag na feirmeoirí seo i bpáirceanna le ballaí cloiche.

Potaireacht

Difear eile idir na daoine ón mheánchlochaois agus iad siúd ón nuachlochaois is é an photaireacht. Bhí an saol níos cinnte anois ag na daoine mar bhí siad ábalta brath ar an

fheirmeoireacht agus ní raibh gá le bheith ag bogadh thart i gcónaí. Anois bhí na daoine ábalta am a chaitheamh ag ceardaíocht. Tosaíodh ar photaí a dhéanamh le haghaidh cocaireachta nó b'fhéidir searmanais bháis. Rinneadh iad trí chré a mhúnlú i gcruth pota agus ansin é a chur isteach i dtine the (uaireanta suas go 800°C).

Éadaigh

Sa mheánchlochaois d'úsáid na daoine craicinn ainmhithe fá choinne éadaí ach le tús na feirmeoireachta bhí olann caorach ar fáil chun éadaigh a dhéanamh. Le himeacht ama d'fhoghlaim na daoine conas éadach a chasadh, conas fíodóireacht a dhéanamh agus conas dathanna a chur ann. Thosaigh daoine ag caitheamh seodra.

Tithe

Fuarthas cúpla teach a mhair ón nuachlochaois i gCo. Luimnigh. Bhí na tithe déanta as adhmaid agus tithe eile a rinneadh ar an tseandóigh .i.e. bataí adhmaid le géaga beaga fite fuaite tríd ach amháin gur cuireadh clabar agus cré fhliuch ar a mullach ansin chun na bearnaí a líonadh suas. Glaotar **wattle agus daub** ar an mhodh seo. Fuarthas tithe eile ón ré seo a bhí déanta as clocha. Is cosúil gur úsáid na daoine ón nuachlochaois cibé ábhar tógála ba chongaraí dóibh.

Bás agus Adhlacadh sa Nuachlochaois.

Níl a lán eolais againn faoin saghas reiligiúin a bhí ag na daoine ón nuachlochaois, ach cosúil le go leor sibhialtachta eile ar fud an domhain is cosúil go raibh creideamh éigin acu i dtaobh an bháis agus saol tar éis báis. D'fhág muintir na clochaoise uaigheanna ina ndiaidh darb ainm **meigilití** (Sa Ghréigis: mega = mór, liotas = cloch).

Cairn Chúirte

Is é seo an tuama meigiliteach is sine dá bhfuil ar fáil in Éirinn. Faigheann siad an t-ainm seo ón chúirt a bhí os comhair an tseomra inar cuireadh corp an duine mhairbh. Bhí an seomra seo déanta as clocha ursain clúdaithe le **carn** cloiche. Uaireanta cuireadh **earraí uaighe** ar nós uirlisí, potaí, bia etc. isteach sa seomra leis an duine marbh. Is dócha gur shíl siad go mbeadh siad de dhíth orthu sa saol nua.

Tuamaí Pasáiste

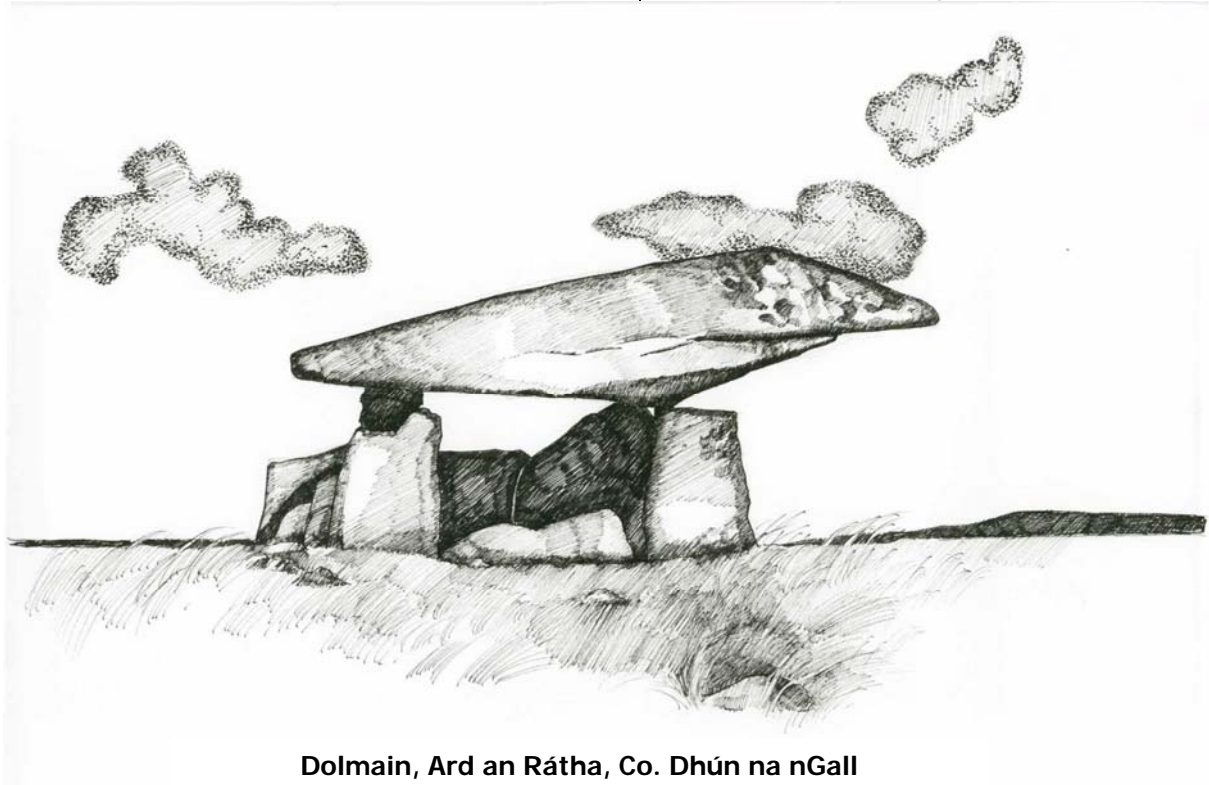
Is iad na tuamaí pasáiste na tuamaí meigiliteacha is mó in Éirinn. Tá níos mó ná 200 scaipthe ar fud na tíre ach tá an chuid is mó díobh ar fáil i gCondae na Mí agus i gCondae Shligigh. Faigheann siad an t-ainm ón phasáiste fada déanta de chlocha ursain a osclaíonn amach i seomra beag. Bíonn an pasáiste agus an seomra clúdaithe le carn mór. Is é **Brú na Bóinne** an tuama pasáiste is cáiliúla in Éirinn.

Brú na Bóinne

Is dócha gur tógadh Brú na Bóinne thart fá 2,700 RC. Fágann sin go bhfuil sé níos sine ná pirimidí na Éigipte ná *Stonehenge* Shasana. Tá an pasáiste féin níos mó ná 19 meadar ar fad agus tá an seomra ar 6 mheadar in airde.

Tá go leor ealaín neoilitheach greanta isteach sna clocha ar an tuama ach is dócha gurb é an rud is iontaí faoin áit ná suíomh an dorais. Gach bliain ar an 21ú Nollaig - grianstad (*solstice*) an gheimhridh (an lá is giorra den bhliain) - le héirí na gréine soilsíonn an ghrian díreach isteach tríd an **bhosca dín** atá os cionn an dorais agus lasann sé suas an pasáiste an bealach ar fad isteach go dtí an seomra.

Níl aon tacaíocht ag an díon cloiche. D'éirigh leo an díon a chur ar an tuama trí gach ciseal (*layer*) cloiche a leagan síos le giota beag ag gobadh amach thar an chiseal faoi go dtí go dtáinig an dá thaobh le chéile. Glaoítear **coirbéaladh** ar an phróiseas seo.

Dolmain, Ard an Rátha, Co. Dhún na nGall

Tá go leor le foghlaim ó Bhrú na Bóinne faoi na daoine neoiliteacha:

- Bhí an-chumas tógála acu.
- Bhí an-eolas acu faoi chúrsaí réalteolaíochta (*astronomy*)
- Bhí an-suim acu san ealaín.
- Bhí meas mór acu ar na mairbh.

Ardaíonn Brú na Bóinne go leor ceisteanna fosta.

- Ar úsáid na daoine Brú na Bóinne mar fhéilir?
- An tuama a bhí ann nó áit chónaithe anamacha na marbh?
- Ar úsáid siad an áit mar theampall nó mar shéipéal?
- Cad chuige nach bhfuil bosca dín ar aon cheann eile de na tuamaí pasáiste?

Tuamaí Ursanacha (nó Dolmain)
Bíonn 3 chlocha ursanacha agus cloch mhór mhullaigh ar dolman de ghnáth. Go bunúsach is saghas tuama pasáiste simplí é an dolman. Tá an dolman is cáiliúla sa tír le feiceáil i bPoll na Bruíne i gCondae an Chláir ach feictear iad i ngach cuid den tír. Cuireadh daoine marbha faoi na dolmain agus fuarthas go leor earraí uaigne fúthu freisin.

An Chré-Umhaois

Mhair an Chré-Umhaois ó thimpeall 2,400 RC go dtí timpeall 600 RC. **Is é atá i gceist le cré-umha ná meascán de chopar agus stán.** Bhíodh copar in úsáid le haghaidh uirlisí roimhe seo ach bhí sé an-bhog agus b'éigean clocha a úsáid fá choinne aon obair throm. De réir a chéile d'fhoghlaim daoine conas copar agus stán a mheascadh le chéile i gceart chun miotal nua, a bhí i bhfad ní ba láidre, a fháil — **cré-umha**. Bhí go leor mianaigh copair in Éirinn agus fuair siad an stán ón Choirn i Sasana.

Bruithniú (*Smelting*) Tógtar copar agus stán ó chlocha sa talamh i bhfoirm **órach**. Ar dtús thosaigh na daoine ag iarraidh an miotal a mhúnlú le casúr. Tar éis seo d'fhoghlaim na daoine go raibh siad ábalta an miotal a chur ar tine go dtí go raibh sé ag teocht an-ard agus nuair a leáigh an miotal gur chruinnigh sé ag béal na tine mar phíosa soladach. Ansin bhí siad ábalta an miotal a théamh arís agus é a mhúnlú mar ba mhian leo.

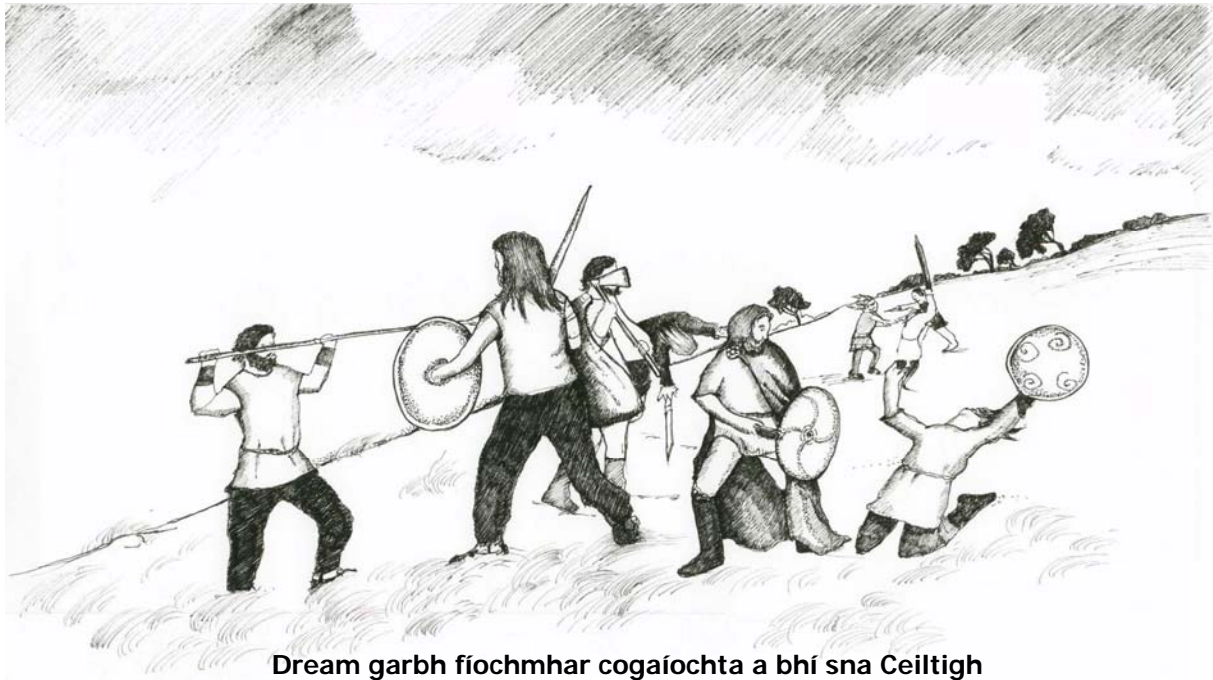
Seodra

Ní hamháin go raibh na daoine ag foghlaim faoin chré-umha ach de réir mar a bhí siad ag éirí níos cumasaí thosaigh siad ag obair le hór agus ag déanamh rudaí ar nós ornáidí agus seodra. Rinneadh rudaí ar nós **lunulae** (seodra muiníl i gcruth leathghealaigh) agus **torcanna** (bandaí óir casta don mhuineál).

Reiligiún agus Adhlacadh

Tá fiorbheagán eolais againn faoi chreideamh dhaoine na cré-umhaoise. Tá clocha seasta ón chré-umhaois timpeall na tíre in áiteanna adhlactha (*burial*) éagsúla ach níl siad incurtha leis na tuamaí meigiliteacha eile a tháinig ón chlochaois. Ceann amháin de na tuamaí nua seo is é an **dingthuama** (*wedge tomb*) ainmnithe mar gheall ar an chruth a bhí orthu: leathan ag an tosach, cúng ag an chúl.

Is cosúil go raibh na nósanna adhlactha sa chré-umhaois níos simplí ná mar a bhí siad sa chlochaois. De réir mar a chuaigh méid na ndaoine in airde, d'éirigh **uaigheanna cist** i bhfad níos coitianta. Dódh an corp nó brúdh isteach i bpota é. Cuireadh isteach i gcist é (poll clochach sa talamh) le hearraí uaigne agus cuireadh leac cloiche ar bharr.

Dream garbh fíochmhar cogaióchta a bhí sna Ceiltigh

Na Ceiltigh

Rinneadh dul chun cinn mór i rith na cré-umhaoise ach ní raibh siad ábalta seasamh in éadan na gCeilteach a thóg iarann leo go hÉirinn. Bhí buntáiste mór ag na Ceiltigh ar a gcuid naimhde nuair a bhí siad ag troid.

Hallstatt agus La Tene

Tháinig na seandálaithe ar bhall éadaigh agus ar iarsmaí de bhia in Hallstatt na hOstaire. Chuir na Ceiltigh cuid mhaith earraí pearsanta cosúil le huirlisí agus airm iarainn agus seodra i gcuideachta an duine mhairbh. Tugtar Ceiltigh Hallstatt ar na chéad Cheiltigh (ó 700 – 500 R. Ch.).

Tháinig seandálaithe ar iarsmaí eile de na Ceiltigh in La Tene na hEilvéise agus fuair siad a lán miotail sa loch mar is cosúil gur chaith siad an miotail isteach ann mar ofrálacha do na déithe. Ní raibh an ealaín chéanna nó na nósanna adhlactha céanna ag Ceiltigh Hallstatt agus Ceiltigh La Tene. Bhí dearaí deasa ciorclacha ar chuid mhór de na huirlisí, potaí etc. a fuarthas san áit seo. Meastar gur ghrúpa Ceilteach ó chultúr La Tene a tháinig go hÉirinn ar dtús. Bhí teanga

cheilteach ag na daoine seo a tháinig go hÉirinn agus is ón teanga sin a thagann an Ghaeilge a labhraítear in Éirinn.

Dream garbh fíochmhar cogaióchta a bhí sna Ceiltigh agus scaip siad amach fríd an Eoraip. Seans gur tháinig siad go hÉirinn thart fán bhliain 600 R.Ch. Thóg siad iarann go hÉirinn agus chuir siad deireadh leis an chré-umhaois. D'fhág na Ceiltigh an lorg ba bhuaine ar fad ar Éirinn mar ba ghairid go raibh an chuid eile den Eoraip faoi smacht na Rómhánach ach ní raibh Éire. Fuair seandálaithe uaigheanna, potaireacht, iarann agus uirlisí Ceilteacha cogaidh in áiteanna i bhfad ó chéile.

Mar a chónaigh siad

Faoin am seo bhí dul chun cinn maith déanta ó thaobh feirmeoireachta de. Bhí an chuid is mó de na tithe ciorclach timpeall - 7 nó 8 meadar ar thrastomhas. Rinneadh na ballaí trí **wattle agus daub** (tuí agus clabar) agus is dócha go raibh díon cheann tuí orthu. Bhíodh cúpla teach timpeallaithe le balla mór, b'fhéidir le haghaidh cosaint nó chun na hainmhithe a choimeád istigh. Ghlaogh siad **rath** ar an saghas seo cónaí.

Crannóg

Is é atá i gceist le crannóg ná áit chónaithe i lár locha. Tógadh oileán saorga i lár an locha le bataí, clocha agus cré. De ghnáth ní raibh ach teach nó dhó ar chrannóg. Bhí báid, clocha faoin uisce nó droichead tógála ann chun dul isteach ar an chrannóg. Tá timpeall 200 acu aimsithe ag seandálaithe, an chuid is mó dóibh i ndeisceart Uladh, agus i lár na tíre, mar tá a lán locha ann. Bhí na crannóga in úsáid ón Chlochaois go dtí timpeall 1000 A.D. Tá a lán eolas againn faoi na crannóga mar chaomhnaigh (*preserved*) an t-uisce an t-adhmad agus na hiarsmaí a bhí ann.

Cocaireacht

Ba é an **fulachta fia** an dóigh ba choitianta chun bia a ullmhú i rith na cré-umhaoise. Tógadh poll mór i dtalamh fliuch. Bhí adhmad agus clocha ag an bhun agus bhí adhmad ar na taobhanna fosta. Líonadh suas le huisce é agus bhí tine mhór in aice an phoill. Cuireadh clocha móra isteach sa tine go dtí go raibh siad an-te ar fad, ansin cuireadh na clocha isteach sa pholl uisce go dtí go raibh an t-uisce ag beiriú. Ansin cuireadh píosaí feola a bhí clúdaithe le tuí agus ceangailte le bata adhmaid isteach san uisce go dtí go raibh sé réidh.

An Tuath

Rinne na Ceiltigh cónaí le chéile i ngrúpaí móra nó i dtreabhanna móra. Bhí a gcuid tailte féin ag gach treabh. Tugtar **an Tuath** ar an treabh agus ar an talamh ar fad a bhí ag an treabh.

An Rí

Seo an duine ba thábhachtaí a bhí sa tuath. Bhí sé mar cheannaire ar an chlann ríoga (*an derbfine*). Chreid na Ceiltigh go raibh an Rí pósta ar dhuine de bhandéithe an talaimh (Éire, Banba agus Fódla). Dá mbeadh sé go maith mar Rí bheadh an bhandia sásta leis agus bheadh ráth ar an talamh agus ar

an fhómhar. Chreid na daoine fosta go dtiocfadh bás agus gorta ar an tír dá mbeadh droch-Rí ann.

Bhí go leor le déanamh ag an Rí ag socrú argóintí idir na daoine agus ag gearradh pionóis orthu siúd a rinne rudaí míchearta, ach ba é an rud ba thábhachtaí a bhí le déanamh aige ná **a chuid laochra agus saighdiúirí a thógáil chun catha agus cogaíochta**. Dá bharr seo b'éigean don Rí a bheith foirfe go fisiciúil. Dá mbeadh locht nó smál ar bith ar an Rí bheadh air éirí as a bheith mar Rí.

Na hUaisle

Laochra a bhí sna huaisle a chaith a saoil i gcuideachta an Rí. Bhíodh siad ag troid ag a thaobh, ag seilg, ag imirt cluichí agus ag glacadh páirte sna féastaí móra a bhíodh ag na Ceiltigh go rialta. Bhí talamh agus ainmhithe ag na huaisle ach ní feirmeoirí a bhí iontu. Thug siad an talamh do fheirmeoirí bochta agus d'oibrigh na feirmeoirí sin ar an talamh dóibh. Fuair siad barraí ó na feirmeoirí agus thug na huaisle cosaint dóibh.

An tAos Dana

Seo daoine léannta a raibh scileanna speisialta acu a bhí de dhíth ar **an Tuath**: Breithiúna, Sagairt, Draoithe, Filí, Dochtúirí, Ceoltóirí agus Ceardaithe a bhí go maith ag obair le hór agus adhmad. Bhí meas acu sa **tuath** agus chaith an Rí go maith leo.

An File: Scríobh sé dánta ag moladh an Rí. Bhí eagla ar dhaoine roimhe mar thiocfadh leis **aoir** a scríobh faoi dhuine a chuir fearg air.

An Breitheamh: Bhí na dlíthe ar fad ar eolas ag na breithiúna. Bhí ar an Rí é féin géilleadh dóibh.

Na Baird: Dúirt na baird na dánta a bhí scríofa ag na filí ag féilte an Rí.

Ceoltóirí: Sheinn siad an chláirseach, an fheadóg nó an adharc ag féastaí an Rí.

Dochtúirí: Rinne siad leigheasanna ó luibheanna agus plandaí eile. Rinne siad draíocht fosta chun daoine a leigheas.

Dún Cnoic

Bhí na dúin seo i bhfad níos mó ná an rath nó an chrannóg. Bhí timpeall ar 50 acu ar fud na tíre agus tógadh iad ar bharr cnoc. Is cosúil nach mbíodh aon duine ina gcónaí sna dúin seo ach go mbíodh féastaí agus searmanais creidimh ar siúl iontu. Bhí baint ag na dúin seo leis na clanna móra

Ceilteacha in Éirinn.

- Cnoc Teamhair – Ard Rí na hÉireann
- Grianán Ailigh – Clann Uí Néill
- Dún Ailinne, Cill Dara – Rí Laighean
- Eamhain Macha – Conchúr – Cú Chulainn

Bhí na héadaigh an-simplí. Bhí léine lín thar thuineach ag na fir. Bhí an tuineach ceangailte le crios agus chuaigh sé síos go dtí na glúine. Bhí tuiní daite ag na huaisle. Bhí éadaigh na mban cosúil le héadaigh na bhfear ach chuaigh an tuineach síos go dtí na rúitíní. Ní raibh aon mhuinchille ar an tuineach ach bhí sé ceangailte le bróiste ag an mhuineál.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Feirmeoir a raibh cónaí air in Éirinn anallód

Bhí an chuid ba mhó de na Ceiltigh ina bhfeirmeoirí nó ina sclábhaithe. Ba é an feirmeoir a rinne an chuid ba mhó den obair. Bhí cuid de na feirmeoirí saibhir. Bhí go leor ainmhithe aige agus thug na huaisle cuid mhór talaimh dó. Thug sé barraí agus cuid de na hainmhithe do na huaisle. Bhí an chuid ba mhó de na feirmeoirí bocht. Ní raibh acu ach cúpla ainmhithe agus chaith siad a gcuid ama ag saothrú barraí sna páirceanna beaga thart fána dtithe agus ag obair do na feirmeoirí móra

B'fheirmeoirí iad na daoine a bhí ina gcónaí san ráthanna agus sna crannóga. D'fhás an feirmeoir coirce, eorna agus cruithneacht. Bhí na beithígh iontach luachmhar ag muintir na hÉireann fadó. Bhí feoil, cáis agus bainne le fáil uathu. Thug an feirmeoir a chuid beithíoch isteach sna ráthanna san oíche ar eagla go ngoidfí iad.

Bhí a gcuid barraí féin agus a gcuid ainmhithe féin aige. D'ól sé bainne agus rinne sé im agus cáis. San fhómhar mharaigh sé ba agus chuir sé salann ar an fheoil chun é a choimeád i rith an Gheimhridh. Sheilg sé fianna, muca, lachain agus géanna. D'iascaigh sé le haghaidh bric & bradáin. Choimeád sé beacha chun mil a fháil.

Rinne feirmeoirí na gCeilteach a gcuid éadaigh iad féin. Fuair an feirmeoir olann ó na caoirigh agus d'fhás sé líon chun linéadach a dhéanamh. Ba é obair na mbán an t-éadach a dhéanamh. Bhí dathanna geala ar an éadach. Fuair sé na dathanna ó smeartha dubha agus ó na neantóga. Bhí na héadaigh an-simplí. Bhí léine lín thar thuineach ag na fir. Bhí an tuineach ceangailte le crios.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR
Draoi i dtréimhse na gCeilteach

Ba é an draoi sagart an reiligiúin Cheiltigh agus bhíodh sé ag ofráil íobairtí do na déithe agus ag eagrú na bhféilte. Mar shampla d'eagraíodh sé Samhain nuair a d'ofráiltí íobairtí don dia *Daghdha* agus d'eagraíodh sé Lúnasa in onóir an dé *Lugh*. Dúradh go raibh draíocht ag an draoi. Ní hamháin gur sagart págánach a bhí ann ach fear iontach léannta a bhí ann. Ba mhinic a thug sé comhairle don taoiseach agus ba mhinic fosta a shocraigh sé aighneas idir daoine. Ní raibh scríbhneoireacht ann agus b'éigean don draoi gach eolas agus scéalta na ndaoine a chur de ghlanmheabhair.

B'oiliúint fhada dheacair í oiliúint an draoi, oiliúint a mhairfeadh suas le fiche bliain. Ba mhúinteoir é agus eolas aige ar dhlíthe na treibhe. Ba mhinic a rinne sé an cinneadh fá chúrsaí cogaíochta. Rinne sé cuid mhór de na searmanais faoi rún. Ní raibh iomrá ar bith ar léamh nó ar scríobh agus mar sin ba ó bhéal a chuir na draoithe a gcuid eolais ó ghlúin go glúin. Bhíodh sé de dhualgas ar an draoi féilire na bliana a chur le chéile. Léirigh an féilire laethanta ámharacha agus laethanta mí-ámharacha.

Teacht na Críostaíochta go hÉirinn

Stór focal

Págánach – pagan
Págánachas – paganism
Críostaí – Christian
Íobairt – sacrifice
Ceannaí – merchant
Ag seanmóireacht – preaching sermons
Géillsineach- subject
Deoise – diocese
An tAb – the abbot

Aireagal – oratory
Cillíní – cells
Dion coirbéalta – corbelled roof
Coirceogach – beehive-shaped
Ag aithrí – doing penance
Áiteanna sceirdiúla – bleak places
Ag craobhscaoileadh an tSoiscéil –
spreading the Gospel
Crosa ornáideacha – ornamental crosses

Saoir chloiche – stonemasons
Cailís Ardach – Ardagh chalice
Dealga – brooches
Dealg na Teamhrach – Tara brooch
An céasadh – Crucifixion
Aiséirí Chríost – Resurrection of Christ
Ádhamh agus Éabha – Adam and Eve
Creachadóir – raider
Leabhar Cheanannais – the Book of Kells
Leabhar Dharú – the Book of Durrow

Cloigtheach – Round Tower
Na Lochlannaigh – Vikings
Scrín = cumhdach – reliquary
Léannta – learned
Bhunaigh sé – he founded
Léargas – insight
Misinéir – missionary
Fíoracha greanta – engraved figures

Teacht na Críostaíochta (nó an Ré Luath-Chríostaí)

Sa chúigiú céad AD tharla dhá rud thábhachtacha. D'iompaigh na Ceiltigh ina gCríostaithe agus thosaigh siad ag scríobh. Tháinig an Chríostaíocht agus an scríobh go hÉirinn ón Bhreatain, a bhí san impireacht Rómhánach ag an am. Is dócha go raibh Críostaithe in Éirinn roimh Naomh Pádraig ach b'é an chéad Chríostaí mór le rá é a tháinig go dtí an tír seo.

Rugadh sa Bhreatain é. Nuair a bhí sé ina bhuachaill tógadh go hÉirinn mar sclábhaí é. Chaith sé cúpla bliain ag tabhairt aire do chaoirigh ar an Sliabh Mis i gCo. Aontroma. D'éalaigh sé ar ais go dtí an Bhreatain.

Tar éis cúpla bliain bhí brionglóid aige, agus chuala sé glór na nGael ag iarraidh air teacht ar ais go hÉirinn. Tháinig sé ar ais agus chaith sé an chuid eile dá shaol ag múineadh teagasc Críostaí.

Naomh Pádraig

De réir an scéil, tháinig Naomh Pádraig go hÉirinn mar sclábhaí. Págánaigh a bhí sna Gaeil ag an am sin. D'éalaigh Pádraig ar ais abhaile agus rinneadh sagart de. Ina dhiaidh seo tháinig sé ar ais go hÉirinn chun an soiscéal a mhúineadh do na Gaeil. Faigheann muid eolas ar Naomh Pádraig ó dhá fhoinsé:

- **Litir chuig saighdiúirí an Rí Coroticus** - Ba Rí Breatnach é Coroticus. Bhí a chuid saighdiúirí ag ionsaí Éireann agus ag gabháil sclábhaithe. Bhí Pádraig ag iarraidh orthu stopadh.
- **An Fhaoistin** - Scríobh Pádraig seo le míniú a thabhairt ar na fáthanna ar tháinig sé go hÉirinn. Faigheann muid an chuid is mó den eolas atá againn ón leabhar seo.

I ndiaidh do Phádraig bás a fháil thosaigh scéalta agus finscéalta ag fás mar gheall air. Nuair a stad daoine ag creidiúint sna sean-déithe thosaigh siad ag amharc ar Phádraig mar chineál dé nó fear draíochta a bhí ábalta chóir a bheith gach aon rud a dhéanamh.

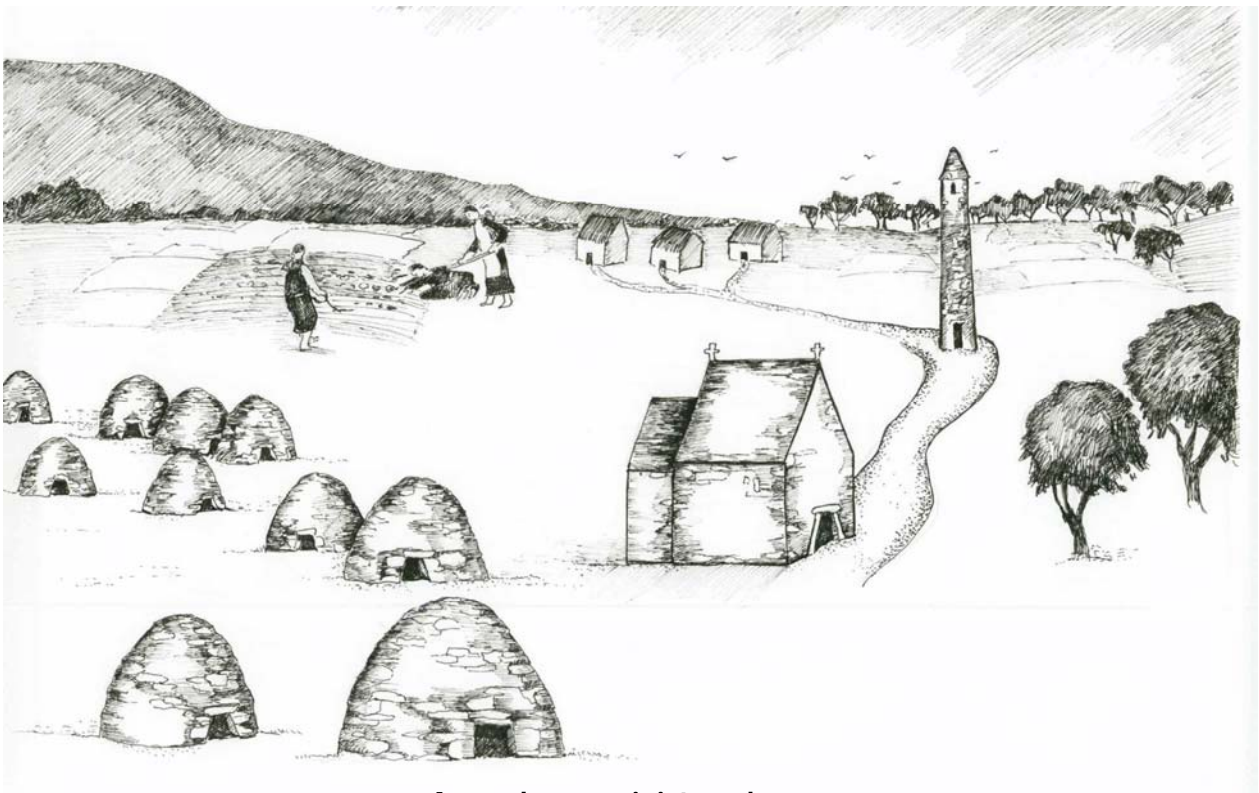
De réir a chéile thosaigh na daoine ag tiontú ina gCríostaithe. Bhí na draoithe thíos leis dá bharr seo. **Níor tharla seo ar fad thar oíche.** Thóg sé beagnach 300 bliain sula raibh gach duine ina Chríostaí. Fiú ansin, choinnigh siad na féilte a bhí acu, ach ní dia págánach a bhí ann mar phatrún ar an fhéile ach naomh.

Mar a thiontaigh Pádraig na daoine ina gCríostaithe

Ní dheachaigh Naomh Pádraig thart ar na gnáthdhaoine ag iarraidh iad a thiontú ina gCríostaithe. Chuaigh sé go dtí na rithe agus na huaisle. D'inis sé dóibh faoi Íosa agus nuair a thiontaigh na taoisigh, ansin thiontaigh an tuath ar fad. Nuair a bhí an chlann ar fad ina gCríostaithe bhunaigh Pádraig eaglais sa tuath sin le **heaspag** i gceannas uirthi. Tugtar **deoise** ar an eaglais áitiúil seo. Ansin bhog sé ar aghaidh go dtí an chéad tuath eile agus rinne sé an rud céanna.

Mainistreacha

Bhunaigh Naomh Éanna an chéad mhainistir in Éirinn sa bhliain 490 AD ar na hoileáin Árann i nGaillimh. Ba é an **t-ab** a bhí i gceannas ar an mhainistir, agus bhí manaigh ina gcónaí le chéile iontu. Bhí **clochair** ann do na mná rialta a bhí iontach cosúil le mainistreacha. Bhí na chéad mhainistreacha beag agus tógtha le hadhmad nó clocha mura raibh adhmad ar fáil. Bhí grúpa clochán coirceogach (*beehive-shaped*) tógtha le chéile ina

An saol sna mainistreacha

ndeachaigh na manaigh a chodladh. Bhí foirgnimh mhóra ann fosta, mar shampla: an séipéal agus an bhialann.

Thóg naoimh chlúiteacha mainistreacha. Thóg *Naomh Ciaráin* mainistir i gCluain Mhic Nóis, Thóg *Naomh Caoimhín* ceann i nGleann Dá Locha agus thóg *Naomh Colm Cille* mainistreacha i nDoire agus ar Oileán Í in Albain.

Faoi 8ú haois bhí beagnach gach duine in Éirinn ina Chríostaí agus ní raibh contúirt mhór ann go n-ionsófaí na mainistreacha. Thosaigh na manaigh ag tógáil i bhfad níos mó mainistreacha ar fud na tíre. D'éirigh cuid de na mainistreacha an-mhór ar fad.

Tháinig daoine nár mhanaigh iad chun cónaí sna mainistreacha, siopadóirí, ceardaithe, saighdiúirí agus uaireanta na rithe iad féin. Rinneadh scoilt sa mhainistir idir **an áit naofa agus an áit chomónta**. Bhí cead ag duine ar bith a bheith san áit chomónta ach ní raibh cead ag duine ar bith ach amháin na manaigh a bheith san áit naofa. Is féidir linn a rá mar sin go raibh na mainistreacha mar na chéad **bhailte** in Éirinn.

An saol taobh istigh den Mhainistir

Tógadh cuid de na mainistreacha in áiteanna iarghú1ta (ar nós Sceilg Mhichíl i gCo. Chiarraí) sa dóigh is go mbeadh na manaigh scartha amach ó gach rud chun seans a thabhairt dóibh a bheith ag urnaí agus ag guí an lá ar fad. Tógadh roinnt mainistreacha eile ar thalamh maith agus d'fhás siad go mór agus bhí cuid mhór daoine thart orthu i gcónaí. Bhí saol an-chrua ag na manaigh. Thug *Naomh Columbán* an comhairle seo dá mhanaigh:

"Bí ag guí gach lá, bí ag troscadh gach lá, bí ag staidéar gach lá agus bí ag obair gach lá."

Obair agus Staidéar

Ba é an staidéar ba mhó a bhí ar siúl sna mainistreacha ná staidéar ar an Bhíobla agus ar na soiscéil. Siocair nach raibh clóscríobh ann go fóill, b'éigean do na manaigh gach aon rud a scríobh amach iad féin. Scríobh na manaigh leabhair iontach darbh ainm **lámhscríbhinní**. Ba é na scríobhaithe a rinne an obair seo.

Lámhscríbhinní

Scríobhadh a lán leabhar amach le lámh. Scríobhadh ar phár iad, déanta as craiceann lao nó craiceann caoirigh. D'úsáid na manaigh cleití chun scríobh agus rinne siad dúch ó shú glasraí. Fuair siad dathanna ó mhiotail agus ó phlandaí.

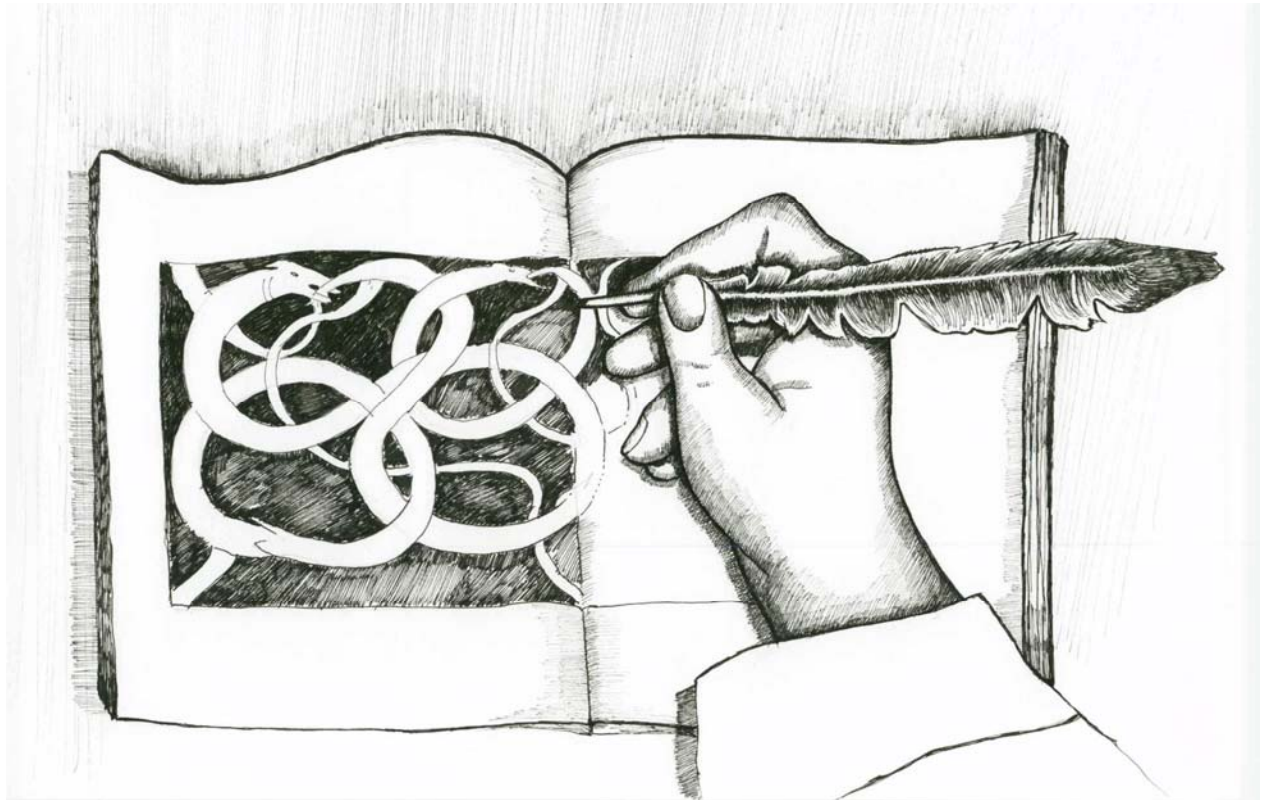
Bhí cuid de na lámhscríbhinní maisithe go hálainn le dathanna geala. Is é an lámhscríbhinn is cáiliúla atá againn ná **Leabhar Ceanannais** atá i gColáiste na Tríonóide i mBaile Átha Cliath anois.

Scoileanna agus Scoláirí

Tháinig a lán daoine óga go dtí na Mainistir chun foghlaim. D'fhoghlaim siad conas Laidin a léamh agus a scríobh. Bhí ainm ag Éirinn ag an am mar *'Oileán na Naomh is na nOllamh'*.

Scolaíocht

Bhí ainm ag cuid de na mainistreacha, mar shampla Cluain Mhic Nóis, mar ionaid mhóra scolaíochta. Labhair agus scríobh na manaigh agus na sagairt Laidin gach áit san Eoraip agus bhí an teanga sin in úsáid sna mainistreacha fosta. Tháinig cuid mhór focal nua isteach sa Ghaeilge ón Laidin ag an am sin. Baineann cuid mhaith acu le cúrsaí reiligiúin, mar shampla: *Infernum; cailix; altare; liber; scribere*.

Leabhar Dharú

Obair Mhiotail

Rinne na Manaigh a lán rudaí deasa dá séipéil.

Cailís – na Cupáin a úsáideann an sagart san Aifreann. Is iad na cinn is cáiliúla ná Cailís Ard Achadh agus Cailís Dhoire na Flann. Tá siad san Ard-Mhúsaem i mBaile Átha Cliath.

Miotalóireacht

Ni hé amháin go raibh na manaigh maith ag scríobh ach bhí an-chumas iontu ag obair le miotal fosta. Rinne na manaigh cailísí, cloig, scrínte agus rudaí eile as miotal. Bhí an stíl *La Tene* in úsáid acu chun na rudaí seo a mhaisiú

An Cloigtheach

Mar a chonaic muid, tháinig na chéad Chríostaithe go hÉirinn ó Impireacht na Róimhe. Faoin 8ú haois bhí an Impireacht ag titim agus bhí treabhanna ag déanamh ionsaí uirthi go minic. De réir mar a bhí an Impireacht ag cúlú bhí na treabhanna ag éirí níos dalba.

Thosaigh na Lochlannaigh ag ionsaí Éireann timpeall an ama seo. Bhí an-dúil ag na Lochlannaigh sna

mainistreacha mar bhí siad saibhir agus bhí go leor óir agus airgid in úsáid sna mainistreacha.

Ni raibh an t-adhmad láidir go leor chun na Lochlannaigh a choinneáil amuigh agus dá bharr sin thosaigh na manaigh ag tógáil ballaí láidre timpeall na mainistreach agus tógadh cloigtheach (*Round Tower*) taobh istigh. Túr ard cloiche a bhí sa chloigtheach. Bhí an doras giota suas ón talamh agus bhí sé iontach doiligh ionsaí a dhéanamh air. Thosaigh cuid de na manaigh ag foghlaim conas troid agus istigh sa chloigtheach bhí siad ábalta na **hearraí luachmhara ar fad a bhí acu a shábháil.**

D'úsáid siad an cloigtheach mar thúr faire fosta. Ag an bharr bhí fuinneoga ar na cheithre thaobh agus bhí na manaigh ábalta daoine a fheiceáil a bhí ag teacht chun ionsaí a dhéanamh ar an mhainistir. Bhí clog istigh ann chun na manaigh a chur ar a n-airdeall dá mbeadh baol ar bith ann dóibh. Níl ach timpeall 100 cloigtheach fágtha in

Éirinn inniu. Tá ceann iontach maith le feiceáil i nGleann Dá Locha.

Crosa Arda

Tá na crosa arda le feiceáil go fóill i gcuid mhór de na suímh mainistreacha agus reiligí. Tá na crosa seo rannta suas i bpainéil éagsúla a thaispeánann radharcanna ón Bhíobla agus tá siad maisithe i stíl *La Tene* na gCeilteach.

Na Manaigh Éireannacha ag dul thar lear.

Ós rud é go raibh Impireacht na Róimhe ag cúlú go gasta agus go raibh treabhanna fíochmhara i gceannas san Eoraip san 8ú haois, bhí an Chríostaíocht i mbaol. Scríosadh cuid mhór de na heaglaisí san Eoraip agus bhí an cultúr ag fáil bháis. Tugtar **An Ré Dorcha** ar na blianta seo.

Thosaigh cuid de na manaigh Éireannacha ag dul go dtí an Eoraip chun an Chríostaíocht a choinneáil beo. Bhunaigh siad mainistreacha sa Fhrainc, sa Ghearmáin, san Iodáil agus san Ostair, agus thóg siad an Chríostaíocht ar ais go dtí na háiteanna sin.

Ba é *Naomh Coilm Cille* an manach ba mhó chlú a d'fhág Éire riamh. Rugadh é i nGartan, i nDún na nGall agus tar éis dó mainistreacha a bhunú i nDoire agus cúpla áit eile in Éirinn chuaigh sé go hAlbain agus bhunaigh sé mainistir ar Oileán I. Bhí cáil mhór ar an mhainistir seo mar áit an-naofa agus mar áit mhór scolaíochta. Bhí *Naomh Adhamhnáin* mar mhanach sa mhainistir sin agus nuair a fuair Coim Cille bás scríobh sé leabhar faoi — *Beatha Choilm Cille*.

Cros ard maisithe sa stíl *La Tene* na gCeilteach

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Manach i mainistir in Éirinn i dtús Ré na Críostaíochta

D'éirigh an manach as an leaba thart ar a dó a chlog ar maidin agus chuaigh sé síos go dtí an séipéal fá choinne paidreacha darbh ainm **maitín**. Chaith sé go leor ama san **aireagal** nó sa séipéal. Bhí paidreacha agus Aifreann aige naoi n-uaire i rith an lae agus chuaigh sé a luí thart fán seacht a chlog tráthnóna. Níor ith an manach ach giota beag aráin agus cúpla glasra i rith an lae agus idir an mhaidin agus an oíche bhí an t-uafás oibre agus staidéir le déanamh aige.

Ba é an staidéar ba mhó a bhí ar siúl sna mainistreacha ná staidéar ar an Bhíobla agus ar na soiscéa1ta. Chaith sé tamall ag scríobh amach cóipeanna de lámhscríbhinní. Siocair nach raibh clóscríobh ann go fóill, b'éigean don mhanach agus a chuid comrádaithe gach aon rud a scríobh amach iad féin. Scríobh siad leabhair iontacha darbh ainm **lámhscríbhinní** (*manuscripts*). Ní raibh páipéar ar bith acu agus scríobh siad ar chraiceann caorach (**pár**) nó ar chraiceann gamhna (**pár mín**) le cleite.

Chreid an manach gur chóir dó saol crua a bheith aige chun grá a thaispeáint do Dhia. Chaith sé **tuineach** (saghas gúna) a bhí déanta as éadach garbh agus chaith sé cuaráin (bróga oscailte). Chaith sé rópa thart fána choim le taispeáint go raibh sé mar sclábhaí ag Dia, agus bhearr sé an ghruaig a bhí aige ar bharr a chloigne le taispeáint gur searbhóntaí a bhí ann.

Bhí an mhainistir suite in áit fhuar, sceirdiúil, iargúlta, uaigneach agus storimiúil. **Saol an-dian agus an-smachtaithe** a bhí ag an mhanach agus é ag obair agus ag urnaí agus ag staidéar. Bhí an tAb i gceannas. Bhí an manach ag fás barraí, ag iascaireacht ar an abhainn agus ag déanamh uirlisí sna ceardlanna. Chothaigh an manach agus a chairde iad féin trí ghabhair a thógáil, éin a sheilg agus tríd an iascaireacht.

Tháinig go leor mac léinn chuig an mhainistir agus bhí an manach ag múineadh Laidine dóibh. Tháinig go leor scoláirí ón Eoraip go dtí an mhainistir chun staidéar a dhéanamh **ar an Bhíobla agus ar na scríoptúir**. Ós rud é gur fhás an Chríostaíocht as Impireacht na Róimhe ní haon iontas é go raibh Laidin mar theanga ag an mhanach.

An Mheánaois

Stór focal

Scuibhéir – squire

Ridire – knight

Daingean – keep

Bábhún – bailey

Móta – moat

Droichead tógála – drawbridge

Geata crochta – portcullis

Túirín – turret

Reithe cogaidh – battering ram

Dúiche – demesne

Sirriam – sheriff

Báille – bailiff

Dolaí – tolls

An Phlá Mhór – the Black Death

Comhairle – Council

Cairt – charter

Crochta – steep

Stuach – arched

Rómhánúil – Romanesque

Tacaí crochta – flying buttresses

Oillithreach – pilgrimage

Longbhá – shipwreck

Cathéide – armour

Concas – conquest

Fear Ionaid – Lord Deputy

Ceardchuallacht – guild

Fear Tuarastail – journeyman

Sárshaothar – masterpiece

Na heasláin – the sick

Seirfeach – serf

Córas Feodach – Feudal System

Vasáilleach – vassal

Creachadóir – vandal

Cistéirigh – Cistercians

Aithrí – penance

Dreancaidí galraithe – infected fleas

Áiléar – gallery

Saigheada – arrows

An Mheánaois (500 AD go dtí 1500 AD)

Scuibhéir: rinneadh scuibhéir (*squire*) de ghasúr nuair a bhí sé ceithre bliana déag d'aois. Chaith sé a chuid ama ag foghlaim cén dóigh capall a mharcaíocht i gcath agus cén dóigh na huirlisí éagsúla cogaidh a bhí ag ridire a úsáid.

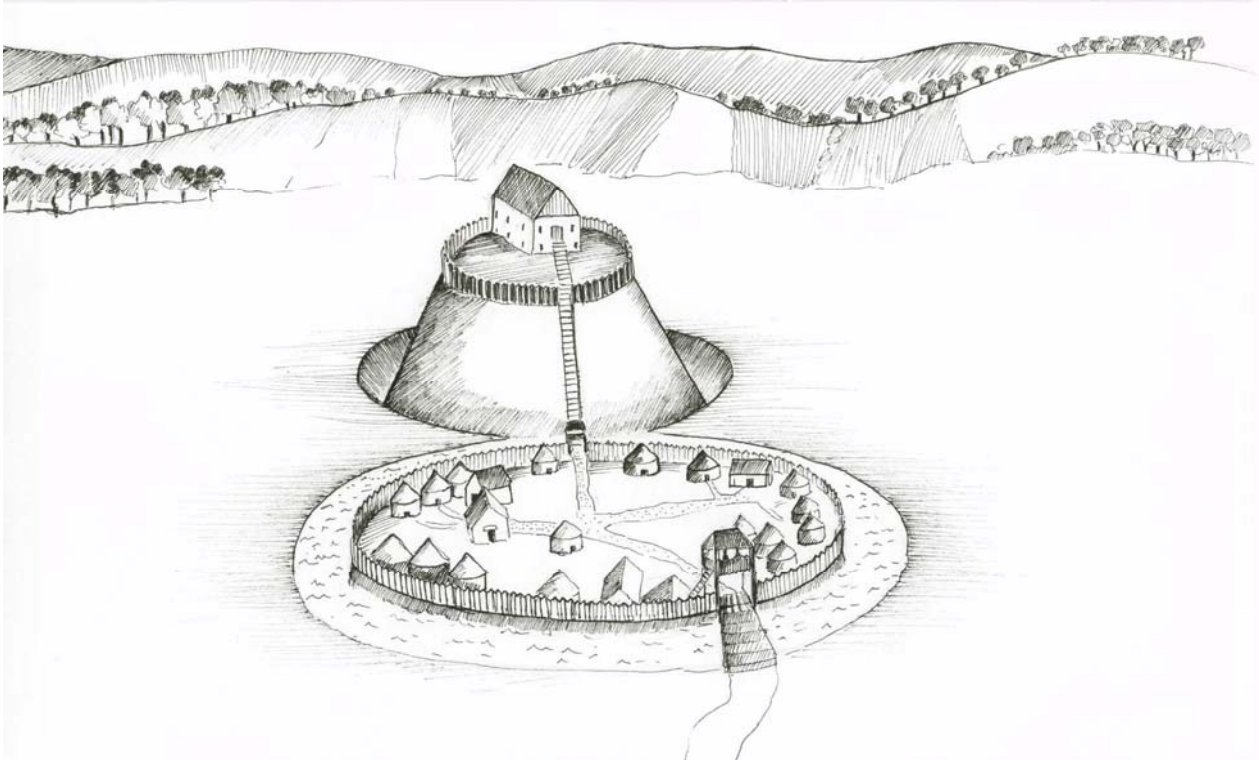
Ridire: rinneadh ridire (*knight*) den scuibhéir nuair a bhí sé fiche bliana d'aois ag searmanas i gcaisleán an tiarna. Bhí troscadh agus bigil phaidreacha le déanamh ag an fhear óg an oíche roimh ré. Ar maidin chuaigh sé chuig faoistin agus chuig Aifreann agus

fuair sé bearradh gearr gruaige. Bhí éadaí speisialta le caitheamh aige agus bhí feasta ann ansin. Ba iad na ridirí agus a gcuid capall bunchloch gach airm.

Cogaí

Ní bhíodh cogaíocht ann i rith an gheimhridh agus bhí an Eaglais ag iarraidh nach mbeadh cogaí ann ag amanna eile den bhliain fosta. Bhí cathéide cosanta ag an ridire. Bhí armúr plátáilte acu ó bhun go barr agus bhí capaill chogaidh acu.

CAISLEÁN MÓTA

Móta = dumha mór cré (*motte*). Thóg siad caisleán ar mhullach an mhóta

Móta = díog thart ar na ballaí (*moat*)

Daingean = túr cearnógach nó ciorclach cloiche a bhí ar mhullach an mhóta. Chónaigh an tiarna agus a mhuintir ann. Bhí halla bia, seomraí leapa, stórais agus séipéal sa daingean.

Bábhún = clós oscailte (*bailey*) idir an daingean agus na ballaí amuigh. Bhí stáblaí agus ceardlanna ann.

Droichead tógála = tharraing siad suas an droichead tógála nuair a bhí ionsaithe ann (*drawbridge*).

Geata crochta = gríl iarainn a ligeadh anuas chun naimhde a choinneáil amuigh (*portcullis*).

Túirín = túr beag ar feadh na mballaí amuigh nó ag uachtar an daingin a bhí áisiúil ag cosantóirí chun clocha a chaitheamh síos leis an namhaid.

Bhíodh lucht na gcaisleán ar a síor-aire fá choinne ionsaithe. Nuair a chonaic an fear faire aon namhaid ag teacht tógadh na comharsana agus a gcuid beostoic isteach taobh istigh de bhallaí an chaisleáin agus tharraing siad suas an droichead tógála. Ansin rinne siad réidh clocha, boghanna agus saigheada fá choinne na namhad.

Reithe cogaidh: bhris an namhaid trí gheataí agus trí bhallaí an chaisleáin le reithe cogaidh (*battering-ram*).

Rinne siad tochairt faoi na ballaí amuigh ag súil leis go dtitfeadh na ballaí, agus d'úsáid siad dréimírí dreaptha le dul thar na ballaí.

Ní bhíodh saol bhunús na ndaoine sa Mheánaois cosúil leis an saol a bhíodh ag an tiarna agus a chlann sa chaisleán. Bhíodh siad ag brath ar an fheirmeoireacht. Bhí an talamh rannta suas in eastáit nó i mainéir agus ba le tiarna na háite é. Bhí an talamh ab fhearr ar fheirm nó ar dhúiche (*demesne*) an tiarna. Ansin lig sé an chuid eile den talamh amach chuig tionóntaí.

Ciontóirí agus Pionóis

Cuireadh robálaithe agus dúnmharfóirí chun báis agus baineadh an lámh de mhionghadaithe. Thriail breitheamh taistil nó *sirriam* (*sheriff*) nó an tiarna féin na cásanna. Reáchtáil an báille (*bailliff*) an t-eastát don tiarna agus chúisigh sé (*he sentenced*) ciontóirí. Ón Mheánaois a tháinig nós de chuid an lae inniu anuas chugainn, mar atá, triail ag giúiré.

Bailte Móra

Thóg siad bailte móra ar láithreacha séipéal agus mainistreacha, ag crosbhóithre seanbhealaí trádála, ar láithreacha cois abhann nó ar bharr cnoc. Thóg siad ballaí arda le geataí troma thart ar na bailte móra as siocair an dainséar a bhí ann. Bhíodh fir in airde ar bharr na mballaí sin ag faire amach fá choinne airm an namhad ag teacht. Bhíodh dolai (*tolls*) nó cánacha le díol ar earraí nuair a bhíodh daoine ag gabháil tríd na geataí. Dhruidtí na geataí san oíche.

Baol Tine

Rinneadh bunús na dtithe as adhmaid. Ní raibh clocha ach sna príomfhoirgnimh cosúil le séipéal nó halla an bhaile. Bhí baol tine ann i gcónaí mar d'úsáid na daoine tinte oscailte fá choinne cócaireachta agus teasa. Bhí rialacha géara ann maidir le húsáid tine.

B'éigean tine a mhúchadh nuair a bhuail clog an tséipéil le luí na gréine. Ach bhris tinte amach mar sin féin agus scaip siad go gasta tríd na foirgnimh adhmaid.

An Phlá Mhór (*the Black Death*)

Bhí baol galair ann i gcónaí mar caitheadh gach cineál bruscair ar na sráideanna. Scaip an t-uisce truailithe an galar agus fuair cuid mhór páistí bás. D'ionsaigh an Phlá Mhór an Eoraip sa bhliain 1347 AD agus **mharraigh sé trian den daonra**. Galar marfach uafásach ón tSín a bhí ann. Dreancaidí galraithe ar fhrancaigh dhubha ba chúis leis an Phlá Mhór. Scaip an galar go gasta mar bhí an salachar chomh holt sna bailte móra. Rinne daoine uaigneanna ollmhóra taobh amuigh de bhallaí na mbailte agus chaith siad coirp na ndaoine a maraíodh leis an phlá isteach iontu.

Na Comhairlí san bailte móra

Bhí cuid mhór de na cumhachtaí céanna ag an chomhairle (*council*) sa bhaile mór agus a bhí ag an tiarna faoin tuath. Bhí an comhairle i gceannas ar thrádáil, ar ghnó, ar cháin agus ar na cúirteanna. Bhí ceannaithe saibhre agus ceardaithe ard oilte páirteach sa chomhairle agus thogh bunadh na háite iad. Is iomaí baile a lig an rí nó tiarna dá mhuintir iad féin a rialú. Bhí cáipéis ann ar tugadh **an chairt** (*charter*) uirthi a raibh cuntas uirthi ar chearta mhuintir an bhaile agus ar rialacha rialtais an bhaile.

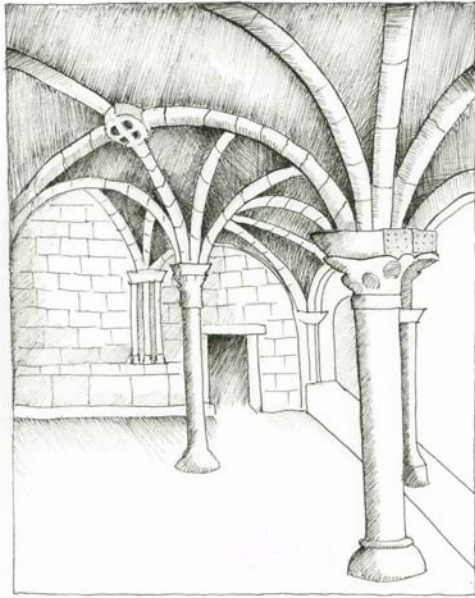
Ardeaglaisí

Is furasta ardeaglaisí na Meánaoise a aithint:

- Díonta arda crochta (*steep*)
- Doirse stuacha (*arched*)
- Fuinneoga líonta le pánaí geala de ghloine dhaite.
- Na spuaiceanna

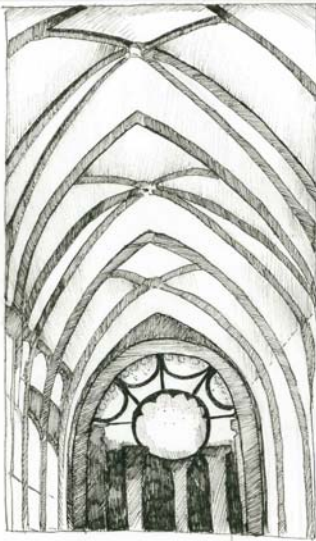
Bhí dhá phríomh chineál ailtireachta eaglaise ann ag an am:

An stíl Rómhánúil (*Romanesque*) = áirsí cruinne ar na doirse agus ar na fuinneoga

Áirse sa stíl Rómhánúil

An stíl Ghotach = áirsí beaga os cionn áirsí móra agus áirsí taca nó tacaí crochta (*flying buttresses*) taobh amuigh de na hardeaglaisí le cinntiú nach dtitfeadh an díon

Áirse sa stíl ghótach

Oilithreachtaí

Le linn na Meánaoise chuaigh cuid mhór daoine óga agus seandaoine go dtí áiteanna beannaithe i bhfad ó bhaile. Chuaigh siad ann chun aithrí a dhéanamh ina bpeacaí nó chun gealltanais do Dhia a chomhlíonadh. Oilithreachtaí (*pilgrimages*) a thugtar ar na turais seo. In Éirinn thug siad cuairt ar Loch Dearg agus ar Chruach Phádraig. Bhí clú mór ar thuamaí na nAspal Peadar agus Pól **sa Róimh** agus ar thír dhúchais Chríost féin, an **Talamh Naofa** mar áiteanna oilithreachta. Bhí **contúirtí** go leor ann don oilithreacht: longbhá (*shipwreck*), gadaíocht, dúnmharú agus thiocfadh le píoráidí Moslamacha iad a fhuadach agus iad a dhíol mar sclábhaithe.

Na Crosáidí

Crosáidí = cogai a troideadh chun an Talamh Naofa a fháil ar ais. Chaith gach ridire crosáide cathéide (*armour*) throm agus d'iompair sé claíomh agus lansa. Ghluais airm na gCrosáidithe go mall. Chuir an teas fiánta agus an chathéide throm isteach orthu. Bhí sos de dhíth ar na fir agus ar na capaill go rialta. Is minic a ghlac sé roinnt seachtainí baile a fháil ar ais ó sheilbh na Moslamach.

Thóg na prionsaí agus na ridirí caisleáin ansin. Ar ndóigh bhí na Pápaí ar son na gCrosáidí. Chuaigh bunús na ridirí ar na Crosáidí ar son a gcreidimh. Chreid siad go rachadh a n-anam díreach ar Neamh dá bhfaighidís bás agus iad ar Chrosáid. Chuaigh dornán ridirí eile ann ag cuardach eachtraíochta agus creiche (*plunder*). Thar na blianta thug na ridirí cineálacha nua **bia agus éadaigh** ar ais leo chun na hEorpa cosúil le rís, torthaí, rugaí, taipéisí agus spíosraí.

NA NORMANNAIGH

Cine láidir cumhachtach ba ea na Normannaigh a chuir a lán tiortha faoi chois i rith an aonú céad déag agus an dara céad déag. Thug siad a gcuid ceirdeanna, a gcuid nósanna agus a gcuid traidisiún leo gach áit a ndeachaigh siad. Ba iad sliocht na Lochlannach iad a chuir fúthu sa Normainn i dtuaisceart na Fraince. Bhí na ridirí Normannacha maith ag cogaíocht. Ba é an concas (*conquest*) ba mhó a bhí acu an ceann a lean **Cath Hastings** sa bhliain 1066 nuair a fuair na Normannaigh, faoi cheannas **Liam Choncair**, an lámh in uachtar ar na Sasanaigh.

Taipéis Bayeux

Seo ceann de na foinsí eolais is fearr ar Choncas na Normannach ar Shasana. Is éard atá ann ná **scéal Choncas na Normannach ar Shasana**. Foinse phríomha fhíormhaith atá inti sin mar gurbh iad na Normannaigh féin a rinne an taipéis go gairid i ndiaidh do na himeachtaí a léirítear inti tarlú. In Ardeaglais Bayeux atá an taipéis anois. Sraith pictiúr fuaite de línéadach is ea an taipéis ach gur olann dhaite atá sna pictiúir. Tá sé 70 méadar ar fad. Is trí phictiúir is mó a insítear an scéal. Ach caithfidh muid a bheith cúramach leis mar tá sé claonta ar son na Normannach.

Na Normannaigh in Éirinn

Nuair a díbríodh Diarmaid Mac Murchú, Rí Chúige Laighean, as a ríocht féin, chuaigh sé go Sasana agus go dtí an Fhrainc chun cuidiú a fháil ó na Normannaigh chun an bua a fháil ar a chuid naimhde. Rinne **Diarmuid agus Strongbó** margadh le chéile. Thabharfadh Mac Murchú a iníon féin, Aoife, do Strongbó le pósadh agus thabharfadh Strongbó cuidiú do Dhiarmuid an bua a fháil ar a chuid

naimhde. Nuair a gheobhadh Diarmuid féin bás, gheobhadh Strongbó Ríocht Laighin le hoidhreacht. Tháinig na Normannaigh go hÉirinn sa bhliain 1169 agus ghabh siad Loch Gorman, Port Láirge agus Baile Átha Cliath.

Nuair a fuair Mac Murchú bás, rinneadh rí de Strongbó ar Chúige Laighin. Ansin tháinig eagla ar rí Shasana, Anraí II go mbeadh na ridirí Normannacha ag smaoineamh ar ríocht neamhspleách a bhunú agus go rachadh siad ina éadan ach níor tharla seo. Nuair a tháinig sé go hÉirinn ghéill na ridirí Normannacha agus cuid mhaith de ríthe na hÉireann dó.

Caisleán Bhaile Átha Cliath

Thóg na Normannaigh Caisleán Bhaile Átha Cliath thart fán bhliain 1220. Cruth dronuilleogach a bhí air agus túr cruinn ar gach cúinne á chosaint. Thart le ballaí an chaisleáin a bhí Abhainn an Poddle ag rith. Chuaigh daoine isteach ann **tríd an gheata crochta**. Bhí go leor seomraí ann: halla mór, séipéal, cistineacha, oifigí agus príosún. Bhí Caisleán Átha Cliath mar cheanncheathrú an rialtais ag Rí Shasana in Éirinn. Ba é an **Fear Ionaid** (*Lord Deputy*) an fear ba thábhachtaí ag an rialtas; faoin rí a bheadh sé eisean a cheapadh agus ba é a rialaigh talamh an rí in Éirinn. Chuaigh an Fear Ionaid thart fán tír ag reáchtáil cúirteanna agus ag bailiú cánacha.

Ba iad na Gearaltaigh, na Búrcaigh, na Builéirigh, na Barraigh agus na Paoraigh na teaghlaigh Normannacha ba chumhachtaí in Éirinn. Bhunaigh na Normannaigh bailte in áiteanna a bheadh furasta le cosaint ar ionsaithe, mar shampla ar an chósta nó ar bhrúach aibhneacha: bailte cosúil le Cúil Raithin, Droichead Átha, an Uaimh, Sligeach,

Gaillimh, Baile Átha Luain, Trá Lí agus Cionn tSáile. Bhunaigh siad bailte eile ar láithreacha seanmhainistreacha, mar shampla, Cill Chainnigh agus Cill Dara.

An Baile Mór

Bhí réimsí móra talún in Éirinn ag baint leis na tithe mainéar. Ní bheadh cead ag muintir na tuaithe mainéar an tiarna a fhágáil ach bhí saoirse ag muintir na mbailte. Bhí ballaí agus túir thart ar bhailte in Éirinn sa Mheánaois. Lárionaid bhríomhara ghníomhaíochta in Éirinn sa Mheánaois ba ea na bailte, áiteanna ar dhíol agus ar cheannaigh daoine earraí. Bhí áit faoi leith i ngach baile fá choinne **aontaí agus margai**. Nuair a thug muintir na tuaithe a gcuid earraí go dtí an margadh, b'éigean dóibh dolaí a íoc chun dul trí gheataí an bhaile. Bhí trádáil bhríomhar ann. Bhí cuid mhór de na ceirdeanna ar siúl taobh istigh de na bailte.

Trádáil

Rinne na ceannaithe cuid mhór trádála leis an Eoraip tríd na poirt seo a leanas: Ros Mhic Thriúin, Port Láirge, Eochaill, cathair Chorcaí agus Baile Átha Cliath. D'easpórtáil siad craicne ainmhithe, olann, arbhar, línéadach agus iasc ó

Éirinn agus thug siad fíon, salann, spíosraí, éadach, miotal agus earraí potaireachta ón Eoraip isteach go hÉirinn. Mar shampla tháinig seandálaithe ar chrúscaí fíona i mbailte Normannacha na hÉireann.

An Eaglais

Bhí an **Eaglais Chríostaí an-chumhachtach** in Éirinn i rith na Meánaoise. Is iomaí sin ardeaglais ón Mheánaois atá in úsáid go fóill, mar shampla, Ard-Eaglais Chríost agus Ard-Eaglais Phádraig i mBaile Átha Cliath. Níl ach fothraigh fágtha anois ar láithreacha cuid de na hardeaglaisí ársa, mar shampla Ard Fhearta i gCiarraí. Bhronn tiarnaí Normannacha a lán talaimh ar an Eaglais agus tugadh isteach oird manach ón Mhór-Roinn le linn an ama seo. Bhí **na Cistéirsigh** ar cheann de na hoird ba chlúití acu. Sa Mhainistir Mhór i gCo. Lú in 1142 a bhunaigh siad seo an chéad mhainistir in Éirinn. Maireann roinnt saothar ealaíne eaglasta ón Mheánaois fosta, mar shampla Cros Chonga. Bhí nósanna piseogacha ag muintir na hÉireann fosta ag an am, mar shampla, rinne roinnt daoine troscadh taobh amuigh de thithe a naimhde.

1. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ceardaí i mbaile mór sa Mheánaois

Bhí cuid mhór ealaíontóirí agus ceannaithe agus ceardaithe sciliúla ina gcónaí i mbailte na Meánaoise. Bhí eagraíocht ann ar tugadh **Ceardchuallacht** (*guild*) uirthi a bhí i gceannas ar na daoine sciliúla seo. Is éard a bhí i ngach ceardchuallacht ná baill de cheird áirithe amháin a raibh an-oiliúint orthu sular glacadh leo ina gceardaithe ard-oilte. Rinne gach ceardchuallacht a gcuid rialacha féin, mar shampla, coinníollacha seirbhíse do na printísigh. Chaith **an printíseach** seacht mbliana ag obair do mháistir. Ansin chuaigh sé ó áit go háit mar fhear tuarastail (*journeyman*). Dá mbeadh sé ag iarraidh a bheith ina mháistir bheadh air saothar speisialta a dhéanamh, a **shárshaothar** (*masterpiece*) agus sin a thaispeáint don cheardchuallacht.

Má bhí siadsan sásta leis an obair glacadh isteach sa cheardchuallacht é. Bhí cuid acu an-saibhir agus an-chumhachtach agus bhí baint mhór acu le reáchtáil na mbailte.

Chónaigh na hoibrithe uilig a bhí bainteach le ceird amháin ar an tsráid chéanna.

Ba bhall de cheardchuallacht iad na ceardaithe agus chosain an cheardchuallacht a gcuid cearta agus coinníollacha oibre. Ba iad **na tionscail** ba thábhachtaí le linn na Meánaoise ná potaireacht, déanamh leacáin urláir, earraí leathair agus an mhiotalóireacht. Ar ndóigh bhí na siúinéirí ag obair le hadhmaid agus bhí na saoir chloiche ag obair le cloch – ag tógáil tithe agus séipéal, mar shampla.

2. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Tiarna a raibh cónaí air i mainéar sa Mheánaois

Bhí **cogaí agus cathanna** ann mar chuid den ghnáthshaol sa Mheánaois. Ní raibh rialtais láidre ann agus bhí robálaithe agus creachadóirí ag ionsaí agus ag cur isteach ar go leor daoine. Mar sin thosaigh daoine ag brath ar an duine uasal cumhachtach nó an tiarna áitiúil chun iad a chosaint. Gheall na fir go dtroidfeadh siad ar son an tiarna. Seo mar a thosaigh an **Córas Feodach** (*Feudal System*). B'ionann **vasáilleach** agus feirmeoir beag nó duine uasal saibhir a fuair talamh ón tiarna agus mar chúiteamh thug sé móid dílseachta don tiarna agus is ar son an tiarna sin amháin a bheadh cead aige troid feasta.

Chónaigh an tiarna agus a mhuintir **sa daingean** taobh istigh den chaisleán móta. Is éard a bhí ann ná túr cearnógach nó ciorclach cloiche a bhí ar mhullach an mhóta. Bhí halla bia, seomraí leapa, stórais agus séipéal sa daingean. D'ith an tiarna a chuid beilte agus bhí cóisirí aige sa halla mór. Bhí an tiarna, an bhantiarna agus a gcuid aíonna uaisle ag an tábla uachtarach agus bhí na seirbhísigh agus an chosmhuintir armtha ag táblaí eile. Bhí ceoltóirí ag seinm ceoil thuas ar an áiléar. Bhí an tiarna sa mhainéir ábalta cúirt a chur ar bun chun pionóis a chur i bhfeidhm.

3. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Manach i mainistir le linn na Meánaoiseanna

Bhí scoileanna, ospidéal agus tithe ósta ag na manaigh. Chuidigh siad leis na bochtáin agus na heasláin. Lean cuid mhór mainistreacha **Riail Bheinidict**. Bhí abaí i gceannas ar na mainistreacha agus b'éigean do na manaigh a bheith umhal dóibh. Shíl manaigh áirithe nach raibh an riail dian go leor agus bunaíodh oird nua manach, mar shampla, na Cistéirsigh. Scaip siadsan go gasta nuair a chuaigh San Bearnard isteach ann. Chuir siadsan an-bhéim ar phaidreoireacht, ar throscaidh, ar chiúnas agus ar obair láimhe.

D'éirigh na manaigh ag a trí a chlog ar maidin. Bhí amanna paidreoireachta, amanna oibre agus amanna léitheoireachta ann achan lá. Buailleadh clog seacht n-uaire sa lá agus chruinnigh na manaigh isteach ó na páirceanna chun **paidreoireacht** a dhéanamh. Chan na manaigh Aifreann thart fána deich a chloig ar maidin.

Ní raibh an dara rogha ag manaigh ach a gcuid bia féin a shaothrú agus a gcuid éadaigh féin, a gcuid troscáin féin agus riachtanais eile a chur ar fáil. Bhí an tAb

i gceannas sa mhainistir agus thogh na manaigh é. Bhí post tábhachtach ag an mhanach a bhí i gceannas san ospidéal mar ní raibh aon chuidiú eile le fáil ag na heasláin (*the sick*) ná ag na bochtáin ach ó na mainistreacha.

Thart fá 1200 tháinig ardú mór ar líon na ndaoine a bhí ina gcónaí sna bailte móra ar fud na hEorpa. Bhí sagairt agus manaigh de dhíth le gabháil thart a stopadh in áiteanna nach raibh aon mhainistir iontu. Sin an fáth ar bunaíodh **na bráithre**. Thug an Pápa cead do **Shan Proinsias Assissi** chun na Proinsiasaigh a bhunú. Bhí na bráithre uilig iontach bocht agus is aibíd d'éadach garbh a chaith siad. Ba iad na ceithre phríomhord bráithre ná na Doiminicigh, na Proinsiasaigh, na Cairmilítigh agus na hAgaistínigh. D'oibrigh siad go crua ag tabhairt seanmóirí agus ag cuidiú leis na bochtáin agus leis na heasláin. Chruthaigh siad iad féin go maith mar scoláirí sna hollscoileanna ar fud na hEorpa.

4. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Seirfeach a bhí ina chónaí ar mhainéar meánaoiseach

Is ionann seirfeach agus tionónta ar lig an tiarna roinnt talaimh amach leis. Bhí sé ceangailte leis an tiarna mar ní raibh sé ábalta imeacht nó pósadh nó gabháil isteach sna sagairt gan cead a fháil ón tiarna. Ach ní daoir i seilbh máistir ba ea na seirfigh ach ní raibh sé furasta acu imeacht ó thalamh a dtiarna ach an oiread. Bhain na tiarnaí airgead dá gcuid seirfigh as gléasanna feirme a úsáid. Níor íoc an seirfeach aon chíos ach b'éigean dó roinnt laethanta gach seachtain a oibriú don tiarna agus roinnt barraí a thabhairt dó fosta.

Bhí seirfeach ábalta a chuid **saoirse a cheannach ón rí** dá mbeadh sé ábalta go leor airgid a chruinniú. Dá n-éireodh le seirfeach éalú leis as an mhainéar go dtí an baile mór agus fanacht ansin ar feadh bliain agus lá, bheadh sé ina fhear saor ansin. D'oibrigh sé go crua sna páirceanna ag saothrú barraí ó dhubb go dubh. Níor fhás sé na barraí céanna sna páirceanna céanna gach bliain agus d'fhág sé gach páirc gan saothrú achan tríú bliain. Rinne sin an chréafóg (*soil*) agus an talamh ní ba shaibhre.

An Renaissance

Stór focal

An chlódóireacht – printing
Athbheochan – revival
Athbhreith – rebirth
Dealbhóireacht – sculpture
Cathairstáit – city-states
Ag cothú ealaíontóirí – supporting artists
Ag dearadh agus ag maisiú – designing and decorating
Réimeas – reign
Pátrún – patron
Rathúnas – prosperity

Comhcheilg – conspiracy
Scannalach – scandalous
Contrárthachtaí – contrasts
Breabaireacht – bribery
Peirspictíocht – perspective
Doimhneacht – depth
Cúlionad – background
Taos – paste
Ag déanamh doiléir – blurring

Fíoracha beoga – life-like figures
Cráifeach – religious
Mórthaibhseach – spectacular
Tionscnamh – project
Scafall – scaffolding
Ré ghlórmhar – glory days
Teanga na coitiantachta – vernacular language
Ceannaí – merchant
Réalteolaíocht – astronomy
Blocphriontáil – block printing

Clóphreas cló miotal inaistrithe – moveable metal type printing press
Ais an domhain – the earth's axis
Réadlann – observatory
Cruinneachán – dome
Tháinig meath air – it declined
Baincéireacht – banking
Gníomhaire – agent
Ealaíontóir – artist

An Renaissance

Ciallaíonn Renaissance **athbhreith nó athbheochan nó athmhuscailt** suime i léann agus in iontais na sean Róimhe agus na sean Ghréige. Fuair an léann seo bás le titim Impireacht na Róimhe thart fá 400 AD.

Cad chuige ar thosaigh sé san Iodáil

Tar éis an Ghalair Dhuibh, tháinig athrú ar shaol meánaoiseach na hEorpa. Thosaigh na hIodálaigh ag amharc siar go dtí an tsean Róimh agus an tsean Ghréig. B'in tús na hAthbheochana dáiríre. Thosaigh sé san Iodáil mar:

- Bhí an Iodáil i lár na hEorpa ar na bealaí trádála.
- Bhí oidhreacht agus fothraigh thart timpeall orthu a spreag iad.

- Bhí ceannaithe agus rialtóirí na hIodáile saibhir – mar sin bhí go leor patrún ag na healaíontóirí
- Ní raibh an tír aontaithe agus mar sin bhí comórtas géar idir na taoisigh, ag iarraidh a gcathracha féin a chur chun cinn.
- Tháinig teanga na hIodáilise ón Laidin, an teanga a labhair na sean Rómhánaigh
- Níos mó bailte agus iad níos saibhre san Iodáil, suim ag muintir na mbailte san ealaín agus sa léann

Foinsí Athbheochana

- I rith na hAthbheochana, scríobhadh a lán leabhair. Roimhe seo, rinne na manaigh an scríobh uilig ach faoin am seo bhí an scríobh i bhfad níos fairsinge.

- Cuireadh tús le clóbhuaileadh (*printing*) - Guttenberg. Mar sin bhí leabhair ar fáil níos saoire.
- Choimeád a lán rithe, prionsaí agus saoránaigh cáipéisí, litreacha, dialanna, cuntais agus nótaí ag plé chúrsaí an tsaoil. Tá na cartlanna seo sábháilte i leabharlanna ar fud na hEorpa.
- Foirgnimh, Ealaín agus Dealbhóireacht (*sculpture*) na linne.

An Iodáil san 15ú aois

Bhí níos mó daoine ina gcónaí i gcathracha san Iodáil ná áit ar bith eile san Eoraip. Bhí an chuid de na cathracha seo ina **gcathairstáit** (an chathair féin, na bailte beaga agus an tuath thart uirthi). Bhí a rialtas féin ag gach cathairstáit.

Bhí gach cathair bródúil as a stair agus as a tábhacht féin agus bhí comórtas géar eatarthu. Bhí siad ag iarraidh taispeáint go raibh siad níos fearr ná a gcomharsana. Bhí daoine áirithe i ngach cathair a bhí saibhir go leor chun pátrúnacht a thabhairt d'ealaíontóirí agus ailtirí. Bhí seo iontach tábhachtach don Athbheochan mar thug sé seans d'ealaíontóirí saothar a dhéanamh agus triail a bhaint as smaointí nua.

Pátrúnacht na Clainne de Medici

I rith an 15ú aois, bhí Flórans ina poblacht (*republic*). Shocraigh na daoine cén saghas rialtais a bheadh acu féin. Fuair baincéir saibhir, **Cosimo de Medici**, an lámh in uachtar ar Chomhairle na Cathrach, trí bhreabanna (*bribes*) a thabhairt do pholaiteoirí. Nuair a bhí se i gceannas, sheachain sé cogáíocht le cathairstáit eile agus bhí Flórans saibhir dá bharr.

Patrún a bhí ann agus thug sé airgead d'ealaíontóirí. Bhailigh sé seanleabhair de chuid na Gréige agus na Róimhe agus bhunaigh sé leabharlann chun iad a

choimeád sábháilte. Bhunaigh sé scoil speisialta chun plé agus staidéar a dhéanamh ar shaothar Phlato agus Aristotle. Ba phatrún flaithiúil ar na healaíona é agus ba ghnáth le scoláirí agus le healaíontóirí a bheith ag stopadh sa phálás i bhFlórans aige.

Lorenzo Ollásach

Bhunaigh sé scoil speisialta d'ealaíontóirí. Chuaigh Michelangelo ann. Chuir Lorenzo glór-réimeanna (*pagents*) ar siúl. Bhailigh sé lámhscríbhinní ar fud na hEorpa. Chuidigh sé le Leonardo da Vinci agus le Michelangelo. D'íoc Lorenzo na healaíontóirí móra le rá chun saothair ealaíona a dhéanamh.

Chonaic muintir na hIodáile na rudaí a bhí ag tarlú i bhFlórans agus rinne siad aithris orthu. Bhí daoine sa Fhrainc, sa Ghearmáin agus i Sasana ag déanamh aithrise ar a gcuid foirgneamh, ealaín srl. roimh i bhfad.

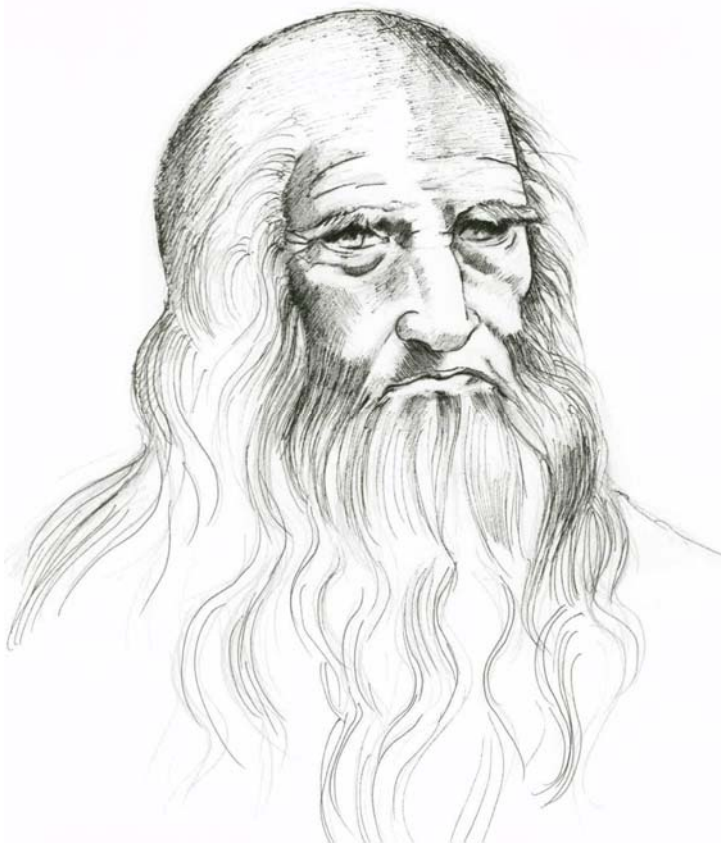
Leonardo da Vinci (1452 - 1519)

Bhí Leonardo ar cheann de na healaíontóirí ab fhearr riamh ar domhan. Nuair a bhí sé fós ina bhuachaill, bhí sé níos fearr ná na healaíontóirí eile a bhí thart. Is iad na pictiúir is mó a rinne sé a bhfuil clú bainte amach acu ná: '*An Suipéar Deireanach*' agus an '*Mona Lisa*'. Bhain sé úsáid as teicníocht nua, Sfumato (Smúiteach), ag meascadh dathanna le chéile chun cruth na beatha a fháil.

Sfumato: ag déanamh imlínte na bpictiúr doiléir le scáthanna doiléire. Tá an teicníc seo le feiceáil timpeall na súl agus an bhéil sa *Mona Lisa*

Leonardo da Vinci (1452 - 1519)

Rinne sé dianstaidéar ar anatamaíocht (anatomy) an choirp sa dóigh is go mbeadh cruth na beatha níos fearr ina

Leonardo da Vinci

chuid pictiúr. Choimeád sé leabhair nótaí le sceitseanna agus nótaí faoi na rudaí ar a mbíodh sé ag smaoineamh. Scríobh sé i scríbhneoireacht scátháin. Mhéadaigh a chlú agus d'oibrigh sé do phrionsaí agus rithe. Cailleadh cuid mhór dá shaothar i gcaitheamh na mblianta.

Peirspictíocht: an stíl nua a d'fhoghlaim ealaíontóirí chun doimhneacht agus cúlionad a oibriú ina gcuid pictiúr.

Freascó: pictiúr a rinneadh ar bhalla ar phlástar fliuch i séipéil, i bpáláis agus i mainistreacha le linn an Renaissance.

Rinne Leonardo da Vinci *An Suipéar Deireanach* nuair a bhí sé ag obair don Diúc i Milan. Phéinteáil sé an fresco ar bhalla mainistreach. Tá an pictiúr lán de bhrí agus de bheocht. Tá na haspail uilig ina suí ag taobh amháin den tábla agus tá scáth thart ar Judas. Nuair a phill Leonardo ar Fhlórans phéinteáil sé portráid de bhean ceannaí saibhir. *Mona Lisa* ainm na portráide sin – pictiúr cáiliúil. Tá Sfumato in úsáid ann. Sa Mona Lisa, síleann daoine áirithe go bhfuil sí ag gáire ach síleann daoine eile go bhfuil sí brónach. Deir daoine eile fós go n-athraíonn a haghaidh le cibé uillinn óna bhféachann tú ar an phictiúr. Níl fágtha de shaothar Leonardo anois againn ach timpeall dosaen pictiúr, roinnt píosaí de dhealbha briste agus a leabhair nótaí ina bhfuil na mílte tuairimí agus sceitseanna. Baineann mórán díobh sin le fionnachtana (*inventions*) nach ndearnadh agus é beo.

Raffaello

Nuair a bhí **Raffaello** sa Róimh phéinteáil sé *Scoil na hAithine*, pictiúr ina bhfeiceann muid fealsúna ag díospóireacht le chéile. Tá an pheirspictíocht le feiceáil go soiléir. Bhí an pictiúr seo ar cheann de na freascónna a rinne sé d'árasáin an Phápa sa Vatacáin. Rinne sé go leor pictiúr galánta den Mhaighdean Mhuire fosta.

Daonnachas (*Humanism*)

I rith an Renaissance thosaigh daoine ag déanamh staidéir ar litríocht na Gréige agus na Róimhe. Is é Daonnachas an t-ainm atá ar an staidéar seo agus is iad Daonnachtaithe na daoine a rinne an staidéar.

Francesco Petrarch (1304-1374)

Scríobh sé a lán filíochta in Iodáilis. Roimhe seo ní raibh a lán daoine ag scríobh in Iodáilis, b'éigean dóibh scríobh i Laidin. Scríobh sé a lán soinead (dán speisialta le 14 líne).

Dealbhóireacht an Renaissance

Bhí clú agus cáil ar na Gréigigh agus ar na Rómhánaigh de bharr a gcuid dealbh. De ghnáth bhí siad nocth. I rith na Meánaoiseanna, stop daoine ag déanamh na ndealbh seo. Bhí éadaigh orthu i gcónaí agus cuireadh sna séipéil iad. I rith an Renaissance thosaigh siad ag déanamh aithrise (*imitating*) ar stíl na nGréagach arís.

D'oibrigh **Donatello** do Chosimo de Medici, agus bhí sé mar chara ag Brunelleschi. Rinne sé a lán staidéar ar na seandalbha Rómhánacha agus ar *anatamaíocht* an duine chun go mbeadh cuma na beatha air. Ghearr ealaíontóirí suas coirp mharbha chun staidéar a dhéanamh ar na matáin agus na féitheoga.

Ailtireacht an Renaissance

Ag tús an 13ú chead bhí an stíl Ghotach i bhfaisean. Bhí siad ag tógáil ardeaglaise nua in bhFlórans ach bhí trioblóid acu. Bhí an obair an-mhall, fuair an t-ailtire bás agus bhí siad ag éirí tuirseach den stíl.

Filippo Brunelleschi

Bhí Brunelleschi ina chónaí i bhFlórans ach bhí suim mhór aige in ailtireacht (*architecture*) na Róimhe. Chaith sé 12 bhliain sa Róimh ag déanamh staidéir ar na seanfhoirgnimh. Chuaigh sé ar ais go Flórans agus thóg sé cruinneachán (*dome*) mór ar an Ardeaglais ansin – an cruinneachán ba mhó ar domhan ag an am.

Stíl Ghotach:

áirsí cuara agus spuaiceanna (*spires*)

Stíl an Renaissance:

- Díon cothrom
- Colúin chaola taobh amuigh
- Gloine soiléir
- Cruinneachán (in áit spuaiceanna).

Clódóireacht

Is í an chlódóireacht an phríomhcúis a d'fhás an Renaissance. Roimhe seo, bhí ar scríbhneoirí leabhair a scríobh amach le lámhscríbhneoireacht. Bhí na leabhair an-chostasach agus thóg sé a lán ama chun iad a chóipeáil.

Johann Guttenberg (1398 – 1468)

Chum Guttenberg an chéad chlópheas. Rinne sé litreacha beaga as miotal. Chuir sé ar fhráma adhmaid iad in ord. Chuir sé isteach sa dúch é. An t-ainm atá air seo ná cló soghluaiste. Ba é *An Bíobla Dhá Líne-is-Daiched* an chéad leabhar mór le rá a chlóbhuail Gutenberg. Rinne siad páipéar línéadaigh agus maireann leabhair go fóill a bhí clóbhuailte ar an pháipéar sin.

Forbairt na Clódóireachta

Sa bhliain 1500 bhí níos mó ná míle clópheas san Eoraip agus cuireadh amach beagnach millín leabhar. Scéalta ón Ghréig is ón Róimh don chuid is mó a bhí iontu. Bhí na clódóirí ag iarraidh airgead a dhéanamh agus thosaigh siad ag cur leabhar amach faoi rudaí spéisiúla i dteangacha na ndaoine. Rinne siad na teangacha a chaighdeánú (de ghnáth, litriú agus fuaimniú na príomhcathrach) agus scaipeadh a lán smaointí agus tuairimí.

Eolaíocht sa Renaissance

Bhí suim i gcónaí ag daoine i gcúrsaí Réalteolaíochta. Creideadh go raibh an domhan réidh agus go ndeachaigh an ghrian, an ghealach agus na réaltóga thart timpeall air. Ghlac an eaglais leis seo mar an fhirinne.

Clóphreas á úsáid

Nicholas Copernicus

Sagart a bhí ann, a raibh an-suim aige i gcúrsaí Réalteolaíochta. Bhí Réadlann bheag aige agus gach lá scrúdaigh sé an ghrian, an ghealach agus na réaltóga agus choimeád sé nótaí faoin dóigh ar bhog siad timpeall. Shocraigh sé ar theoiric nua:

- (i) gur bhog an domhan timpeall ar an ghrian
- (ii) gur chas an domhan ar a ais féin
(*on its own axis*)

Scríobh sé leabhar ag cur síos ar a chuid tuairimí ach níor fhoilsigh sé é mar bhí eagla air roimh an Eaglais.

Galileo Galilei

Chuir sé tús leis an teileascóip i 1608 agus rinne sé a lán staidéar leis. Chruthaigh sé go raibh an ceart ag Copernicus. D'oibrigh Galilei amach go mbíonn an luas céanna ag rudaí nuair a bhíonn siad ag titim – is cuma cén meáchan a bhíonn iontu. Ní raibh an eaglais róshásta lena chuid smaointí agus cuireadh cosc air.

1. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ealaíontóir mór le rá le linn an Renaissance nach ón Iodáil é

Ba é **Rembrandt** an péintéir ab fhearr san Ísiltír le linn an Renaissance. D'fhág sé an baile nuair a bhí sé cúig bliana is fiche chun tosú ar an péintéireacht in Amsterdam. Níorbh fhada gur éirigh a chuid péintéireachtaí portráide cáiliúil. Is éard atá i bpictiúir Rembrandt ná péintéireachtaí de dhaoine mar a bhí siad go fírinneach. Is iad *An Ceacht Anatamaíochta* agus *Faire na hOíche* na péintéireachtaí is cáiliúla aige.

Radhairc ón Bhíobla atá i gceist i gcuid mhór de na pictiúir a rinne sé. Tuigeadh do Rembrandt gurbh fhearr dó cónaí i gceantar na nGiúdach in Amsterdam chun na radhairc a phéinteáil go cruinn. Rinne sé staidéar ar éadach agus ar shaol na nGiúdach. Cé go raibh an-cháil air bhí sé iontach bocht. Fuair sé bás sa bhliain 1669. Níor fhág sé ina dhiaidh ach roinnt seanbhalcaisí agus a chuid uirlisí péintéireachta.

2. CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ealaíontóir mór le rá le linn an Renaissance

B'ealaíontóir cáiliúil é Michelangelo le linn an Renaissance. Chuaigh sé mar phrintiseach chuig péintéir i bhFlórans agus ba ghairid go raibh sé ag ceartú shaothar a mháistir. Ansin chuaigh sé ag tógáil dealbh i ngarraithe an Pháláis ag de Medici. Chuaigh sé i bhfeidhm an oiread sin ar Lorenzo de Medici gur thug sé cuireadh do Michelangelo teacht chun cónaí i bPálás de Medici. Nuair a fuair Lorenzo bás chuaigh Michelangelo go dtí an Róimh

Péintéir sármhaith a bhí in Michelangelo ach ba í an dealbhóireacht ba rogha leis. Nuair a bhí sé sa Róimh rinne sé dealbh de chorp Chríost ar ghlúine a mháthar. *La Pietà* an t-ainm atá air. Ciallaíonn pieta brón. Tá a mac, a fuair bás ar an chrois, ina hucht aici. Tá roinnt de na sonraí suimiúil – lámh dheas Chríost, claonadh an chinn agus claonadh cinn Mhuire. Dúirt roinnt daoine nach mbeadh Muire láidir go leor chun greim a choinneáil ar a mac mar atá sa dealbh.

Nuair a d'fhill sé ar Fhlórans rinne sé dealbh cáiliúil de *Dháibhí*. Rinne sé é as bloc amháin marmair. Tá sé thart ar chúig mheadar ar airde. Tá cuma na beatha air. Chuir sé suim mhór san

anatamaíocht chun cinntiú go mbeadh a chuid dealbh níos cruinne agus níos fearr.

D'fhostaigh an Pápa Iúil II Michelangelo chun péintéireacht a dhéanamh ar shíleáil an tSéipéil Shistínigh. Obair ollmhór dheacair a bhí ann. Chaith Michelangelo ceithre bliana ina luí ar scafall ag péinteáil agus é ag amharc suas i rith an ama. B'éigean dó oibriú go gasta agus é ag péinteáil ar phlástar fliuch. Scéal an Chruthaithe (*Story of Creation*) a bhí le feiceáil ar an tsíleáil agus bhí chóir a bheith 350 cuid sa phictiúr. Tá sé ar cheann de na sárshaothair is fearr a rinneadh riamh gan aon dabht.

Phéinteáil sé an freascó *An Breithiúnas Deireanach* (*Last Judgement*) ar bhalla an tSéipéil Shistínigh. Tá sé le feiceáil ar bhalla na haltóra sa séipéal agus ní ag an doras cúil mar a bhí ag péintéirí eile roimhe sin. Roghnaigh an Pápa Michelangelo chun cruinneachán a dhearadh fá choinne Bhaisleac (*basilica*) Pheadair sa Róimh. Tá sé ann go fóill. Dealbhóir, péintéir, ailtire agus file a bhí ann. Duine iontach cliste a bhí ann.

Taiscéalaíocht agus Fionnachtana

Stór focal

Taiscéalaíocht – exploration	Gléasanna loingseoireachta – nautical instruments
Fionnachtain – discovery	Lastas– cargo
Loingseoireacht – navigation	Sruthanna dainséaracha – dangerous currents
Ollphéisteanna mara – sea monsters	Impireacht - empire
Cartagrafaithe – map-makers	Cine cogaíochta - a warlike people
Cairteacha portalacha – portolan charts	Cúipéirí -coppers
Muirmhíle- nautical miles	Ag urrú aistear fionnachtana – sponsoring an expedition
Domhanfhad agus domhanleithead – longitude and latitude	Maoiniú – funding
Longa scairdhéanta – clinker-built ships	
An galar carrach - scurvy	
	Chaith sé go neamhthrócaireach leis – he treated him unmercifully
Tíofóideach - typhoid	Draoi / draoithe –druid/druids
Luachmhar - valuable	Cathair thaibhseach – a splendid city
Comhchruinne - round	An bholgach – smallpox
Rinn an Dóchais – Cape of Good Hope	Daoirse – slavery
Éacht - achievement	Coilíneacht - colony
Iomaíocht – rivalry	Ceannródaí / ceannródaithe – pioneer/pioneers
Eachtraíocht - adventure	Sibhialtacht – civilisation
Dúchasaigh – natives	Impireacht na nInceach – the Inca Empire
	Impireacht na nAstacach – the Aztec Empire
Muincí óir – gold necklaces	
Luach saothair - reward	

Taiscéalaíocht agus Fionnachtana

Thart fán bhliain 1450 shíl cuid mhaith daoine léannta go raibh an domhan cruinn agus nach raibh sé cothrom ar chor ar bith. Ach níor thuig siad go raibh an domhan chomh mór is atá sé – ní raibh a fhios acu go raibh Meiriceá Thuaidh nó Meiriceá Theas ann. D’fhan bunús na long in aice leis an chósta mar **bhí eagla orthu gabháil as amharc na talún**. Shíl muintir na Meánaoise go ndeachaigh an ghrian thart ar an domhan. Shíl siad go raibh an Afraic an-bheag. Ní raibh a fhios acu go raibh an Mol Thuaidh nó an Mol

Theas reoite, nó go raibh an Astráil nó Meiriceá ann.

Thaistil a lán daoine chun trádáil a dhéanamh. Chuaigh daoine ón Eoraip trasna na Meánmhara go dtí an Éigipt chun seodra, síoda, spíosraí agus cumhra a cheannach ó na hArabaigh. Bhí suim ag daoine áirithe i gcónaí dul go háiteanna nua chun trádáil a dhéanamh, nó mar eachtra. Bhí a lán airgid le déanamh **ag trádáil le tuaisceart na hAfraice**. Thug siad olann, líon, iarann, etc. do na hAfracaigh agus fuair siad ór, eabhar,

éanlaithe agus ainmhithe. Ag an am seo fosta, thosaigh an trádáil sclábhaí. Ag tús an cúigiú haois déag thosaigh aois nua thaiscéalaíochta (*exploration*).

Gléasanna Nua Loingseoireachta

Cartagrafaithe = lucht déanta mapaí
Cairteacha portalacha = mapaí a rinne na mairnéalaigh de na ceantair cois farraige
Compás = gléas chun treo na loinge a thaispeáint

Luasmheá (*log*) = gléas chun luas loinge a thomhas

Astraláib = gléas chun ionad loinge a ríomh. Ríomh sé domhanleithead agus domhanfhad na loinge

Tógadh long nua, **an carbhal**, thart fán bhliain 1400. Bhí seolta cearnógacha agus seolta Laidineacha (nó seolta triantánacha) ar na longa nua seo. Ba chéim mhór chun tosaigh í an carbhal mar bhí sé níos láidre, níos gaiste agus níos sábháilte.

Bhíodh an captaen ag stiúradh na loinge agus bhíodh an máistir freagrach as sábháilteacht na loinge. Bhíodh siúinéirí, cúipéirí agus giollaí ar an long fosta. Bhíodh saol crua contúirteach acu ar na longa siocair longbhriseadh (*shipwreck*) agus stoirmeacha agus galair mharfacha

Cad chuige a ndeachaigh siad ag taiscéalaíocht?

1. Bealaí nua trádála go dtí an tOirthear de dhíth ar cheannaithe.
2. Bhíodh na Turcaigh ag cur isteach orthu agus ag baint amach cánacha arda ar cheannaithe a bhíodh ag gabháil thar tír
3. ceannairí na hEorpa ag iarraidh impireachtaí móra a bhunú thar lear
4. chun cruthú go raibh an domhan cruinn
5. saint – ag iarraidh saibhris ollmhór dóibh féin

6. na daoine áitiúla a thiontú ina gCríostaithe

An Prionsa Anraí, Loingseoir

Tá an Phortaingéil an-chóngarach don Afraic. Bhí suim ag Anraí san Afraic. Bhí sé ag iarraidh an Chríostaíocht a mhúineadh do na daoine ansin. Thug sé a lán airgid do mhairnéalaigh chun dul síos ar chósta na hAfraice, cé go raibh eagla mhór ar dhaoine roimh nathracha mara agus an teas. Nuair a bhí sé ina ghobharnóir i dTuaisceart na hAfraice chuala sé scéalta mar gheall ar ór agus eabhar agus daor a bhí le fáil thart fá chósta thiar na hAfraice

Sagres

Bhunaigh sé scoil speisialta i **Sagres** agus chruinnigh sé cartagrafaithe (*cartographers*), matamaiticeoirí agus tógálaithe long thart air féin. Thóg sé longa a bhí níos fearr ná aon cheann eile riamh. Rinne sé léarscáileanna nua agus chum matamaiticeoirí gléasanna nua loingseoireachta. Dearadh (*designed*) long nua darbh ainm an **carbhal** le taobhanna míne, réidhe. Ghluais sé níos gaiste san uisce dá bharr sin. Bhí seolta i bhfad níos fearr acu.

Roimhe seo bhí seol mór amháin ar na longa a bhí cearnógach. Bhí cúpla seol beag, triantánach ar an carbhal agus mar sin bhí sé i bhfad níos fusa an long a stiúradh agus a chasadh san uisce. Thug a chuid carbhal cuairt ar na hOileáin Canary, Madeira agus Azores. Cé nár bhain duine ar bith amach rinn (*cape*) theas na hAfraice faoin am a bhfuair an Prionsa Anraí bás, spreag a chuid oibre mairnéalaigh eile leanúint den chuardach.

Bartholomew Diaz

Nuair a fuair an Prionsa Anraí, an Loingseoir, bás, shocraigh a athair, an Rí Eoin II go leanfadh sé ar aghaidh ag tabhairt cuidiú do thaiscéalaithe. Ba é Bartholomew Diaz an chéad duine a chuaigh síos go dtí an pointe is deisceartaí san Afraic. **Ba é an chéad Eorpach a bhain amach rinn theas na hAfraice** agus a chuaigh isteach san Aigéan Indiach. Thug sé Rinn na Stoirmeacha ar an rinn seo siocair na stoirmeacha millteanacha a ndeachaigh sé triothu ach thug Rí na Portaingéile Rinn an Dóchais Mhóir (*Cape of Good Hope*) air mar bhí dóchas aige go dtiocfadh an Phortaingéil ar bhealach nua go dtí an tOirthear.

Vasco da Gama

Naoi mbliana ina dhiaidh seo, shocraigh Vasco da Gama ar thuras a dhéanamh go bhfeicfeadh sé an dtiocfadh leis **gabháil thart ar Rinn an Dóchais Mhóir go dtí an India agus na hOileáin Spíosra**. D'éirigh leis agus b'ócáid mhór í nuair a bhain sé amach Calcutta i mí na Bealtaine 1498. Líon sé a chuid longa le seoda agus spíosraí agus phill sé abhaile. Fuair cuid mhaith den fhoireann bás de bharr galair.

Sa bhliain 1511, bhí smacht ag an Phortaingéil ar na hOileáin Spíosra. Roimh i bhfad bhí impireacht mhór acu san Afraic, san India agus in Oirdheisceart na hÁise. Ba ghairid go raibh an Spáinn in iomaíocht leo. Thug ceannairí na Spáinne tacaíocht airgid do thaiscéalaithe a rachadh ag cuardach tíortha nua agus saibhris mhóra. Ba é Críostóir Colambas an taiscéalaí ba cháiliúla ar thug an Spáinn cuidiú dó.

Críostóir Colambas

Bhí bealach ag na Portaingéalaigh go dtí na hOileáin Spíosra. Bhí na Spáinnigh anois ag iarraidh bealach nua a fháil chun na nOileán. Shíl Christopher Columbus go mbeadh sé ábalta dul siar thar an Aigéan Atlantach go dtí na hIndí Thiar.

Ar dtús chuaigh Colambas go dtí Rí na Portaingéile ach ní bhfuair sé tacaíocht uaidh. Ansin chuaigh sé go dtí Rí Ferdinand agus Banríon Isabella na Spáinne. Thug siad airgead agus longa dó.

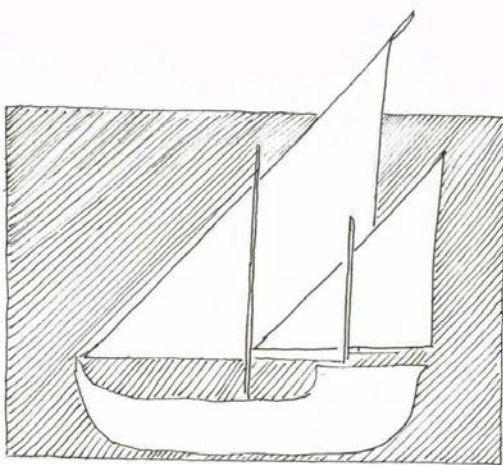
D'fhág sé Palos i 1492 le trí bhád, an *Santa Maria*, an *Nina* agus an *Pinta*. Chreid cuid de na mairnéalaigh go raibh an domhan cothrom agus bhí eagla orthu go dtitfeadh siad thar a bhruach. Tar éis dhá mhí tháinig siad i dtír ar San Salvador. Shíl Colambas go raibh sé san India agus ghlaigh sé Indiaigh ar na daoine ann. **Ní raibh a fhios aige go raibh Meiriceá aimsithe aige** agus lean sé ar aghaidh ag lorg na Seapáine. Ní raibh a fhios ag aon Eorpach faoi Mheiriceá ag an am. D'aimsigh sé Cuba agus Hispaniola ach ní bhfuair sé ór ná spíosraí. Bheadh an oiread eile de thuras le déanamh aige chun an Áise a bhaint amach. Ag an Nollaig cailleadh an *Santa Maria* agus d'fhill Colambas agus a mhairnéalaigh abhaile ar an *Nina* agus an *Pinta*.

Rinne Colambas trí aistear eile trasna an Atlantaigh le tacaíocht airgid Fernando agus Isabel. D'aimsigh sé a lán oileán eile cosúil le Trinidad, Jamaica agus Guadalúip ach níor bhain sé an tSeapáin amach riamh. Fuair sé bás i 1506 agus **chreid sé gur theip ar a shaol** mar nár aimsigh sé bealach nua go dtí na hOileáin Spíosra.

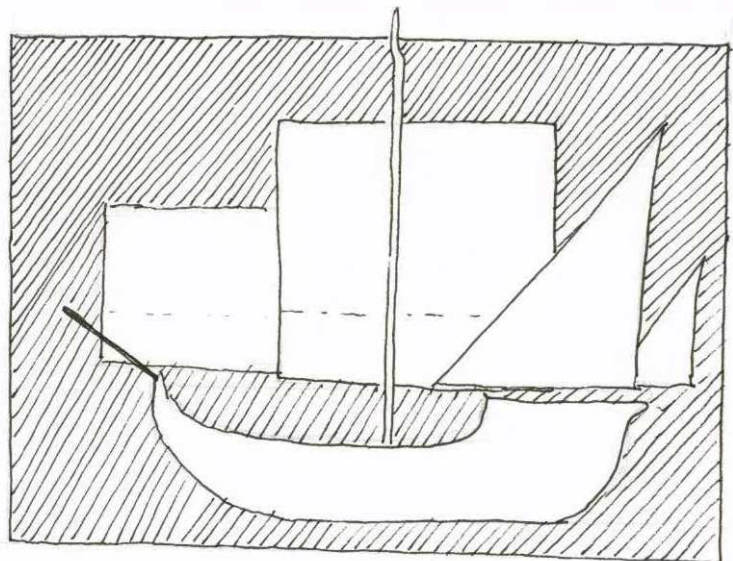
An Nina

Chun leas a bhaint as na gnáthghaotha Atlantacha d'athraigh Colambas seolta an *Nina* i gceantar na nOileán Canárach ó sheolta Laidineacha (triantánacha) **ar chlé**, go rige cearnógach, **ar dheis**.

Seolta Laidineacha (triantánacha)

Seolta cearnógacha (Rige cearnógach)

Na Conquistadores

Cé gur theip ar Colambas saibhreas a thabhairt ar ais scaipeadh ráflaí go raibh rud bocht óir le fáil i Meiriceá. Bhí cuid de thaiscéalaithe na Spáinne a bhí ag iarraidh seo a fháil amach dóibh féin. **Thug siad drochbhail amach is amach ar bhunadh na háite.**

Tugadh an t-ainm 'Conquistadores' nó Buaiteoirí ar *Hernan Cortes* agus *Francisco Pizarro* mar thug siad Meiriceá faoi cheannas na Spáinne. D'éirigh Rí na Spáinne an-saibhir mar thóg sé aon-chúigiú cuid den ór a fuarthas. Chuaigh a lán Spáinneach go dtí an tOileán Úr (*new World*) mar chuala siad faoin ór. Ní dheachaigh na mná agus phós na Spáinnigh na hIndiaigh. Bhunaigh siad coilíneachtaí (*colonies*) agus thóg siad rialacha nua isteach.

- Thóg siad ainmhithe agus barraí Eorpacha isteach
- Rinne siad sclábhaithe de na hIndiaigh
- Bhrúigh siad an Chríostaíocht orthu
- Scríos siad sibhialtachtaí arsa (*ancient civilisations*)
- Thug siad dhá ghalar marfach leo
- Rinneadh gnó mór den daoirse (*slavery*) = Afracaigh ghorma

Cortes

Chuaigh Cortes i dtír i Mexico agus bhí sé mar aidhm aige impireacht na nAstacach (*Aztecs*) a chur faoi chois. Rinne draoithe na nAstacach daoine a íobairt dá gcuid déithe. Lig Cortes air féin gurbh eisean dia de chuid na nAstacach agus chuir siad fáilte roimhe. Thosaigh lucht leanúna

Cortes ag goid óir agus airgid agus ghlac siad seilbh ar pháláis dóibh féin. D'éirigh na hAstacaigh amach nuair a chonaic siad an rud a bhí ag tarlú. D'éalaigh Cortes ach phill sé le harm mór, **mharaigh sé na mílte Astacach agus scríos sé sibhialtacht na nAstacach in aon chath amháin.**

Conradh Tordesillas

Tar éis Cholambais, d'éirigh coimhlint idir an Spáinn agus an Phortaingéil. Bhí an dá cheann acu ag iarraidh seilbh a ghlacadh ar na tíortha céanna. Shocraigh siad go mbeadh líne ag gabháil fríd an Bhrasaíl. Gach rud siar ón líne sin ba leis na Spáinnigh é agus gach rud soir ba leis na Portaingéalaigh é = Conradh Tordesillas. Bhunaigh an dá thír impireachtaí móra cumhachtacha.

Pizarro

Bhí sé mar chuspóir ag Pizarro an cine Inceach (*Incas*) a bhí in airde ar na hAindéis i Peru a chur faoi chois. Bhí innealtóirí agus tógálaithe den scoth acu. D'úsáid siad airgead agus ór ina gcuid saothar ealaíne. An tInceach a thug siad ar an Impire a bhí acu. **Bhí an t-airgead iontach fairsing san áit.** Bhí cuid mhaith naimhde ag Pizarro i measc na Spáinneach i Peru ar an ábhar gur éirigh sé chomh cumhachtach sin. Mharaigh a mhuintir féin é i ndeireadh ama.

Pizarro agus a lucht leanúna ag marú na n-Inceach

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Taiscéalaí a ainmníonn tú a bhí i gceannas ar thuras taiscéalaíochta

Ferdinand Magellan

Thug ceannairí na Spáinne tacaíocht do Ferdinand Magellan. Ba as an Phortaingéil Magellan ach chuir Rí Séarlas na Spáinne é i gceannas ar thuras ón Spáinn go dtí an tOirthear sa bhliain 1518. Is é an cúram a bhí air ná *na hOileáin Moluccas* nó *na hOileáin Spíosra* a bhaint amach agus lastaí (cargó) luachmhara spíosraí a thabhairt ar ais go dtí an Spáinn. Chuaigh a chuid longa, *an San Antonio*, *an Conception*, *an Victoria*, *an Trinidad* agus *an Santiago* chun na farraige ó Seville i mí Mheán Fómhair 1519 le 270 fear ina iomlán.

Briseadh an Santiago Chreid sé go mbainfeadh sé an tOirthear amach ach seoladh timpeall chósta Mheiriceá Theas. Bhí turas fada achrannach cnapánach roimhe. Chuaigh na longa ar ancaire in *Puerto San Julian* fá choinne an gheimhridh. Nuair a d'éirigh na captaein iontach míshásta leis chuir sé duine acu chun báis. Briseadh an Santiago thart fá 100 ciliméadar ó *Puerto San Julian* ach tháinig cuid mhór den fhoireann slán.

Imeacht an San Antonio Ansin nuair a bhí siad ag gabháil thart ar Rinn Mheiriceá Theas **bhuail sruthanna dainséaracha agus gálaí feanntacha iad** ag áit a dtugtar *Caolas Magellan* uirthi ó shin. D'imigh long amháin, *an San Antonio*, abhaile gan chead agus bunús an bhia fá choinne an turais ar bord aici.

Trasna an Aigéin Chiúin Ghlac sé níos mó na mí ar na longa eile gabháil fríd an chaolas (*straits*). Faoi dheireadh bhí farraige chiúin, shocair rompu; *an tAigéan Chiúin* a thug siad uirthi. Ghlac sé ceithre mhí orthu seoladh trasna an Aigéin Chiúin agus fuair cuid mhaith de na fir bás den ocras, den tart agus den ghalar

Ag baint amach cósta na hAfraice I mí na Márta bhain sé na hoileáin amach ó chósta na hÁise – *na hOileáin Philipíneacha*. Bhí Magellan ar an chéad Eorpach a chuaigh trasna an Aigéin Chiúin agus chruthaigh sé gurbh fhéidir an tOirthear a bhaint amach ach seoladh siar. **Maraíodh Magellan** é féin sna hOileáin nuair a bhí sé ag cuidiú le ceannaire Filipíneach i gcogadh idir threibheanna. D'fhill *Sebastián Delcano* agus fiche fear agus long amháin ar ais go dtí an Spáinn. Ba é turas Magellan an chéad cheann thart ar an domhan.

An Reifirméisean

Stór focal

Míchleachtas - abuses
Rinne sé faillí ina chuid oibre – he neglected his work
Ilfheidhmeannas – pluralism
Siomóntacht – simony
Neamhláithreachas – absenteeism
Finíochas – nepotism
Díol na loghanna – sale of indulgences
agóid phoiblí – public protest

Cuireadh pionós ar pheacaigh – sinners were punished
Oirníodh é – He was ordained
Oirniú – ordination
An Ola Dhéanach – Last Rites
An Transubstaintiú – transubstantiation
Bhí siad in achrann le chéile – they were in dispute
Leasú / leasaithe – reform/reforms
Leasaitheoirí - reformers
Liútarachas – Lutheranism
Géarleanúint – persecution

Réamhchinneáil - Predestination
Cearrbhachas - gambling
Cliarscoil - seminary
Troscaidh - fasting
Creidiúintí - beliefs
Fíréanú trí Chreideamh Amháin – Justification through faith alone
An Chúistiúnach – the Inquisition
Píúratánaigh - Puritans
Na hÍosánaigh - Jesuits
An Frith-Reifirméisean – the Counter-Reformation

Móid bhochtaineachta – vow of poverty
Fíor ornáideach – highly decorative
Cinneadh / cinntí – decision(s)
Comhairle Thrionta – Council of Trent
Athnuachan - renewal
Chéasfaí daoine – people could be tortured
Preispitéireachas – Presbyterianism

AN REIFIRMÉISEAN

Staid na hEaglaise thart fá 1450

- Criostaí ba ea choir a bheith gach aon duine in iarthar na hEorpa
- D'éirigh an eaglais Chríostaí agus na heaspaig an-saibhir mar bronnadh airgead agus talamh orthu in imeacht na mblianta
- Ba mhaith le cuid de na heaspaig an saibhreas a choinneáil dóibh féin agus dá muintir
- Oirníodh gasúir óga ina sagairt agus rinneadh easpaig de dhéagóirí siocair go raibh siad muinteartha d'easpag intleacht
- Rinneadh roinnt daoine gearán ach loisceadh cuid acu ina mbeatha
- Bhí díol loghanna (*indulgences*) coitianta

Míchleachtais san Eaglais

- **Siomóntacht** – Ag ceannach nó ag díol poist cumhachtacha san Eaglais. (*Simony*)
- **Neamhláithreachas** – Easpag, ab nó sagart ina chónaí i bhfad ón áit ar choir dó a bheith. (*Absenteeism*)
- **Ilfheidhmeannas** – Níos mó ná post amháin ag duine. (*Pluralism*)
- **Finíochas** – Duine ag úsáid a áite chun post níos fearr a thabhairt dá lucht aitheantais. (*Nepotism*)

Nuair a rinneadh Pápa de **Iúil II** (1503) bheartaigh sé ar Eaglais Naomh Peadar a thógáil agus chuir sé scéim mhór ar bun chun airgead a chruinniú ar fud na hEorpa (*ag díol loghanna, mar shampla*). Cuireadh sagart darbh ainm **John Tetzel** go dtí an Ghearmáin chun airgead a chruinniú. Dúirt sé leis na daoine bochta go scaoilfí anam gaoil

éigin leo as pianta na Purgadóra agus díreach isteach ar neamh chomh luath is a dhéanadh a gcuid airgid trup ina bhosca. Chreid cuid mhaith de na gnáthdhaoine é mar ní raibh oideachas orthu.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Leasaitheoir creidimh, a ainmníonn tú féin, ó aimsir an Reifirméisin

Martin Luther

Bhí sagart ann darbh ainm **Martin Luther** ar dhuine díobh siúd a raibh fearg orthu faoina raibh ar siúl ag Tetzl. Rinne sé liosta de **95 chúis** (Na Cúig Théis is Nócha) a raibh Tetzl mícheart. Ghreamaigh sé a liosta 95 phointe de dhoras a eaglaise (1517). Shocraigh sé go gcuirfí i gcló iad fosta, ar an chlópheas a bhí díreach tosaithe san am sin agus léigh daoine, a raibh oideachas orthu ar fud na Gearmáine, iad.

Martin Luther nuair a bhí sé ina mhanach

Seo a leanas cuid de na pointí a rinne Luther:

- Níl ann ach bréag go dtéann anam díreach ar neamh chomh luath is a théann an t-airgead isteach sa bhosca bailiúchán
- Braitheann dul ar neamh ar thoil Dé amháin agus níl aon bhaint aige le hairgead a dhul i mbosca.
- Dá dtuigfeadh an Pápa cad é a bhí ar siúl, b'fhearr leis go leagfaí Eaglais Naomh Peadar ná go dtógfaí í ar fhulaingt agus ar íobairtí na mbocht.
- Ba cheart go mbeadh an Pápa sásta Eaglais Naomh Peadar a dhíol agus an t-airgead a thabhairt do na bochtáin in áit é a thógáil uathu.
- Cad chuige nach raibh an Pápa sásta an eaglais nua a thógáil é féin ó tharla go raibh sé chomh saibhir sin.

Aighneas leis an Phápa

An bhliain dár gcionn chuir an **Pápa Leon X** cairdinéal chuig Luther ag iarraidh air a admháil go raibh sé mícheart. Bhí mórán fadhbanna ag baint leis an Phápa seo. Rinneadh sagart de nuair a bhí sé seacht mbliana d'aois agus rinneadh cairdinéal de nuair a bhí sé trí bliana déag. Agus é ina Phápa, dhíol sé poist mhóra san Eaglais le cibé duine a thabharfadh an méid ba mhó airgid dó. Bhí Luther fós ina shagart Chaitliceach agus scríobh sé mar gheall ar an aighneas idir é féin agus an Pápa agus bhí mórán daoine ar fud na hEorpa ag cur suime ann.

An t-Impire Séarlas agus Cruinniú Worms

Chuidigh **an t-Impire Séarlas V** leis. Rialaigh seisean cuid mhaith den Eoraip. Chruinnigh sé rithe agus prionsaí a impireachta sa Ghearmáin le chéile agus ordaíodh do Luther a bheith i láthair agus tugadh an seans deireanach dó a leithscéal a ghabháil.

Bhí an cruinniú ar siúl i mbaile beag sa Ghearmáin a bhfuil an t-ainm **Worms** air. Dhiúltaigh Luther aon rud a bhí ráite aige a shéanadh. Chinn a lucht tacaíochta gurbh é an rud ba shábháilte ná é a thabhairt amach as Worms i ngan fhios díreach i ndiaidh a chuid cainte. Ba mhór an gar go ndearna mar bhí an t-Impire ag iarraidh breith air.

Luther i bhfolach

Bhí cuid mhór de phrionsaí na Gearmáine nach raibh mórán dúil acu san Impire Séarlas. D'ímigh Luther gan tásc nó tuairisc. Thug duine de na prionsaí, **Feardorcha na Sacsaine** dídean dó, i gcaisleán dá chuid, i ngan fhios don saol. Chreid mórán prionsaí eile sa Ghearmáin go raibh an ceart ag Luther. Ní raibh an t-Impire féin cinnte go raibh an ceart iomlán ag an Phápa agus b'fhearr leis gan cogadh millteanach in éadan lucht tacaíochta Luther a tharraingt ar an Ghearmáin.

Ina ionad sin mhol an t-Impire go dtionólfadh an Pápa cruinniú de na cairdinéil agus de na heaspaig chun moltaí a dhéanamh faoi cad é an dóigh chun an Eaglais a fheabhsú. D'fhógair cuid de na prionsaí gur lean siad féin Luther seachas an Pápa. Faoi 1522 mhothaigh Luther sábháilte caisleán Fheardorcha a fhágáil agus thosaigh sé

ag seanmóireacht (*preaching*) agus ag iarraidh ar dhaoine gur cheart a gcreideamh a bheith bunaithe ar an Bhíobla *agus nach* ar orduithe an Phápa.

Na Protastúnaigh

Sa bhliain 1529 ghair an t-Impire cruinniú eile de na rithe agus de na prionsaí. Dhearbhaigh sé (*he confirmed*) go gcaithfí déanamh de réir na n-orduithe a thug sé ag Cruinniú Worms ocht mbliana roimhe sin.

Sheasaigh na prionsaí a thacaigh le Luther chun siúl amach agus is dá bharr sin a thugtar Protastúnaigh orthu ó sin i leith.

D'fhógair Séarlas V nach dtiocfadh leis níos mó a dhéanamh mar gheall ar lucht tacaíochta Luther go dtí go n-aontódh an Pápa cruinniú a ghairm chun an Eaglais a leasú. Dhiúltaigh an Pápa agus d'ímigh 15 bliana eile thart sular aontaigh Pápa eile cruinniú den chineál seo a ghairm.

Obair Luther

Idir an dá linn bhí Luther thar a bheith gnóthach. D'aistrigh sé an Bíobla go Gearmáinis agus chuir sé i gcló é sa dóigh go dtiocfadh le duine ar bith é a léamh dó féin. Dhearbhaigh sé nárbh fhíor-reiligiún aon rud nach raibh sa Bhíobla agus leag sé amach ansin cad é ba cheart dá lucht tacaíochta a chreidiúint agus a dhéanamh. Dar lena lán daoine go raibh an-chiall leis an mhéid a bhí a rá aige, go speisialta ó dhiúltaigh an Pápa aon athrú a dhéanamh. Níor ghlac Luther le húdarás an Phápa agus bhí a chreideamh iomlán sa Bhíobla.

Na bundifríochtaí idir an Creideamh Caitliceach agus Creideamh Luther:

Ábhar	Creideamh Caitliceach	Creideamh Luther
Slánú	Creideamh agus Dea-oibreacha	Creideamh amháin
Aimsiú Dé	Cuidiú ón Phápa agus ó na hEaspaig chun an Bíobla a thuiscint	Leánn daoine an Bíobla dóibh féin
Sagairt	Daoine speisialta a bhí ábalta an tAifreann a léamh agus éisteacht le faoistin	Níl aon ghá le sagairt. Is féidir le daoine caint le Dia iad féin
Teanga	Laidin	Teanga na ndaoine
Sacraimintí	Tá seacht Sacraimint ann: Baisteadh; Faoistin, Eocairist; Cóineartú; Pósadh; Oirniú agus Beannú na n-easlán	Níl ach dhá shacraimint: Baisteadh agus Eocairist
Eocairist	Athraíonn an t-arán agus an fíon go corp agus fuil Chríost (Transubstaintiú)	Tá arán, fíon, corp agus fuil Chríost go léir san Eocairist (Comhshubstaintiú)
Naoimh	Is féidir leis na Naoimh cuidiú linn	Ní dhéanann sé aon difear ag guí chun na naomh
An Chléir	Níl cead ag sagairt pósadh	Tá cead ag an chléir pósadh

Anraí VIII

Ní raibh an rí Anraí VIII ach 25 bliana d'aois nuair a chroch Luther na 95 phointe ar dhóras na hEaglaise in **Wittenberg**. Trí bliana ina dhiaidh sin dhóigh Luther litir an Phápa a dúirt nach mbeadh aon bhaint feasta ag Luther leis an Eaglais. Ghoill sé sin go mór ar Anraí agus scríobh sé leabhar ag cur in éadan smaointe Luther. Bhí an Pápa iontach sásta go raibh rí óg Shasana ag cosaint an tseanchreidimh agus bhronn sé an teideal **Fidei Defensor** nó Cosantóir an Chreidimh ar Anraí.

Briseadh leis an Phápa

Ach níor lean an cairdeas idir Anraí agus an Pápa. Faoin am a raibh Anraí 35 bliana bhí sé tuirseach dá bhean chéile, Caitríona, agus chuir sé scéala chuig an Phápa ag lorg cead scaradh le Caitríona ionas go bpósfadh sé cailín eile, darbh ainm Anne Boleyn. Ba mhian leis oidhre fireann a bheith aige. Níor thug an Pápa freagra ar bith dó agus chuaigh sé ar aghaidh agus phós sé Anne gan cead an

Phápa. Nuair ba léir nach raibh an Pápa chun aontú leis an dara pósadh d'iarr sé ar dhaoine cumhachtacha thart air **gur chóir dó, mar rí ar Shasana, ardcheannas nó ceannas iomlán a bheith aige ar an Eaglais i Sasana**. Cuireadh daoine tábhachtacha nár aontaigh leis sin i bpríosún agus cuireadh cuid acu chun báis.

Dhá bhliain ina dhiaidh sin thug sé ar Pharlaimint na hÉireann an rud céanna a dhéanamh ionas go raibh sé ina cheannaire ar an Eaglais in Éirinn fosta. Lean sé ar aghaidh leis an tsean-reiligiún ach rinne sé athrú mór amháin. **Dhruid sé na mainistreacha** móra ar fud na Breataine agus na hÉireann – áit a raibh manaigh ag maireachtáil le chéile go cráifeach. Ghlac sé seilbh ar an saibhreas seo uilig dó féin. Cuireadh saighdiúirí thart chun na manaigh a ruaigeadh as na mainistreacha, cuireadh na doirse faoi ghlas agus díoladh na tailte.

Leasuithe a rinneadh le linn rí Éadbhard

I ndiaidh trí bliana eile dúirt sé nach raibh sé sásta le Anne Boleyn, d'ordaigh sé go mbainfí an cloigeann di agus phós sé bean eile ina háit. Phós sé seisear ban ar fad agus bhí triúr paiste aige a mhair:- **Máire, Eilís agus Éadbhard**. Nuair a fuair Anraí bás in 1547 rinneadh rí d'Éadbhard nuair nach raibh sé ach naoi mbliana d'aois agus é tinn bunús an ama. Bheartaigh na daoine tábhachtacha a bhí thart ar Éadbhard fáil réidh leis an seanchreideamh agus paidreacha agus seirbhísí nua i mBéarla a chur in áit an Aifrinn i Laidin. Chaith Éadbhard sé bliana ina rí go dtí go bhfuair sé bás (1553) nuair nach raibh sé ach 15 bliana d'aois.

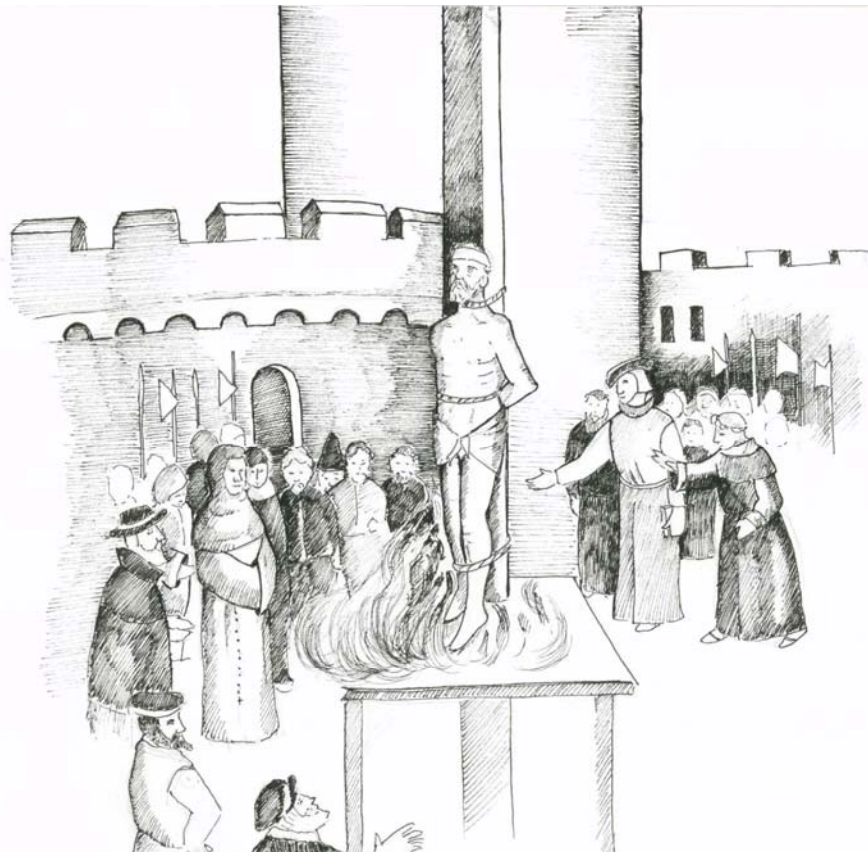
Rinneadh iarracht an leabhar urnaithe (*prayer book*) nua a bhrú ar phobal Bhaile Átha Cliath ach nuair a fuair Éadbhard bás b'in sin deireadh leis. Ba í an Ghaeilge teanga formhór mhuintir na hÉireann ar scor ar bith agus ní raibh an

leabhar urnaithe ach i mBéarla.

Máire na Fola

Chuir na hathruithe a rinneadh nuair a bhí Éadbhard i gcumhacht isteach go mór ar a dheirfiúr mhór, Máire. Ba í *Caitriona ón Aragón* sa Spáinn (céad bhean chéile Anraí VIII) a máthair siúd agus tógadh ina Caitliceach docht í. Bhí sí 37 mbliana nuair a rinneadh banríon ar Shasana í. **Bheartaigh Máire go gcaithfí an creideamh Caitliceach a chur i réim arís chomh gasta agus ab fhéidir é.**

Tugadh rogha *tiontaigh nó tine* do dhaoine a chreid sa Reifirméisean i ndáiríre. B'éigean dóibh a fhógairt go raibh dul amú orthu agus gur ghlac siad go hiomlán le teagasc an Phápa nó loiscfí ina mbeatha iad. Loiscadh (*were burned*) thart fá 300, rud a chur uafás ar bhunús mhuintir Shasana. Thug siad *Máire na Fola* uirthi agus nuair a fuair sí bás in 1558 bhí fleánna agus féastaí ar shráideanna Londain.

'Máire na Fola' – Daoine á loscadh (á ndó)

Eilís

Ní raibh aon sliocht ar Mháire agus mar sin ba í a deirfiúr Eilís a ndearnadh banríon di. Ní raibh suim dá laghad ag Eilís sna hargóintí idir Luther, Calvin agus an Pápa. Chuir sí deireadh leis an loisceadh. Bhain sí na codanna ab fhearr den chreideamh Caitliceach chomh maith le roinnt d'athruithe Luther agus chuir sí le chéile iad agus **tugadh Eaglais Shasana nó an Eaglais Anglacánach ar an reiligiún nua** (nó *Eaglais na hÉireann* in Éirinn). Bhí Eilís ina banríon ar feadh 45 bliana (1558-1603). I rith na tréimhse fada sin thosaigh an Frith-Reifirméisean (*Counter Reformation*) ag dul i bhfeidhm ar an dá thír ar dhá phríomhdhóigh:

- Cuireadh cinntí Chomhairle Trent chuig easpaig na hÉireann agus ordaíodh dóibh iad a chur i bhfeidhm ina ndeoisí féin.
- Tháinig Íosánaigh (*Jesuits*) go hÉirinn agus dúirt siad nach nglacfaí *ach* leis an Phápa mar cheannaire ar an Eaglais.

Dá bharr sin thosaigh Eilís á éileamh go mbeadh gach duine dílis di féin, rud ba chúis le hachrann in Éirinn idir oifigigh ríoga agus ceannairí éagsúla. Chuir duine de na ceannairí sin, **Séamas Mac Muiris Mac Gearailt**, chun na Róimhe agus d'iarr sé saighdiúirí ar an Phápa chun troid in éadan oifigigh na hEaglaise Anglacánaí in Éirinn. Thug an Pápa 700 fear dó ach níor bhain siad Éire amach riamh.

John Calvin

Thart fán am a raibh Anraí VIII ag cuimhneamh ar cheannas na hEaglaise sa Bhreatain a ghlacadh chuige féin agus fad is a bhí Luther in achrann leis an Phápa agus leis an Impire, bhí Francach óg darbh ainm John Calvin ag léamh an Bhíobla go hiontach dáiríre agus ag léamh tuairimí daoine eile faoi

chumhacht an Phápa. Chinn Calvin, fosta, nach raibh aon cheart ag an Phápa an Eaglais Chríostaí a rialú.

Mhol seisean **nach mbeadh Pápa ná easpag ná sagart ann** ach go roghnódh grúpaí áitiúla fir naofa chun iad a rialú. Thabharfaí aire do na bochtáin agus do na daoine tinne agus bheadh seans ag gach aon duine oideachas a fháil. Chuirfí **béim ar an Bhíobla**. Chreid Calvin sa Réamhchinniúint (*Predestination*) agus chreid sé nach mbíonn Críost sa Chomaoineach. Ní bheadh cead ag duine ar bith na rialacha a cheistiú agus chuirfí pionós ar dhuine ar bith nach leanfadh iad.

Sa Ghinéiv = Cathair Dé

Nuair a léigh rialtóirí chathair na Ginéive cuid tuairimí Calvin thug siad cuireadh dó teacht chun na Ginéive agus an chathair a eagrú dóibh. **Is ann is mó a mhair Calvin ar feadh 28 mbliana ina dhiaidh sin.** Tháinig daoine cráifeacha ó gach cearn den Eoraip chun a raibh déanta ag Calvin a fheiceáil. Rinne mórán acu iarracht a chuid smaointe a chur i bhfeidhm ina gceantair féin *ach* bhí roinnt acu nach raibh aon mheas acu ar a chuid oibre.

Chuir cuma ghruama na ndaoine uafás ar roinnt de na cuairteoirí. Shocraigh Calvin go gcaithfeadh an greann agus an gáire a bheith peacúil ós rud é nach raibh faic ráite fá dtaobh de sa Bhíobla. Cuireadh cosc ar na saoránaigh aon sult a bhaint as an saol sa dóigh go dtiocfadh leo díriú ar an reiligiún. **Druideadh gach aon ionad siamsa** cosúil le hallaí damhsa agus tithe tábhairne; ní raibh cead acu sport nó cluichí a imirt; ní raibh cead ag aon duine éadach geal a chaitheamh nó gáire a dhéanamh os ard.

John Knox

Ba chuma le mórán den dream a thug cuairt ar an Ghinéiv faoin saol gruama. Ba mhaith leo smaointe agus modh oibre Calvin a thabhairt ar ais chun a dtíortha féin. Bhí John Knox ó Albain ar dhuine díobh. Nuair a d'fhill sé abhaile mhol sé do mhuintir na hAlban gur chóir dóibh a saol a chaitheamh de réir rialacha Calvin. Bhí Knox **níos déine** ná Calvin, fiú, ar dhóigheanna áirithe. Mar shampla ní raibh sé ag iarraidh go mbeadh aon bhaint ag mná le reáchtáil na hEaglaise. Mar sin féin d'éirigh le Knox tabhairt ar thromlach na ndaoine tiontú ar an Chailvéineachas mar reiligiún oifigiúil. **Preispitéireachas** a thug siad air.

Níos faide anonn tháinig scaifte mór Preispitéireach ó Albain agus chuir siad fúthu i dtuaisceart na hÉireann. Tá an Preispitéireachas iontach láidir sa dá áit go fóill. Scaip tuairimí Calvin go Sasana, fosta, áit ar tugadh **Piúratánaigh** ar a lucht leanúna. Bhí muintir na Fraince, áit ar rugadh Calvin, an-tógtha lena ndearna sé sa Ghinéiv agus rinne siad a ndícheall a saol a chaitheamh de réir a chuid rialacha. **Úgónaigh** a thug siad sin orthu féin. Dibríodh (*expelled*) as an Fhrainc iad níos moille.

AN FRITH-REIFIRMÉISEAN

D'admhaigh mórán Caitliceach go raibh lear mór lochtanna ar an Eaglais ach ní raibh sé i gceist acu dul chomh fada is a chuaigh Luther chun cúrsaí a athrú. Bhí níos mó suime ag an Phápa Leon X ina léiriú go raibh Luther mícheart ná san Eaglais a leasú. Ach in 1534, an bhliain a ndeachaigh Calvin chun na hEilvéise an chéadair, tháinig Pápa nua i réim sa Róimh. Ba é sin Pól III.

Pól III

Dúirt seisean go raibh gá le leasuithe (*reforms*) agus cheadaigh sé na rudaí seo a leanas:

- Thiocfadh **oird rialta** nua a bhunú chun an Caitliceachas a chraobhscaoileadh agus a mhíniú i gceart. Bunaíodh Ord na Sagart Íosánach ag an am seo fosta.
- Ghair sé **cruinniú** de na heaspaig agus de na cairdinéil chun a shocrú cad iad na bunfhíricí a chaithfeadh gach Caitliceach a chreidiúint
- Bunaíodh **Cúirt eaglasta** speisialta (ar tugadh an *Chúistiúnacht* uirthi) chun a fháil amach cérbh iad na daoine nach raibh dílis don Chreideamh Caitliceach agus chun pionós a ghearradh orthu dá mba gá é.

Ignatius Loyola

Oifigeach airm ba ea Ignatius Loyola, an té a bhunaigh na hÍosánaigh. Múnlaíodh an t-ord seo ar arm agus tugadh traenáil dóibh i ngach gné den mhachnamh Caitliceach. Shocraigh Loyola ar an chreideamh a theagasc do ríthe, d'uaisle agus do dhaoine cumhachtacha eile. Bhunaigh sé **scoileanna** chun freastal ar a gclann. Mheas sé dá gcloífeadh lucht na cumhachta agus lucht an rachmais leis an chreideamh Chaitliceach go ndéanfaidh na gnáthdhaoine an rud céanna.

D'éirigh go hiontach leis na hÍosánaigh. Ba iad na scoileanna a bhunaigh siad na cinn ab fhearr a bhí ar fáil ag lucht an tsaibhris agus bhí an teagasc ar chaighdeán chomh hard sin go ndearnadh Caitlicigh mhaithe den dream a d'fhreastail ar na scoileanna sin. Scríobh Ignatius Loyola leabhar *Na Cleachtaí Spioradálta* chun na hÍosánaigh a threorú agus iad ag iarraidh saol cráifeach a chaitheamh.

Comhairle Thrionta

Sa bhliain 1545 ghair Pól III ollchruinniú nó **Comhairle i mbaile Thrionta**. Rinneadh roinnt socraithe faoi cén dóigh ar cheart an Eaglais a reáchtáil agus cén dóigh ar cheart sagairt a thraenáil. Cinneadh fosta nach raibh an ceart ag Luther nó ag Calvin. Ó shin i leith tá an Eaglais Chríostaí scoilte.

Na Cinntí ag Comhairle Trent

- Cónaíodh easpaig ina ndeoisí féin
- Cosc ar an tsíomóntacht agus ar an fhiníochas
- Bunú coláistí cléireach i ngach deoise
- Creideamh agus dea-oibreacha de dhíth chun anam a shlánú
- Seacht sacraimint
- An Transubstantiú
- Pápa agus easpaig riachtanach
- Guí chun na Maighdine Muire
- Tá Purgadóir ann

An Chúistiúnacht

Ba í an tríú dóigh chun an Protastúnachas a throid ná an Chúistiúnacht (*Inquisition*). Níor mhar a chéile í i ngach tír ach **bhí na cúirteanna eaglasta iontach cumhachtach sa Spáinn**. Glacadh leis sa Spáinn go raibh duine ciontach dá gcuifí ina leith go raibh sé in éadan na hEaglaise. Dá n-admhódh sé go raibh sé ciontach ghearrfaí pionós air; mura n-admhódh chuirfí chun báis é. De ghnáth loisctí ina bheatha é. Dá bharr sin **níor fágadh mórán Liútarach nó Cailvíneach sna tíortha a bhí faoi smacht na Spáinne**.

Plandáil in Éirinn

Stór focal

Coilíneach – colonist
 Ruaigeanna creiche – plundering raids
 Réimeas – reign
 Eachtránaí – adventurer
 Gealltóir – undertaker
 Tionóntaí – tenant
 Thréig sé é – he deserted him
 Feidhmeannach – official
 Tubaisteach – disastrous
 Seirbheoir – servitor

Sárú na rialacha – breaking the rules
 Faoi choimirce – under the protection of
 Cairt – charter
 Cosantach – defensive
 Líonmhar – numerous
 Dearg-ghráin – bitter hatred
 Rinneadh ár orthu – they were slaughtered
 Droch-chlú – bad reputation

Spíonta – completely exhausted
 Plá – plague

Ar an ghannchuid – in short supply/difficult circumstances
 Áiteanna sceirdiúla – desolate places
 Eisreachtaí – outlaw
 Acht an tSocraithe – Act of Settlement
 Ceannasaí – leader
 Tiarnaí neamhchónaitheacha – absentee landlords
 Úinéireacht – ownership
 Géillsineach – subject

Fear Ionaid – Lord Deputy
 Ceannairceach – rebel
 Daingean – garrison
 Thimpeallaigh siad – they surrounded
 Ceardchuallacht – guild
 Gaibhneoir óir – goldsmith
 Míthrócaireach – unmerciful
 Comhairle – council
 Bardas – corporation
 Cogadh cathartha – civil war

Plandáil in Éirinn

Bhí nós ag na Gaeil ionsaí a dhéanamh ar an Pháil agus eallach agus maoin eile a ghoid. Chuir siad isteach fosta ar lucht trádála agus ar lucht taistil agus iad ar a mbealach ó bhaile mór amháin go dtí ceann eile. In áit cúrsaí a fhágáil mar a bhí siad, rud a rinne na ríthe roimhe, bheartaigh Anraí go gcaithfí tabhairt faoi fhadhbanna na hÉireann a réiteach ón bhliain 1520 ar aghaidh. Thug oifigigh ríoga cuireadh go Baile Átha Cliath do thaoisigh Ghaelacha éagsúla agus thairg siad síocháin dóibh dá nglacfaidís le dlí Shasana. Thairg siad teidil Shasanacha, fiú, do chuid de na taoisigh Ghaelacha ba chumhachtaí. Ghlac cuid mhór acu leis an tairiscint agus ansin lean siad orthu amhail is nach raibh aon athrú ar an scéal.

Plandáil = modh nua chun Éire a rialú - an dream Gaelach a ruaigeadh as a gcuid tailte agus coilínigh dhílse ó Shasana a chur ina n-áit.

PLANDÁIL LAOISE –UÍBH FHAILÍ

Chuir taoisigh Ghaelacha, ar leo an ceantar ar a dtugaimid Laois agus Uíbh Fhailí sa lá inniu, isteach go mór ar na coilínigh Shasanacha sa Pháil. Bhí **eagla a gcroí ar na coilínigh roimh mhuintir Uí Chonchúir Uíbh Fhailí**, go speisialta. Ghabh siad sin Fear Ionaid an Rí sa bhliain 1528 agus choinnigh siad ina phríosúnach é. Sé bliana ina dhiaidh sin chuidigh muintir Uí Chonchúir agus taoisigh eile lár tíre le hIarlaí Chill Dara nuair a d'éirigh siad amach in éadan an rí.

Ghlac na Conchúraigh agus na taoisigh eile lár tíre le dlí Shasana ach sa bhliain 1546 d'fhill siad ar na sean-nósanna agus d'ionsaigh siad an Pháil. Chuir na hoifigigh ríoga ina luí ar Bhanríon nua Máire nach mbeadh síocháin ag muintir na Páile go dtí go gcuirfí an ruaig ar na Gaeil ar fad as Laois agus as Uíbh Fhailí agus gurbh fhéidir seo a dhéanamh ó tharla go raibh daingin (*garrisons*) nua a dtógáil.

Dhá chontae nua

Ar an ábhar gur gheall na Conchúraigh agus taoisigh eile lár tíre a bheith dílis do dhlíthe Shasana bhí siad ciontach in éirí amach agus ar an ábhar sin baineadh an chuid is mó dá dtailte díobh. **Tugadh dhá thríon de Laois is d'Uíbh Fhailí do dhaoine nua** a thiocfadh brath orthu a bheith dílis do dhlí Shasana agus fágadh iarthar an dá chontae ag na Gaeil. Bhí dhá chontae nua le cruthú ar an leagan amach Sasanach agus bhí oifigigh ríoga i gceannas orthu.

Tugadh Contae na Banríona ar Laois agus tugadh Maryborough ar an dún (Port Laoise) in ómós do Mháire; Contae an Rí a tugadh ar Uíbh Fhailí agus Philipstown ar an dún in ómós dá fear céile, Pilib II na Spáinne. Cuireadh tús leis an scéim seo sa bhliain 1556 ach ní raibh sé furasta na Gaeil ar fad a ruaigeadh.

Coilínigh Shasana

Caitlicigh ba ea bunús na nÉireannach i gcónaí agus dá bharr seo ní raibh muinín ag rialtas Shasana astu agus b'fhearr le rialtas Shasana coilínigh dhílse Phrotastúnacha ó Shasana a thabhairt isteach. Bhí ar na coilínigh nua seo ó Shasana tithe cloiche a thógáil agus lucht leanúna faoi arm a bheith acu chun iad féin a chosaint. Ní raibh cead acu aon chaidreamh a bheith acu leis na hÉireannaigh.

Níor éirigh le Plandáil Laoise-Uíbh Fhailí mar:

- Níor tháinig go leor coilíneach ó Shasana
- Bhíodh na Móraigh agus na Conchúraigh i gcónaí ag ionsaí na plandála.

PLANDÁIL NA MUMHAN

Nuair a fuair Máire Túdar bás corónaíodh a leasdeirfiúr Phrotastúnach, Eilís, ina Banríon ar Shasana. Chreid sise fosta sna plandálacha. Is i gCúige Mumhan a bunaíodh an phríomhphlandáil in Éirinn in aimsir na Banríona Eilís. De réir dhlí na nGael a mhair **Iarla Dheasumhan** (Earl of Desmond) agus a mhuintir agus ní raibh difear ar bith idir iad féin agus a gcomharsana Gaelacha, Suilleabháin agus Mac Cárthaigh

Chuala Iarla Dheasumhan fosta go raibh an bhanríon ag cur ina luí ar a cuid géillsineach cloí go hiomlán le dlí Shasana sa Mhumhan. Bheadh **uachtarán** i mbun an chúige agus arm ríoga aige chun dlí Shasana a chur i bhfeidhm. Thabharfaí ceannairceach (*rebel*) ar aon duine a dhéanfaidh iarracht an tUachtarán a stopadh ina chuid oibre agus ansin thiocfadh ceannaircigh a chur chun báis.

Cuidiú ón Spáinn

B'fhéidir go gcuirfeadh Iarla Dheasumhan suas leis seo ach bhí mórán dá lucht leanúna nach raibh sásta glacadh leis na hathruithe, go speisialta a chol ceathrair, **Séamas Mac Muiris Mac Gearailt**. Shíl seisean gur cheist chreidimh a bhí ann agus d'iarr sé ar an Phápa saighdiúirí a chur ar fáil. Tháinig dhá ghrúpa saighdiúirí Spáinneacha go hÉirinn agus chuaigh an Fear Ionaid (*Lord Deputy*) féin go Ciarraí chun iad a cheansú. Bhuaigh a shaighdiúirí go furasta ar na Spáinnigh agus maraíodh Séamas Mac Muiris Mac Gearailt.

Bhí a lucht leanúna ag súil le hIarla Dheasumhan a bheith ina cheannaire orthu anois agus go dtroidfeadh sé chun a chuid tailte a choimeád agus chun an creideamh Caitliceach a chosaint. Ní raibh an tIarla ag iarraidh troid agus d'iarr sé cead cainte leis an Fhear Ionaid. **D'ordaigh an Fhear Ionaid dó géilleadh ar dtús.** Ní raibh sé sásta géilleadh. D'fhógair an Fhear Ionaid an tIarla ina cheannairceach (*outlaw*). Mar sin thiocthadh é a mharú in am ar bith agus thiocthadh leis an Bhanríon seilbh a ghlacadh ar a chuid tailte. Ní raibh an dara rogha ag an Iarla ansin ach dul i gceannas ar an 'éirí amach' in éadan na Sasanach.

An tÉirí Amach

Rinne an Fhear Ionaid gach iarracht na daoine a mharú le gorta. D'ionsaigh sé fosta na caisleáin a bhí ag Iarla Dheasumhan. Is beag troid eile a tharla mar nach ndearna an tIarla bocht aon iarracht arm ceart a eagrú. **Thréig a lucht tacaíochta é** agus rinne siad socruithe síochána dá gcuid féin leis an Fhear Ionaid. Bhí luach saothair le fáil ag an té a ghabhfadh an tIarla beo nó marbh. Bhí an tIarla ar a theitheadh. Thimpeallaigh grúpa fear áitiúil an bothán ina raibh an tIarla oíche amháin agus mharaigh siad é.

Tar éis a bháis bhí sé i gceist ag an Fhear Ionaid **na Gaeil ar fad a dhíbirt as tailte an Iarla** agus go dtabharfaí pobal nua ó Shasana chun an talamh a shaothrú. Tugadh cuireadh do dhaoine saibhre suas le 12,000 acra an duine a ghlacadh sa Mhumhan. Thabharfaidís gealltanais go bhfaighidís feirmeoirí chun dul a chónaí ann. Gheobhadh na Gealltóirí (*Undertakers*) saibhre sin cíós ó na feirmeoirí cé nach mbeadh orthu féin cíós a íoc go dtí 1590. Ag an am sin féin ní bheadh le híoc acu leis an Bhanríon ach níos lú ná leathphingin in aghaidh gach acra go ceann trí bliana.

Sir Walter Raleigh

Duine de na Gealltóirí ba ea **Sir Walter Raleigh**, taiscéalaí agus fiontraí cáiliúil. Tugadh talamh dó i gCo. Chorcaí agus i gCo. Phort Láirge ach bhí sé an-deacair air feirmeoirí a mhealladh go hÉirinn óna bhaile dúchais i Sasana. Deirtear gur thug Raleigh dhá phlanda nua go hÉirinn – an práta agus an tobac.

Bhí sé chomh deacair céanna do Ghealltóirí eile feirmeoirí a mhealladh go hÉirinn. Tháinig roinnt Gealltóirí anall agus líon beag feirmeoirí leo ach go minic b'éigean dóibh glacadh le hÉireannaigh. **D'éirigh le cuid mhór Éireannach a gcuid talaimh féin a fháil ar ais** toisc nár tháinig aon Ghealltóirí ag cuartú an talaimh nó toisc go raibh an Gealltóir sásta aon duine a fháil a dhéanfadh an obair.

TRIOBLÓID i gCÚIGE ULADH

Cogadh Naoi mBliana

Chuir sé olc ar na taoisigh i gCúige Uladh go mbeadh oifigigh Shasanacha ag teacht isteach agus ag tabhairt orduithe dóibh. Sa bhliain 1593, thosaigh Aodh Ó Domhnaill, Aodh Ó Néill agus taoisigh Ghaelacha eile ag ionsaí na ndaingean a bhí á dtógáil ag na Sasanaigh i gCúige Uladh. Troideadh **Cath Chluain Tiobraid** sa bhliain 1595 agus d'éirigh le Ó Neill fórsaí na Sasana a chur faoi chois. Faoi dheireadh na bliana 1595 ní raibh ach dhá dhaingean fágtha agus ní raibh aon teagmháil ag na saighdiúirí a bhí iontu le Baile Átha Cliath.

Cath an Átha Buí (*Battle of the Yellow Ford*)

Réitigh Ó Néill **arm éifeachtach** ag súil le hionsaí ar Chúige Uladh. Nuair a tháinig arm láidir 5,000 fear isteach go Cúige Uladh sa bhliain 1598 bhí sé réidh. Bhí na Sasanaigh ag déanamh ar an daingean in Ard Mhacha agus d'ionsaigh

Ó Néill iad agus fuair sé an bua orthu go furasta. Bhí Cúige Uladh **saor ó smacht na nGall** ar feadh tamaillín.

Faoi bhliain 1599 bhí an chuma air go raibh teipthe ar gach iarracht ríoga chun smacht a chur ar Éirinn, dlí Shasana a leathnú agus plandálacha a chur i bhfeidhm. D'ordaigh an Bhanríon Eilís go gcuirfí arm sár-oilte le chéile faoi **Iarla Essex**. Aisteach go leor chuaigh sé ó dheas go dtí Laois-Uíbh Fhailí agus go dtí an Mhumhain ach is beag a chuir sé i gcrích. Nuair a chuaigh sé ó thuaidh go Cúige Uladh d'éirigh le hAodh Ó Néill cur ina luí ar Essex nach raibh sé ach ag iarraidh síochána. Ghlac Essex leis seo ach bhí Eilís ar buile leis agus briseadh as a phost é.

Bhí Aodh Ó Néill gan sárú agus bhí an chuma ar an scéal nach dtiocfadh é a chloí. Mháirseáil Ó Néill trí lár na tíre agus isteach sa Mhumhain le cinntiú go raibh na taoisigh áitiúla uilig ar a thaobh. Chuir Eilís saighdiúir crua darbh ainm **Mountjoy** i gceannas ar an arm in Éirinn. Ordaíodh dó Ó Néill agus taoisigh eile Uladh a scriosadh agus an Mhumhain a fháil ar ais. Faoi shamhradh na bliana 1601 bhí seasamh Uí Néill iontach lag agus ní raibh sé ábalta déileáil le Mountjoy.

Cath Chionn tSáile

Tháinig cuidiú ón Spáinn – fórsa 4,000 fear, armlón agus canónacha ach bhí an cuidiú seo ag teacht i dtír i gCionn tSáile sa taobh mícheart den tír. Bheartaigh Ó Néill agus Ó Domhnaill go mbeadh orthu gluaiseacht ó dheas chun teacht i gcabhair ar na Spáinnigh. Thimpeallaigh

siad Mountjoy a bhí ag timpeallú na Spáinneach. D'ionsaigh Mountjoy na Gaeil Oíche Nollag 1601 agus **bhí an cath thart gan mhoill** mar:

- Bhí na Gaeil traochta ag an siúl fada geimhridh
- ní raibh aon eolas acu ar an cheantar
- níor éirigh leo aon chomhphlean a oibriú amach leis na Spáinnigh sular ionsaíodh iad.

D'éirigh le Ó Néill agus le Ó Domhnaill filladh ach bheartaigh mórán de thaoisigh Uladh gurbh fhearr dóibh glacadh le dlí Shasana agus **thréig siad Ó Néill**. Chuaigh Ó Domhnaill go dtí an Spáinn ag lorg tuilleadh cuidiú ach fuair sé bás ansin. Go luath sa bhliain 1603 lorg Ó Néill féin téarmaí síochána ar Mhountjoy.

Chuir sé iontas air go bhfuair sé **téarmaí síochána fiala**:

- bhí cead aige a theideal agus a thailte mar Iarla Thír Eoghain a choimeád
- níor gearradh aon phionós air.
- Bheadh air glacadh le dlí Shasana
- Bheadh air glacadh le hoifigigh Shasanacha i gCúige Uladh

Teitheadh na nIarlaí

Mar sin féin lean oifigigh ríoga ag cur isteach ar Ó Néill agus ar na taoisigh eile. D'éirigh siad tinn de seo agus bheartaigh siad ar Éirinn a fhágáil. I mí Mheán Fómhair 1607 sheol timpeall 100 duine ar fad ó Loch Súilí chun na Fraince.

Teitheadh na nIarlaí

PLANDÁIL ULADH

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Lonnaitheoir/Plandóir a fuair talamh i gceann de na plandálacha in Éirinn sa 16ú hAois nó sa 17ú hAois

Úinéir talún a chaill talamh i bplandáil in Éirinn a ainmníonn tú

Toisc gur fhág géillsinigh (*subjects*) Rí Séamas (bhí Eilís marbh) Éire gan a chead, bheartaigh oifigigh ríoga gur cheannaircigh iad agus dúradh gur leis an rí a dtailte ansin. Tomhaiseadh (*was measured*) formhór Chúige Uladh, rinneadh mapaí de agus glacadh cuntas ar cér leis cén talamh, go hoifigiúil. Ansin d'ullmhaigh siad scéim phlandála, bunaithe i bpáirt ar ar fhoghlaím siad ó Phlandáil na Mumhan. Bhí beagnach **4 mhilliún acra** réidh le plandáil.

Bhí **trí chineál plandóirí** ann de réir rialacha na Plandála.

- Ba dhaoine uaisle ó Shasana agus ó Albain iad na Gealltóirí agus fuair

siad eastáit 2,000 acra, 1,500 acra nó 1,000 acra ar cíós íseal. Ní raibh cead acu talamh a ligean ar cíós le tionóntaí ó Éirinn.

- Ba shaighdiúirí nó oifigigh i seirbhís an rí iad na Seirbheoirí (*Servitors*). Fuair siadsan eastát 1,000 acra ar cíós £8. Bhí cead acu glacadh le Gaeil ina dtionóntaí.
- Tugadh roinnt bheag talún d'uaisle ó Éirinn a bhí dílis don rí. Aistríodh iad go talamh in aice le Seirbheoirí ó Shasana, dream a mbeadh ábalta súil a choinneáil orthu.

Bhí Gealltóirí i gceist arís ach ní úinéirí saibhre amháin a bhí iontu sa chás seo

ach fir ghnó shaibhre agus grúpaí ó chathracha Sasanacha chomh maith. Fuair grúpa acu siúd ó Londain an ceantar thart fá Dhoire agus tugadh an t-ainm nua Londonderry ar an chathair. Tháinig bunús na bplandálaithe ó Albain, ba le **lucht leanúna John Knox** cuid mhaith acu. Bhí taithí acu ar an sort céanna taobh tíre agus cheannaigh siad talamh i gCúige Uladh nó thóg siad ar cíos é toisc é a bheith níos saoire ná an talamh thall in Albain.

Níor ghlac na coilínigh nua seilbh iomlán ar chodanna de Chúige Uladh agus d'fhan siad siúd i seilbh na n-úinéirí Éireannacha. Bhí cuid de na Gaeil a ruaigeadh dá dtalamh a chuaigh suas sna sléibhte agus d'fhan siad go dtiocfadh an deis é a fháil ar ais. Níor tharla seo go dtí an chéad ghlúin eile.

B'éigean do na Gealltóirí agus do an Seirbheoirí **clós cosantach nó bábhún nó teach cloiche nó caisleán a thógáil** chun iad féin a choinneáil sábháilte ar ionsaithe na nGael, an dream ar thóg siad a gcuid tailte uathu. Bheadh **dídean ó ionsaí** ag an phlandóir, ag a mhuintir, ag a chuid tionóntaí agus a chuid ainmhithe istigh sa bhábhún. Níor mheall an rialtas go leor Gealltóirí go Cúige Uladh agus sin an fáth ar chuir an rí dualgas ar **cheardchuallachtaí** (*guilds*) Londain páirt a ghlacadh sa phlandáil – gaibhneoirí óir agus ceannaithe éadaigh ab ea iad sin. Tugadh Co. Dhoire dóibh.

Bhí cuid de na Gealltóirí ag ligean talún ar cíos le tionóntaí ó Éirinn agus ag fostú oibrithe ó Éirinn. Níor mhiste le tionóntaí ó Éirinn cíosanna níos mó a íoc ná mar a d'íoc feirmeoirí ó Shasana agus ó Albain. Bhí **saol garbh dainséarach** ag na coilínigh nua. B'íomaí ionsaí a rinne na Gaeil ar na coilínigh. Nuair a chuaigh siad ag taisteal bhí an baol ann go robálfaí iad nó go marófaí iad.

Chónaigh bunús na gcoilíneach i sráidbhailte beaga iargúlta thart ar theach an phlandóra agus sa bhábhún cosantach ann.

Na Bailte Móra

Ní raibh mórán bailte móra i gCúige Uladh go dtí sin. D'amharc na Sasanaigh ar na bailte mar ionaid smachta. Cuid den phlean le Cúige Uladh a phlandáil ba ea bailte nua a thógáil. **Leagan amach an-simplí** a bhí ar phlean an bhaile plandála. Cearnóg sa lár, áit a mbeadh na foirgnimh thábhachtacha, cuir i gcás an teampall agus Halla an Bhaile.

Bhí ceithre shráid dronuilleogach le chéile a bheadh ag dul amach as an chearnóg agus bhí ballaí arda thart ar bhunús na mbailte. D'éirigh na bailte **tábhachtach** mar is iontu a bhíodh na margai, na haontaí agus cásanna cúirte. Bhronn an rí cairt (*charter*) ar na bailte nua i gCúige Uladh chun comhairle a chur ar bun chun iad féin a rialú.

Torthaí Phlandáil Uladh

- I seilbh plandálaithe a bhí an chuid ba mhó de scoth na talún
- Thug siad Béarla agus nósanna Shasana go Cúige Uladh
- Modh nua maireachtála ag muintir na hAlbain –obair chrúa agus dul chun cinn
- Athrú creidimh – níos mó coilínigh Phrotastúnacha ná Gaeil Chaitliceacha
- Deighilt mhór idir reiligiúin éagsúla

PLANDÁIL CHROMAIL

Bheartaigh ceannairí Protastúnacha i Sasana ar dhíoltas a bhaint amach mar rinneadh ár (*slaughter*) ar a lán Protastúnach i gCúige Uladh i rith Éirí Amach na bliana 1641. Fuair siad a seans nuair a tháinig ceannaire nua ó

Shasana go hÉirinn sa bhliain 1649. Mháirseáil **Oilibhéar Cromail** go Droichead Átha agus rinne sé ár ar mhuintir an bhaile sin. Chuir scéal Dhroichead Átha eagla ar dhaoine ar fud na tíre agus ba ghairid gur ghéill siad uilig d'arm Chromail.

Ba Phiúratánach é Cromail a ndúradh faoi gur ghinearál sárchliste ach míthrócaireach é a raibh **an dearg-ghráin aige ar Chaitlicigh**. Rinne sé iarracht ar an chreideamh Caitliceach in Éirinn a scriosadh agus chuir sé lear mór sagart chun báis

Faoi earrach na bliana 1650 bhí an tír go léir faoi smacht Chromail. Bhí a arm gan díol, áfach, agus bhí airgead ag dul dóibh siúd a thug iasachtaí móra airgid chun díoltas a bhaint amach ar Chaitlicigh in Éirinn a d'ionsaigh Protastúnaigh sa bhliain 1641. Shocraigh Cromail ar thailte a thabhairt do Shasanaigh a thacaigh leis an Pharlaimint agus do shaighdiúirí a throid

ar a shon sa Chogadh Cathartha (*Civil War*).

Sir William Petty agus an Down Survey

Ní thiocfadh le Cromail an talamh a bhronnadh gan cuntas éigin a choinneáil ar cén talamh a tugadh agus cé dó ar tugadh é. Ba é an deacracht mhór a bhí aige ná nach raibh mapaí cruinne d'Éirinn ann agus nach raibh a fhios aige cén talamh a bhí fós i seilbh na gCaitliceach. Dá bharr sin, d'ordaigh Cromail, i Meitheamh na bliana 1653, go ndéanfaí liosta iomlán de thalamh agus de thithe na hÉireann agus go ndéanfaí mapaí maithe a léireodh cé leis iad uilig. Rinne **Sir William Petty** an mhapáil agus an liostú iontach gasta i samhradh na bliana 1653 agus an **Down Survey** a tugadh ar a chuid oibre.

Bhí an chuid ba mhó de Chúige Mumhan, de Chúige Laighean agus de Chúige Chonnacht le gabháil ag Rialtas Chromail fá choinne plandála. Na daoine uilig a cuireadh amach as a gcuid talún, ordaíodh dóibh a bheith taobh thiar den tSionainn faoi Bhealtaine 1654. Chaill daoine a raibh baint ag a muintir le héirí amach 1641 a gcuid tailte uilig faoi **Acht an tSocraithe** (*Act of Settlement*).

Go hifreann nó go Connachta, a dúirt Cromail leis na húinéirí talún a bhí le haistriú. Fágadh na gnáthfheirmeoirí agus na gnáthoibrithe ar an talamh le hoibriú faoi na tiarnaí nua talún ó Shasana. Is iomaí saighdiúir de na coilínigh a phós Caitliceach mná agus tháinig **laghdú mór ar an mhéid talún a bhí ag na Caitlicigh** – úinéireacht anuas ó 90% go dtí 15% taobh istigh de chéad bliain.

Oilibhéar Cromail

Réabhlóidí Polaitíochta

Stór focal

Stampdhleacht – stamp duty
Cánacha éigeantacha – compulsory taxes
Feidhmeannach – official
Coilíneach – colonist
Poblacht – republic
Comhdháil Ilchríochach – Continental Congress
Forógra na Saoirse – Declaration of Independence
Neamhspleáchas – independence
Córas cónaidhmeach – federal system
Na hEastáit Ghinearálta- States General

An Tionól Náisiúnta – National Assembly
Rinne sé ionradh ar an tír – he invaded the country
Comhionannas – equality
Bráithreachas – fraternity
Faoi bhréagrioht – in disguise
Comhcheilg – conspiracy
Dícheannadh é – he was beheaded
Ré an Uafáis – Reign of Terror
Na Péindlithe – Penal Laws

Pianpháis – torture
Tréas – treason

Na hÉireannaigh Aontaithe – the United Irishmen
Mídhleathach – illegal
Chinn sé/bheartaigh sé – he decided
Cuireadh tréas ina leith – he was accused of treason
I ngéibheann – in captivity
Daoradh chun báis é – he was sentenced to death
Dí-armáil – disarming
Chuir siad faoi chois é – they suppressed it
Ár – slaughter

Calafort – port
Trúpaí athneartaithe – reinforcements
Daonlathas – democracy
Teach na dTeachtaí – House of Representatives
Bunreacht – Constitution
Sármhaisithe – beautifully decorated
An Rítheaghlach – the royal family
Fíor éagórach – very unjust
Ceannaircigh – rebels

Coinscríobh – conscription
An Dlí faoi na hAmhrasánaigh – the Law of Suspects

COGADH SAOIRSE MHEIRICEÁ

Rí Seoirse agus a Ghéillsinigh i Meiriceá

I rith an 18ú céad d'fhág roinnt mhaith daoine an Bhreatain agus an Fhrainc agus chuaigh siad ar imirce go dtí Meiriceá Thuaidh, áit a ndeachaigh siad le feirmeoireacht agus le fiach. Bhris cogadh amach san Eoraip in 1757 idir Sasana agus an Fhrainc agus scaip sé go Meiriceá. Bhuaigh Sasana agus b'éigean don Fhrainc a cuid féin de Mheiriceá a thabhairt do Shasana.

Dá bhrí sin bhí Rí Shasana ina rí ar Mheiriceá Thuaidh ansin.

Ba é **Seoirse III** a bhí ina rí san am agus chreid sé féin go raibh ceart aige ó Dhia a rogha ruda a dhéanamh leis na coilínigh i Meiriceá. Fiú nuair a bhí an cogadh thart choinnigh an Bhreatain saighdiúirí i Meiriceá. Ach in ionad beairicí a thógáil dóibh, cuireadh ar loistín iad i dtithe na ndaoine. Dúradh leis na coilínigh go gcaithfidís íoc as an chogadh trí chánacha éagsúla.

An tAcht Stampái

Cineál amháin cánach ba ea stampái speisialta a chaithfí a cheannach le cur ar gach nuachtán a dhíolfaí.

Rith Parlaimint na Breataine i Londain

An tAcht Stampái agus ní hamháin go raibh **stampdhleacht le gearradh ar nuachtáin** ach bhí sé le gearradh ar **cháipéisí oifigiúla cosúil le huachtanna agus ceadúnais deochanna meisciúla**. Ach ba é an

rud ba mhó a chuir na Meiriceánaigh ar mire ná go raibh dream daoine, 3,000 míle ar shiúl uathu thall i Londain, ag déanamh socruithe dóibh agus nach raibh aon duine thall acu sa pharlaimint chun a gcuid tuairimí a chur chun tosaigh.

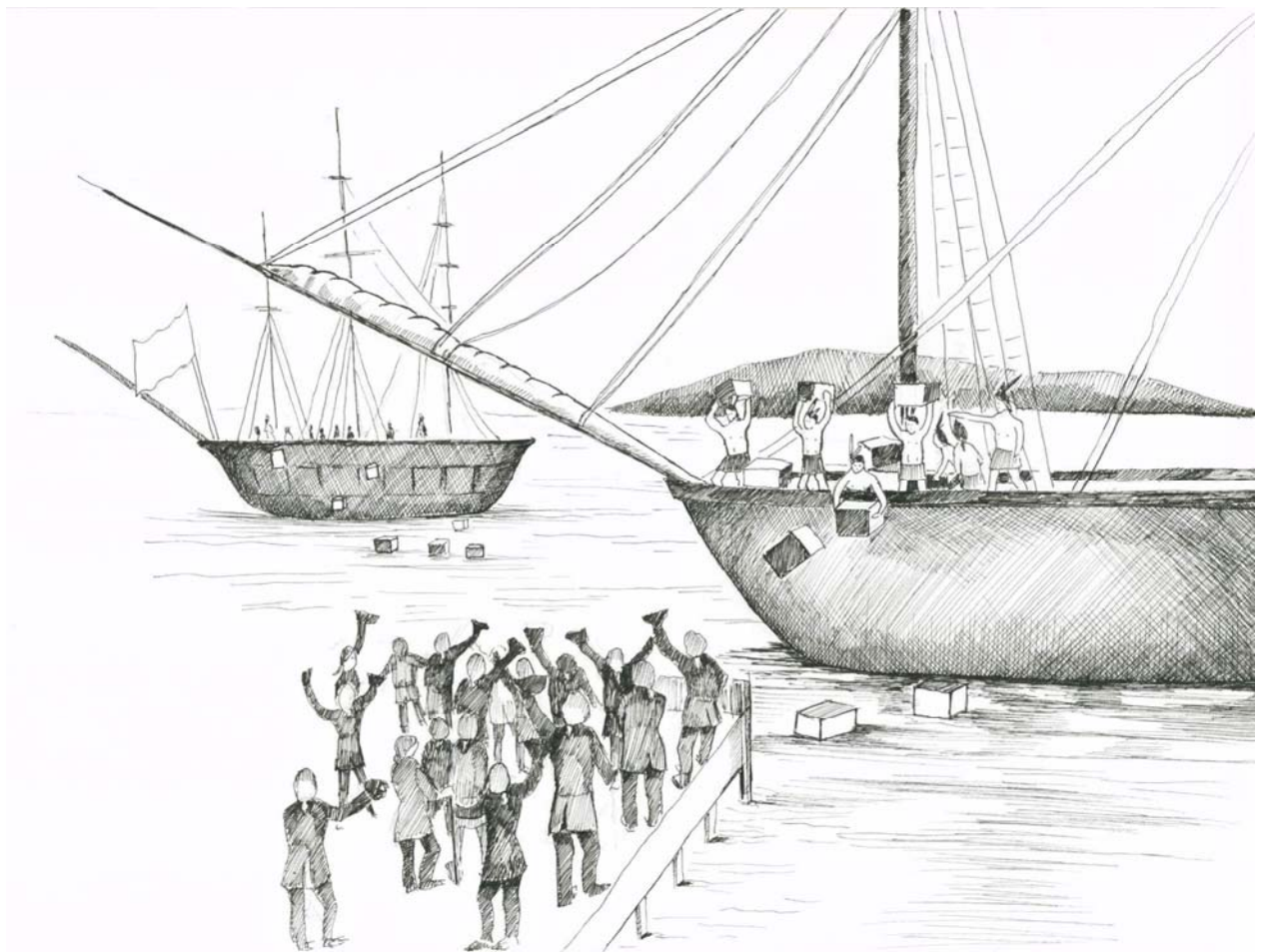
Cóisir Tae Bhostúin

Chuir na Meiriceánaigh a bhfearg in iúl ar dhóigheanna éagsúla do na feidhmeannaigh ríoga a cuireadh anonn chucu chun féachaint chuige go mbeidís

dílis don dlí agus go n-íocfaidís na cánacha éigeantacha (*compulsory taxes*). Baile calafoirt iontach gnóthach ba ea Bostún in Massachusetts agus ba le trádáil le tíortha thar lear a bhí a lán de mhuintir an bhaile sin ag tuilleamh a mbeatha.

Dhiúltaigh na Meiriceánaigh dleacht an tae a íoc agus smuigleáil trádálaithe cuid mhór tae isteach sa tír.

Bhí fearg mhór ar na coilínigh nuair nach gceadódh feidhmeannaigh an rí dóibh a longa féin a úsáid chun tae a iompórtáil ón India. Sa bhliain 1773 bhain roinnt longa ó Shasana Cuan Bhostúin amach. D'iarr muintir na háite ar úinéirí na long filleadh ar Londain agus an tae a thabhairt leo. Ní ligfeadh an gobharnóir Briotanach ná na hoifigigh chustaim d'fhoirne na long é sin a dhéanamh. Chuaigh cuid de mhuintir na háite ar bord na loinge Shasanaí i gCuan Bhostúin agus iad gléasta mar Indiaigh

Cóisir Tae Bhostúin

agus **chaith siad an tae amach san fharraige**. Dhíol muintir Bhostúin go daor as an rud a rinne siad mar druideadh calafort Bhostúin ar an trádáil go léir go dtí go dtabharfadh na daoine cúiteamh sa tae a scrios siad.

Trí bliana roimhe sin sa bhliain 1770 tharla **Ár Bhostúin** (*Boston Slaughter*) nuair a scaoil saighdiúirí le scaifte de chuid na háite nuair a rinne an slua magadh fúthu. Maraíodh cúigear agus gortaíodh seachtar.

Cinneadh na Breataine

De réir a chéile d'éirigh sé soiléir go gcaithfeadh na Sasanaigh caitheamh níos fearr leis na Meiriceánaigh nó go gcaithfidís iad a throid. Bhí **fearg mhór ar na huaisle** i Sasana go raibh na coilínigh ag cur in éadan orduithe an rí agus a chuid feidhmeannach. Dá bharr sin, d'ordaigh rialtas Shasana dá nginearáil i Meiriceá brú a chur ar na coilínigh agus na hairm a bhailiú uathu. Chosain na Meiriceánaigh a gcuid arm agus ba é sin an chéad uair a tharla troid dhíreach idir an dá thaobh.

Tuigeadh don **Ghinearál Gage** go raibh uirlisí troda agus púdar gunna curtha i bhfolach ag lucht an éirí amach fiche míle ar an taobh ó thuaidh de Bhostúin ach bhí scéal faighte ag lucht an éirí amach agus d'ionsaigh siad saighdiúirí na Breataine ar an bhealach. Is anseo i sráidbhaile beag **Lexington** a scaoileadh na chéad urchair i gCogadh Shaoirse Mheiriceá.

Cogadh Saoirse Mheiriceá

Lean an cogadh ar feadh ocht mbliana agus tugtar Cogadh Saoirse Mheiriceá air ó shin i leith. Sheol an Bhreatain na mílte saighdiúirí trasna an Atlantaigh chun ceacht a mhúineadh do na Meiriceánaigh. Throid na Meiriceánaigh go cróga agus fuair siad tacaíocht ó shean-namhaid na Breataine, **an Fhrainc**. Nuair a thosaigh an cogadh chinn na Meiriceánaigh gur mhaith leo a bheith réidh le ríthe agus le huaisle go deo.

Tharraing siad anuas dealbha de Rí Seoirse. Bhí díospóireacht mhór eatarthu faoi ról an rí. Tháinig roinnt de cheannairí na gcoilíneach le chéile fad a bhí an cogadh ar siúl agus shocraigh siad gurbh é an rud ba thábhachtaí ná a bheith neamhspleách ar an Bhreatain. Faoin bhliain 1783 nuair a tháinig deireadh leis an chogadh **bhí poblacht de dhíth ar bhunús na gcoilíneach**. Mar sin ba í sin an chéad tír mhór nua-aoiseach a rinne iarracht a cúrsaí féin a eagrú gan rí ná uaisle.

Forógra na Saoirse

Ní muintir Bhostúin amháin a bhí ag troid in éadan na Breataine Móire. Ba bhaill iad na coilíneachtaí uilig den **Chomhdháil Ilchríochach** (*Continental Congress*) a chruinnigh le chéile in Philadelphia agus a shocraigh go nglacfadh gach coilíneacht páirt i ngluaiseacht na saoirse. Ag an dara Comhdháil glacadh le Forógra na Saoirse (*Declaration of Independence*). Ba é Thomas Jefferson a chuir an doiciméad le chéile agus fógraíodh ann go raibh sé de cheart ag muintir na Stát Aontaithe briseadh leis an Bhreatain Mhór.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ceannaire réabhlóideach a ainmníonn tú, as Meiriceá ag deireadh an 18ú haois

George Washington

Ní raibh san Fhorógra ach an chéad chéim chun saoirse a bhaint amach. Bhí cogadh in éadan na Breataine le troid acu. Roghnaigh siad George Washington le bheith ina Ard-Cheannasaí ar na saighdiúirí sa chogadh sin. Fágadh eastát an teaghlaigh i Virginia dó agus bhí caoga daor gorm ag obair ar an 8,000 acra talún aige. Fuair sé oiliúint sa suirbhéireacht ach chuir sé an-suim san fheirmeoireacht. Chruthaigh Washington go raibh an-mhisneach aige nuair a ordaíodh dó fógra a thabhairt do cheannasaí na bhFrancach a chuid saighdiúirí a tharraingt siar as ceantar Ohio. D'éirigh sé as an arm sa bhliain 1758 agus ar ais in Virginia toghadh é ina bhall den tionól áitiúil a bhí ag cuidiú leis an Ghobharnóir ón Bhreatain chun Virginia a rialú.

Chaith Washington agus a chuid saighdiúirí geimhreadh fíor chrua sa bhliain 1777 – 1778 in áit sceirdiúil a dtugtar **Valley Forge** air. D'fhulaing na saighdiúirí cruatan millteanach san áit sin – fuacht, ocras agus tinneas. Chuaigh an Fhrainc, an Ísiltír agus an

Spáinn isteach sa chogadh ar thaobh na Meiriceánach. Sin an fáth ar bhuaigh Meiriceá ar an Bhreatain mar chaill Cabhlach na Breataine an greim a bhí acu ar Mheiriceá Thuaidh. **Ní raibh longa na Breataine sábháilte a thuilleadh** san Aigéan Atlantach.

Bhuaigh na Meiriceánaigh faoi Washington ar arm na Breataine i Virginia sa bhliain 1781. Ba é sin an cath ba mhó le rá sa chogadh. Chuir rialtas na Breataine tús i bPáras le cainteanna síochána leis na Francaigh agus leis na Meiriceánaigh. Mar thoradh ar na cainteanna sin **ghlac an Bhreatain Mhór le neamhspleáchas choilíneachtaí Mheiriceá Thuaidh**. Chuir na Meiriceánaigh córas cónaidhmeach (*federal system*) rialtais ar bun agus thogh siad George Washington ina chéad uachtarán ar na Stáit Aontaithe. Ag smaoineamh ar an daonlathas (*democracy*) agus ar shaoirse chainte a spreag Réabhlóid Mheiriceá agus ba ghearr gur scaip sí go dtí tíortha na hEorpa- an Fhrainc agus Éire ina measc.

George Washington

RÉABHLÓID NA FRAINCE

An Ancien Régime nó an rialtas ársa a tugadh ar rialtas na Fraince roimh an réabhlóid. Bhí an rí agus na huaisle iontach cumhachtach. Dá mbeifeá ag iarraidh gnó a chur ar bun bhí ort cead a fháil ó fheidhmeannaigh an rí agus rinne siadsan cinnte de go n-íocfá an chuid is mó den airgead a thuillfeá leis an rí. Fuair na huaisle an chuid is mó de na barraí a d'fhás na feirmeoirí.

Faoin am a ndearnadh rí de **Louis XVI** sa bhliain 1774 bhí an rí ag fáil cuid mhór airgid ó na gnáthdhaoine agus ó lucht gnó i bhfoirm cánacha éagsúla. Bhí lear mór airgid ag **na huaisle** ach níor gearradh aon phingin cánach orthu siúd. Bhí smacht acu ar na poist maithe san arm, sna cúirteanna agus san eaglais. Níor mhaith le Louis cur isteach ar na huaisle a bhí thart air. Meastar go mbíodh 50,000 duine ag maireachtáil ar chostas an rí i Versailles agus sa chomharsanacht.

Na hEastáit Ghinearálta

Bhí a fhios ag an rí go mbíodh coiste ann sa tsean-am chun comhairle a chur ar an rí faoi chúrsaí airgid. Bhíodh uaisle, easpaig agus sagairt agus gnáthdhaoine ar an choiste seo. Tugadh **na hEastáit Ghinearálta** (*States General*) air. D'fhógair an rí Louis XVI go dtiocfadh siad le chéile arís sa bhliain 1788. Chuaigh roinnt míonna thart ach níor mhínigh an rí dóibh cé acu ar chóir dóibh teacht le chéile mar aonad amháin nó gach eastát neamhspleách ar a chéile. Faoi dheireadh shocraigh an Tríú hEastát go dtabharfadh siad an **Tionól Náisiúnta** (*National Assembly*) orthu féin mar gurbh ionadaithe iad thar ceann 94% de mhuintir na Fraince.

Mionn na Cúirte Leadóige

Mheas an Tríú hEastát nach raibh aon chóras ceart ann chun an tír a rith.

Mhóidigh siad go bhfanadís le chéile go dtí go mbeadh bunreacht scríofa curtha le chéile acu. D'ordaigh an rí dóibh gan teacht le chéile ar an dóigh seo ach dhiúltaigh siad ach roinnt laethanta ina dhiaidh sin ghlac an rí leis an Tionól Náisiúnta agus leis an obair a bhí ar bun acu. D'aontaigh an Tríú hEastát ar an mhéid seo a leanas:

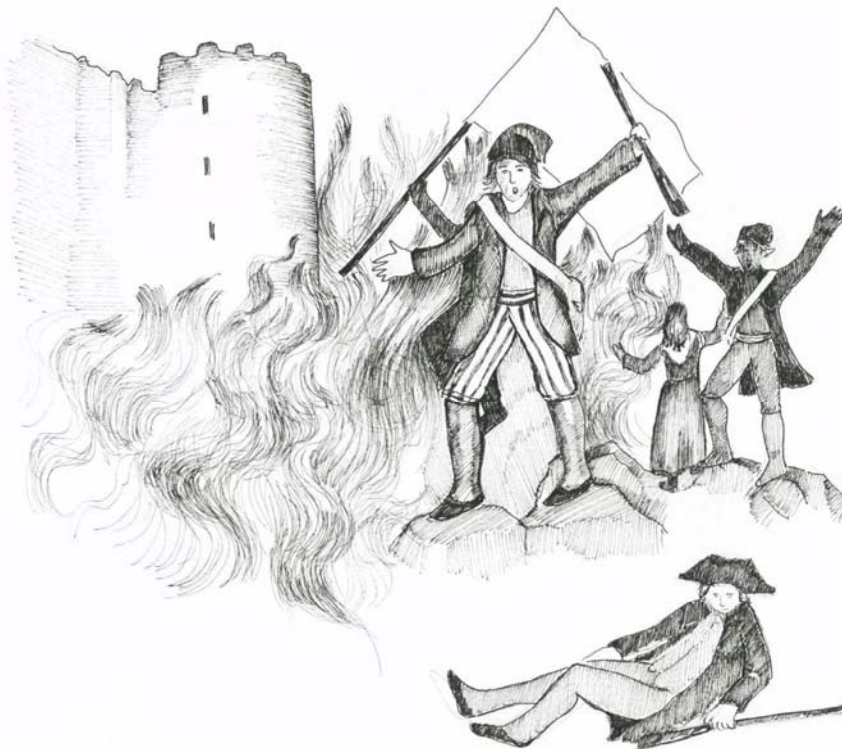
Ceartha an Duine

- Tá gach aon duine ar chomhchéim agus ba chóir caitheamh leo mar sin
- Níl sé de cheart ag duine ar bith socruithe a dhéanamh faoi mhuintir na Fraince ach na daoine atá tofa chuige sin.
- Beidh saoirse ag an duine aonair faoin dlí.

Ní raibh an bhunreacht críochnaithe ag an Tionól Náisiúnta go dtí samhradh 1791 ach idir an dá linn bhí siad ag rialú na tíre ó tharla go raibh an cúram sin bainte de na huaisle. D'fhág cuid mhaith de na huaisle an tír agus d'iarr siad ar ríthe eile ionradh (*invasion*) a dhéanamh ar an Fhrainc chun a gcumhacht a fháil ar ais.

Ba é mana na réabhlóide ná **Saoirse, Comhionannas** agus **Bráithreachas**.

Dhírigh drochshamhradh na bliana 1789 aigne cuid mhór daoine ar an ghéarghá a bhí le hathrú. Mhill an drochaimsir na barraí uilig. Bhí na feirmeoirí ag fáil praghsanna ísle ar scor ar bith mar bhí bia saor ag teacht isteach ó Shasana. Rinne an rí Louis iarracht ar shaighdiúirí a thabhairt le chéile chun an Tionól Náisiúnta a bhriseadh suas mar bhí eagla air go ngearrfadh an Tionól siar ar chumhacht an rí. Is ansin a ghlac gnáthmhuintir na Fraince páirt sa réabhlóid don chéad uair.

Aq ionsaí an Bastille

Ag ionsaí an Bastille

Bhí sean-chaisleán mór ina raibh gunnaí agus armlón stóráilte i lár Pháras. Príosún a bhí ann fosta agus an Bastille an t-ainm a bhí air. I mí Iúil 1789 mháirseáil scaifte mór de mhuintir Pháras go dtí é chun gunnaí a fháil sa dóigh go mbeadh siad ábalta an t-arm a throid dá mba ghá é. Tar éis cúig huaire an chloig ghlac siad seilbh ar an chaisleán. Nuair a scaipeadh an scéal shocraigh mórán daoine a mBastille áitiúil féin a ionsaí - caisleán an tiarna áitiúil a bhí i gceist go minic.

Ag teitheadh go dtí Varennes

Bhí cuid de na baill sa Tionól Náisiúnta ag iarraidh fáil réidh leis an rí ach bhí bunús acu sásta Louis a fhágáil ann fad is a bhí parlaimint thofa ag rialú na tíre. B'fhéidir nach mbeadh a thuilleadh achrainn ann ach gur shocraigh an rí agus an teaghlach ríoga éalú i lár na hoíche faoi bhréagriocht (*disguise*) ón phálás i bPáras, **an Tuileries** sa bhliain 1791. Bhí siad gar go maith do theorainn na Gearmáine nuair a stopadh iad. Tugadh ar ais go Páras iad.

Shíl cuid mhaith de mhuintir Pháras go raibh an rí páirteach i gcomhcheilg (*conspiracy*) le naimhde na Fraince. Chuir sé uafás ar dhaoine ar fud na hEorpa go mb'éigean do Louis iarracht a dhéanamh teitheadh as a thír féin. Thosaigh na huaisle a d'fhág an Fhrainc ag bailiú saighdiúirí chun ionradh a dhéanamh ach d'fhógair rialtas na Fraince cogadh ar dtús.

An Fhrainc ina poblacht

Theip go tubaisteach ar arm na Fraince sna cathanna tosaigh agus faoi dheireadh 1792 ba chosúil go mbeadh bua furasta ag na hairm iasachta agus go mbeadh an rí agus na huaisle ar ais i gcumhacht. D'ionsaigh saighdiúirí na Réabhlóide agus sluaite ó Pháras Pálás Tuileries agus troideadh cath fuilteach ann agus maraíodh 1,400 duine. Tugadh ar an rí éirí as oifig agus an mhí dar gcionn fógraíodh an Fhrainc ina poblacht. **Bhí deireadh le ré míle bliain de cheannas na ríthe.**

Robespierre

Bhí duine láidir de dhíth chun Poblacht nua na Fraince a stiúradh le linn an easaontais taobh istigh den tír agus le linn na n-ionraí ó thíortha eile. Ba é Maximilien Robespierre an fear a roghnaíodh chun sin a dhéanamh. Bhí sé tofa ina bhall den Tríú Eastát. Cuireadh go mór lena chumhacht nuair a chaill Louis a chuid cumhachta. Bhí Robespierre ar dhuine de na daoine a bhí ag iarraidh go gcuirfí pionós ar an Rí. Ba iad na **Sans-Culottes** ba mhó a thug tacaíocht dó. Trádálaithe nó siopadóirí beaga ba ea bunús acu siúd ach ní raibh Robespierre ach ag glacadh buntáiste orthu ar mhaithe leis féin.

Ré an Uafáis

Bheartaigh Robespierre agus roinnt daoine eile sa Tionól an marú a eagrú i

gceart. Chuirfí ar a thriail aon duine a raibh siad in amhras faoi gur chuidigh sé leis an namhaid agus chuirfí chun báis é leis an ghléas nua a bhí cumtha ag an Dr. Gilitín. Cuireadh an **rí Louis XVI** féin ar a thriail sa bhliain 1793. Fuair siad ciontach é agus **dícheannadh é** (*beheaded*). Cuireadh chun báis go leor daoine eile a labhair amach in éadan a bhí ar siúl sa Fhrainc. Faoi sin bhí an chuid is mó den Eoraip tiontaithe in éadan na Fraince. **Mhéadaigh Robespierre ar an Uafás** i lár na bliana 1794 agus chuir sé cuid mhór príosúnach chun an ghilitín. Ní raibh feidhm leis seo dáiríre mar bhí an Fhrainc ag baint an chogaidh. Tháinig eagla ar a naimhde, ghabh siad é agus chuir siad chun báis é.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ceannaire réabhlóideach a ainmníonn tú, as an Fhrainc ag tús an 19ú haois

Napoleon Bonaparte

Oifigeach óg éifeachtach ba ea Napoleon Bonaparte, a rugadh i Corsica. Sa bhliain 1796 cuireadh Napoleon i gceannas ar arm na Fraince a bhí ag cur cogaidh ar na hOstaraigh san Iodáil. Ní raibh sé ach 27 bliana d'aois ag an am.

- Dúirt daoine go raibh sé mar a bheadh rí ann agus bhí siad bródúil as. D'iarr sé ar mhuintir na Fraince an teideal **"l'Empire"** a thabhairt dó agus tugadh an t-Impire Napoleon air ón bhliain 1804 ar aghaidh. D'éirigh sé cumhachtach.
- Nuair a bhí smacht ag Napoleon ar an chuid is mó den Eoraip bhí sé réidh le dul ag troid leis an Bhreatain. Bheartaigh Napoleon **stop a chur le tíortha na hEorpa earraí a cheannach ó Shasana** ionas go mbeadh dífhostaíocht sa Bhreatain. Dhiúltaigh an Phortaingéil

agus ansin thosaigh an Rúis ag trádáil leis an Bhreatain.

- Thosaigh Napoleon ag pleanáil **ionraidh ar an Rúis** mar thoradh. Nuair a chuaigh sé go Moscó bhí an chathair folamh. Ar an bhealach abhaile d'ionsaigh arm na Rúise iad agus rinne siad scrios ar arm Napoleon.
- D'aontaigh ríthe agus uaisle na hEorpa sa bhliain 1815 go gcaithfí ionradh eile a dhéanamh ar an Fhrainc chun deireadh a chur le Napoleon. Mháirseáil Napoleon isteach sa Bheilg láithreach. Tháinig arm na Breataine faoi cheannas an Tiarna Wellington sa bhealach ar na Francaigh in áit ar a dtugtar **Waterloo**. Bhí troid fhíochmhar cúig huaire an chloig ann. Ansin d'ionsaigh arm na Prúise na Francaigh ón taobh agus b'éigean d'arm Napoleon cúlú siar go gasta. Ghéill sé ansin do na Sasanaigh.

ÉIRÍ AMACH 1798

Faoi riail Shasana a bhí Éire le linn na réabhlóidí i Meiriceá agus sa Fhrainc. Ba leis na tiarnaí talún Protastúnacha formhór na talún agus bhí smacht acu ar

an pharlaimint i mBaile Átha Cliath fosta. Ní raibh cead ach ag Protastúnaigh suíocháin a bheith acu sa pharlaimint nó a bheith páirteach sa rialtas.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

Ceannaire réabhlóideach a ainmníonn tú, as Éirinn ag deireadh an 18ú haois

Wolfe Tone

Bhí súil ag Wolfe Tone go rachadh na Preispitéirigh leis na Caitlicigh chun éirí amach in éadan rialtas na Breataine mar bhí siadsan ag fulaingt leis na Péindlithe chomh maith. Seo a leanas na trí phríomhchuspóir a bhí ag Tone:

1. Éire a scaradh go hiomlán le Sasana agus poblacht a bhunú mar a bhí i Meiriceá nó sa Fhrainc.
2. Foréigean a úsáid chun seo a bhaint amach.
3. Éireannaigh ó gach creideamh le chéile chun troid ar son shaoirse na hÉireann.

Na hÉireannaigh Aontaithe

Chun na cuspóirí thuas a chur i gcrích bhunaigh Wolfe Tone agus a lucht leanúna eagraíocht nua – Cumann na nÉireannach Aontaithe i mBéal Feirste sa bhliain 1791. Bunaíodh brainse den eagraíocht nua i mBaile Átha Cliath. Bhí cuid mhaith den mheánaicme ann cosúil le ceannaithe, dlíodóirí agus dochtúirí. **Protastúnaigh is mó** a bhí ann ag an tús ach ba ghearr go ndeachaigh go leor Caitliceach isteach ann fosta. Fógraíodh an eagraíocht a bheith mídhleathach. Lean na baill de bheith ag teacht le chéile go rúnda. Bhí eagla ar Tone go raibh rialtas Shasana chun é a ghabháil agus chuaigh sé féin agus a theaghlach go Meiriceá.

Tar éis bliain go leith ansin chuaigh sé go dtí an Fhrainc agus an cuspóir aige

na Francaigh a mhealladh chun fórsa ionraidh (*invading*) a chur go hÉirinn. Casadh ceannairí móra na Fraince ar Tone agus d'éirigh leis a chur ina luí orthu 15,000 saighdiúir a chur go hÉirinn faoi cheannas Ghinearál Hoche. Idir an dá linn ceapadh Tone ina oifigeach in arm na Fraince agus mar sin bhí sé ag saothrú pá rialta.

Teip Bhá Bheanntraí

Nuair a bhain longa na Fraince cósta Bhá Bheanntraí amach bhí an aimsir millteanach. Rinne gach captaen a dhícheall foscadh a fháil dá long féin. Bhí siad ag súil leis go socródh an ghaoth agus go dtiocfadh an **Ginearál Hoche** ach níor tharla ceachtar den dá rud seo. Bhí an ghaoth chomh láidir sin go raibh cuid de na báid ag dul ó smacht cé go raibh siad ar ancaire. Lean an gala ag séideadh thar na Nollag agus scaipeadh na longa ar fud na háite. Chinn siad uilig fillleadh chun na Fraince.

An rialtas ag ionsaí

Bhí spairí nó brathadóirí ag rialtas Bhaile Átha Cliath i rith an ama ach bhí eolas míchruinn acu. Thosaigh siad ag cur na nÉireannach Aontaithe faoi chois:

- Bhí sé in éadan an dlí uirlisí troda a thabhairt isteach go hÉirinn
- Bhí cead ag na húdaráis tithe a chuardach agus iad a dhó go talamh.
- Bhí cead ag na húdaráis daoine a bhí faoi amhras a ghabháil.
- Thosaigh siad feachtas dí-armála i gCúige Uladh.

- Gabhadh cuid mhaith de cheannairí an éirí amach agus cuireadh chun báis iad.

An tÉirí Amach i gCúige Uladh

Ba é Henry Joy McCracken, Preispitéireach a bhí i gceannas ar an 3,000 reibiliúnaí a d'éirigh amach i mbaile Aontroma agus ba é Protastúnach darbh ainm Henry Monroe a chur tús leis an éirí amach i gCo. an Dúin. Níor mhair an trodaireacht ach seachtain. Gabhadh McCracken agus Monroe agus crochadh iad.

An tÉirí Amach i gCo. Loch Gorman

Dúirt sagart Caitliceach an cheantair, **an tAthair Seán Ó Murchú**, go raibh sé sásta an t-éirí amach a stiúradh i mBaile Mhaodhóg. Bhí pící agus speala mar uirlisí troda acu agus ghlac siad seilbh ar Inis Córthaidh agus ar Loch Gorman. Choinnigh na reibiliúnaithe Protastúnaigh na háite i ngéibheann i mbaile Loch Gorman mar bhí siad ag déanamh amach go raibh na Protastúnaigh ag tacú le rialtas na Breataine. Tharla roinnt eachtraí gránna. Dhóigh na reibiliúnaithe 100 Protastúnaigh ina mbeatha i scioból i Scolbóg agus mharaigh siad 100 príosúnach Protastúnach le pící ar dhroichead Loch Gorman.

Nuair a theip ar na reibiliúnaithe seilbh a fháil ar Ros Mhic Thriúin chruinnigh siad le chéile ar **Chnoc Fhiodh na gCaor** (*Vinegar Hill*). Bhuaigh fórsaí na Breataine, faoin Ghinearál Lake, orthu go furasta. Scrios siad an tuath, dhóigh siad tithe agus chroch siad duine ar bith a mheas siad a bhí ina reibiliúnaí

Fórsa Eile ón Fhrainc

Tháinig an chéad ghrúpa Francach faoi cheannas an Ghinearáil Humbert i dtír i gCuan Chill Ala i gCo. Mhaigh Eo i Lúnasa 1798. Bhí níos lú ná míle fear in éineacht leis. Bhí an t-éirí amach curtha faoi chois ar fud na tíre faoin am ar

tháinig siad. Bhí sé i gceist go dtiocfadh 3,000 eile go gairid ina dhiaidh sin. Mháirseáil siad go dtí Caisleán an Bharraigh agus ghlac siad seilbh air gan stró. Shocraigh Humbert go bhfanfadh sé seachtain ansin go dtí go dtiocfadh an dara grúpa. Bhí sé ag súil le cuidiú ó na Gaeil ach níor thuig muintir Mhaigh Eo cad é a bhí ar siúl.

Cuireadh moill míosa ar an dara grúpa ag fágáil na Fraince agus cé nach raibh a fhios ag Humbert sin bheartaigh sé gluaiseacht ar aghaidh i dtreo Bhaile Átha Cliath. Casadh arm na Breataine air i **mBéal Átha na Muc** i gCo. Longfoirt. Arm 20,000 fear a bhí rompu agus níor mhair an cath rófhada. Ghéill na Francaigh ansin agus rinneadh príosúnaigh chogaidh díobh agus maraíodh na hÉireannaigh a bhí leo.

Bás Wolfe Tone

Nuair a bhí an dara grúpa ag iarraidh teacht i dtír troideadh cath mara amach ó chósta Thír Chonaill agus ghabh na Sasanaigh sé cinn de na naoi long Fhrancacha. Bhí Wolfe Tone ar cheann de na longa. D'aithin na Sasanaigh Tone láithreach, cheangail siad a dhá chois le slabhraí agus tugadh go Baile Átha Cliath é, áit ar cuireadh ar a thriail é. Cuireadh tréas (*treason*) in éadan Rí Seoirse III ina leith, fuair siad ciontach é agus daoradh é chun a chrochta go poiblí. Ghearr sé a scornach le rásúr agus fuair sé bás seachtain ina dhiaidh sin den ghortú.

Cad chuige ar theip ar Éirí Amach 1798?

Spiairí an-éifeachtach,
Nor thug mórán daoine tacaíochta dó,
An chléir ina éadan,
Arm Shasana oilte,
Easpa uirlisí troda,
Easpa smachta,
Na Francaigh rómhall ag teacht,
In éadan trúpaí armáilte

Na Réabhlóidí Tionsclaíochta agus Talmhaíochta

Stór focal

Prochóga láibe – mud hovels
Neamhfhálaíthe – open field
Páirc gan saothrú – uncultivated field
Coimin – common land
Ar féarach – grazing
Druilire síl – seed drill
Córas uainíochta barr – crop rotation system
Pórú – breeding
An Sinéidín – Spinning Jenny
An Spól Eitilte – Flying Shuttle

An Seol Innill – power loom
An galchumhacht – steam power
Ag taoscadh an uisce – pumping the water
Galinneall – steam engine
An ghluaiseacht rothlach – rotary motion
Sloc – shaft/pit
Cruach – steel
Cadás – cotton
Brocamas – dirt and filth
An fiabhras dubh – typhus

An calar – cholera
An Réabhlóid Talmhaíochta – Agricultural Revolution.
Réabhlóid Iompair – Transport Revolution
Iontaobhais na bPaidhceanna – Turnpike Trusts
Ré an Iarnróid – the Railway Era
Gréasán uiscebhealaí – network of waterways
Tionóntaí – tenants
Díshealbhú – eviction
Déantúsaíocht an éadaigh – clothing manufacturing

Mianadóireacht – mining
Droch choinníollacha – poor conditions
Nimheanna – poisons
Bhain sé ceann scribe amach – he reached his destination
Ualaí troma – heavy loads
Plúchadh daoine – people were smothered
An dubh – potato blight

Na Réabhlóidí Tionsclaíochta agus Talmhaíochta

Curaíocht

Ba iad na príomhbharra a cuireadh in iarthar na hEorpa ná cruithneacht agus coirce. Cheap Sasanach darbh ainm Jethro Tull gléas an-simplí i dtríochaidí an 18ú hAois a chuidigh go mór leis an churaíocht. Bhí **druilire síl Tull** ábalta an síol a chur ina línte agus mar sin bhí sé furasta na lustain idir na sraitheanna a bhaint le grafán. Mar sin d'fhás an barr níos fearr. Chlúdaigh druilire síl Tull an síol i bhfad níos fearr, rud a d'fhág go mbíodh sé slán ó na héin agus ó na seilidí. Ba é an toradh a bhí air sin ná go mbíodh a dhá oiread cruithneachta agus coirce ar fáil san fhómhar gach bliain.

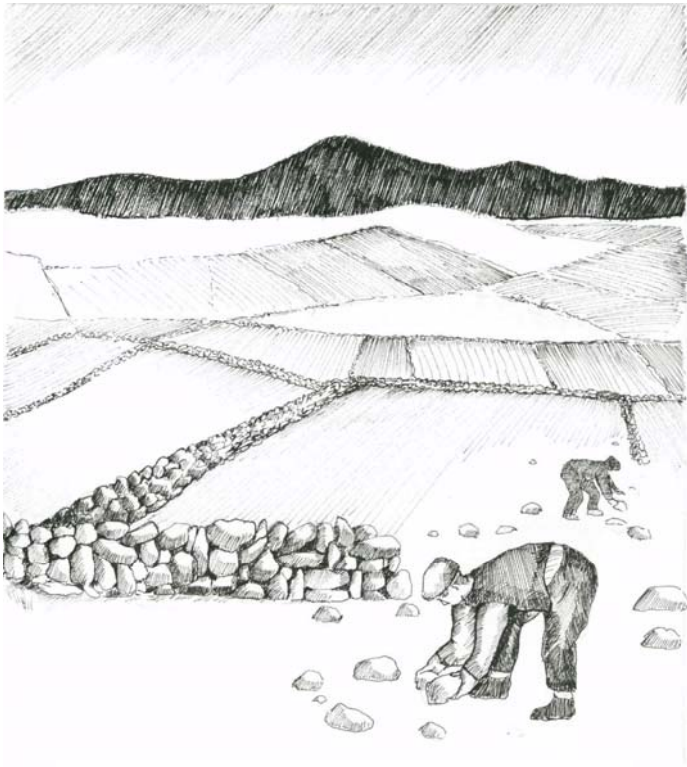
Bhí clú ar **Charles Townshend** as an chóras uainíochta barr (*crop rotation*

system). Níorbh ionann na barra a d'fhástaí san páirceanna dhá bhliain i ndiaidh a chéile.

Páirceanna agus Eallach

Chuir na húinéirí talún suim mhór sna hathruithe a tharla i gcúrsaí curaíochta. Thuig siad go dtiocfadh leo cuid mhór cruithneachta agus barra eile a shaothrú agus a dhíol ach sula bhféadfaí an talamh a threabhadh b'éigean dóibh fáil réidh leis na clocha uilig. Nuair a leagadh na foraoisí fágadh an talamh breac le clocha. Shocraigh siad mall san 18ú haois **claíocha cloch** a thógáil leis na clocha seo. Sa dóigh sin thiocfadh leis an fheirmeoir an talamh a roinnt amach ina páirceanna. Chuirfeadh sé sin cosc ar bheithigh a bheith ag fánaíocht ar an talamh curaíochta.

In ionad cead fánaíochta a bheith ag na beithigh, bheadh feirm nó méid áirithe páirceanna ag gach teaghlach feasta agus dhiol siad cíos leis an úinéir nó leis an tiarna talún as an fheirm sin. Rinneadh imfhálú (*enclosed*) ar na milliúin acra talún agus go ndearnadh feirmeacha leo féin de na páirceanna neamhfhálaíthe (*open-field*).

Claíocha cloch á dtógáil ag feirmeoirí

Póru Roghnach

Ní ligfeadh **Robert Bakewell** ach do scoth na n-ainmhithe póru (*breeding*), rud a chuir feabhas ar an stoc caorach agus bó. Bhí siad ábalta na ba agus na tairbh ba láidre a choinneáil le chéile sna páirceanna le go mbeadh a sliocht mór láidir.

Ní fhásann féar sa gheimhreadh agus b'éigean bia a chur i dtaisce do na beithigh san fhómhar. Sna drochbhlianta ní bhíodh go leor bia ann don eallach go léir agus b'éigean cuid mhaith beithíoch a mharú. Mar sin bhí sé iontach deacair tréada móra a choinneáil. Tháinig siad ar réiteach ar

an fhadhb i lár an 18ú hAois nuair a tugadh isteach an **tornapa**, glasra a d'íosfadh an t-eallach agus nach lobhfadh. Níor ghá na tréada a mharú feasta. D'éirigh na tréada an-mhór agus bhí níos mó feola ar fáil.

Bia agus Daoine

D'fhan an daonra íseal go dtí an 18ú haois. Mura mbeadh an samhradh go maith roimh an 18ú hAois, ní bhíodh go leor bia ann do gach duine. Ní bhíodh na barraí go maith, bhíodh gorta ann agus bhíodh ocras ar dhaoine go speisialta ar pháistí. Fuair daoine bás den bhrúitíneach nó den fhliú, fuair leath na leanaí bás sula mbíodh siad ábalta siúl. Is beag duine a bhain amach leathchéad bliain.

Faoi 1800 tháinig **méadú ar an daonra**. D'éirigh na cathracha agus na bailte amach thar na ballaí meánaoiseacha, áit ar mhair na daoine le 500 bliain roimhe sin. Mhair roinnt daoine i mbotháin bheaga shuaracha ach san am céanna tógadh sráideanna de thithe breátha i mórán bailte.

An Bhreatain Mhór: an chéad Tír Thionsclaíochta ar Domhan – Cad chuige?

- Thosaigh daonra na Breataine ag fás go gasta thart fá 1750
- Bhí éileamh mór ar éadach
- Níos mó daoine ar fáil le dul ag obair sna monarchana
- Bhí go leor guail agus iarainn ar fáil ar fud na Breataine. D'oibrigh an gual na hinnill nua agus rinneadh na hinnill as an iarann (ábalta ag an teas).
- Chuir na coilíneachtaí ábhair cosúil le cadás ar fáil do na monarchana.
- Bhí lucht gnó Shasana sásta a gcuid airgid a chur isteach san tionscail nua.

I Sasana bhíodh **obair ar fáil** sna monarchana nua éadaigh don daonra a bhí ag dul i méid. Bhí obair ar fáil fosta ag déanamh inneall agus i mianaigh ghuail.

Déantús Éadaigh sa Bhaile

Ní go dtí an 18ú hAois a rinneadh iarrachtaí dáiríre teacht ar dhóigh níos gaiste le snáth agus éadach a dhéanamh seachas na modhanna a bhí in úsáid ar feadh na Meánaoise. I 1730 fuair Sasanach darbh ainm **John Kay** dóigh ghasa leis an spól a sheoladh trí na bearnaí a d'fhágtaí nuair a d'íslítí nó a d'ardaítí gach dara snáth ar an seol. Chuir Kay an spól ar rothaí a bhí greamaithe den mhaide. Cheangail sé sreangán ar dhá dhaobh an spoil agus ansin d'fhéadfaí é a tharraingt go hiontach gasta ó thaobh go taobh. Bhí luas chomh gasta sin leis gur tugadh an leasainm **An Spól Eitleogach** (*Flying Shuttle*) air. Thiocfadh le fíodóirí a cheithre oiread éadaigh a dhéanamh anois.

Ní raibh na sníomhadóirí ábalta coinneáil suas leis an éileamh a bhí ar an snáth go ceann 30 bliain ina dhiaidh sin go dtí go bhfuair sníomhadóir darbh ainm **James Hargreaves** bealach chun dhá cheirtlín snátha a shníomh ag an am céanna. Go luath ina dhiaidh sin cheap sé an **Sinéidín Sníomhacháin** (*Spinning Jenny*), gléas a bhí ábalta 30 ceirtlín snátha a shníomh san am céanna. De thoradh an aireagáin (*invention*) sin thiocfadh le bean amháin obair 30 sníomhadóir a dhéanamh. Taobh istigh de chúpla bliain ina dhiaidh sin cheap **Richard Arkwright** aireagán, **an Fráma Uisce**, nár ghá aon bhean in aon chor lena oibriú mar gur le cumhacht uisce a thiomáinfí é. Tháinig an Seol Cumhachta go gairid ina dhiaidh sin agus chuir sé iontas ar gach duine.

Gual, Iarann agus Innill Ghaile

Ba í an ghalchumhacht an tionscnamh ba mhó le linn na Réabhlóide Tionsclaíochta. Thóg **Thomas Newcomen** an chéad inneall gaile éifeachtach sa bhliain 1712. Bheadh an t-inneall nua seo ina chuidiú mór chun mianaigh a thaoscadh, uisce a iompar go dtí na bailte móra agus gach sort muilinn a oibriú áit nach bhfuil buntáiste uisce ann nó nach mbíonn an ghaoth ag síorshéideadh.

Bhíodh gá le mórchuid guail chun é a choinneáil ar siúl. Deirtear go raibh sé chomh cumhachtach le 25 capall nó 150 fear. Thiocfadh leis 60 tona uisce a ardú ó dhoimhneacht 110 méadar taobh istigh d'uair an chloig. Sna 1870dí chuir Sasanach eile darbh ainm **James Watt** feabhas mór ar inneall Newcomen, rud a d'fhág go dtiocfadh é a oibriú i bhfad níos gaiste. Chuir gal-inneall (*steam engine*) Watt le meicniú na tionsclaíochta mianadóireachta.

Thart fán bhliain 1780 diúltaíodh don adhmad agus tosaíodh ar an iarann a úsáid mar phríomhábhar tógála. Bhainfí úsáid feasta as iarann chun droichid, monarchana, longa agus traenacha a dhéanamh. Bhí na hoibreacha ollmhóra guail a tógadh ar fud na tíre suite in aice leis na láithreacha guail agus iarainn.

Aibhneacha agus Canálacha

Roimh an 18ú hAois bhí réimsí fairsinge den tuath gan bóthar ar bith. Ní raibh iontu ach drochchosáin gharbha. Sa drochaimsir ní raibh iontu ach clabhar. Chuaigh gach saghas cairte in abar iontu, rud a d'fhág nach dtiocfadh leo aon rud trom a iompar ar chairt an chuid is mó den bhliain. D'iompair siad an chuid ba mhó de na hearraí troma ar bháid – ar an fharraige nó suas na haibhneacha.

Bhí níos mó guail á tháirgeadh (*produced*) san 18ú hAois ach bhí cuid mhór de na mianaigh suite i bhfad ó na cóstaí agus b'ín í an fhadhb. Mar shampla bhí mianach guail 20 míle ó Mhanchain agus bhí gual de dhíth i Manchain.

Thóg **James Brindley** canáil idir Lancashire agus Manchain. Ba dheacair an obair í mar ní raibh an talamh cothrom. Thóg Brindley canáil eile chun Manchain a cheangail leis an fharraige. Ní raibh mórán áiteanna a raibh an talamh cothrom go leor chun canálacha a thógáil iontu.

Iontaobhais na bPaidhceanna (*Turnpike Trusts*)

Tar éis na bliana 1750 rinneadh iarrachtaí ar na bóithre a chóiriú. Bhí comhlachtaí ann agus tugadh Iontaobhais na bPaidhceanna orthu, comhlachtaí a cuireadh stráicí den bhóthar faoina gcúram. Ghearr siadsan táille nó dola ar an lucht taistil air. Chuidigh na dolaí seo chun feabhas a chur ar chaighdeán na mbóithre.

Bóithre

Thuig a lán daoine dá dtiocfadh leo dóigh a chur ar na bóithre sa dóigh go bhféadfaí iad a úsáid le linn drochaimsire go mbeadh rath ar thrádáil éadaigh agus guail agus earraí eile. Tháinig **John Metcalfe** ar réiteach: ní rachadh na rothaí in abar dá dtiocfadh leo dromchla na talún a choinneáil saor ó uisce trí dhraenáil. Níor mhair bóithre Metcalfe rófhada. Tháinig **John McAdam** ar réiteach go luath san 19ú haois. Is é an córas sin atá fós in úsáid ach go gcuirtear dromchla éadrom tarra ar a bharr. Ansin bíonn sé níos fusa don uisce imeacht agus bíonn sé mar chosaint ag na clocha faoi.

Ré an Iarnróid

Is é an rud a bhí sna chéad iarnróid vaiginí a d'iompair gual achar gearr agus

tharraing capaill na vaiginí. Rith fir ghnó ó Mhanchain agus ó Learpholl comórtas féachaint cé a dhéanadh dearadh ab fhearr ar inneall don iarnród. Bhain **George Stephenson** an duais £500 le cuidiú óna mhac Robert. Chuir siad feabhas ar go leor dóigheanna ar inneall a bhí bunaithe tamall maith roimhe sin agus d'fhág sin an t-inneall níos gaiste agus níos cumhachtaí. Bhí dúil mhór ag na gnáthdhaoine sa tsaoirse taistil a thug an t-iarnród dóibh.

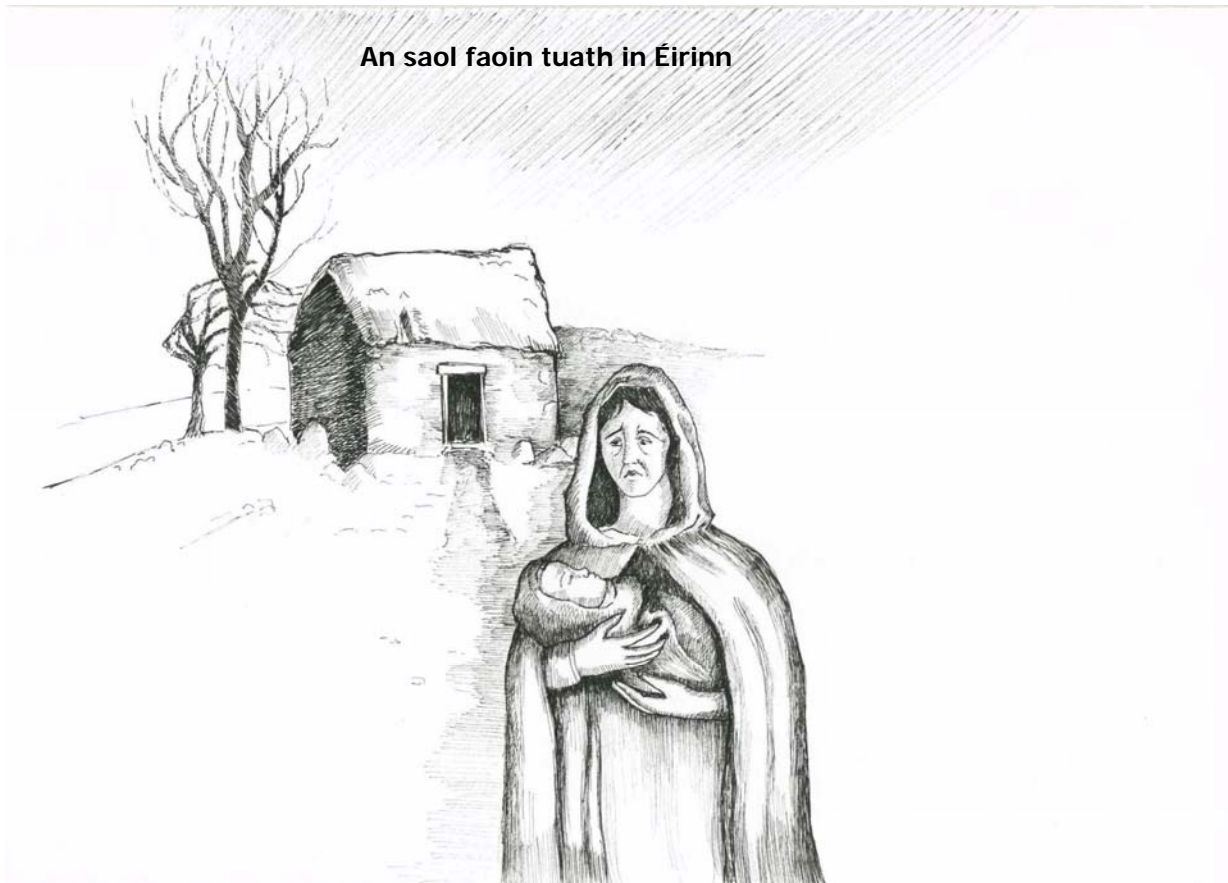
Chonaic lucht gnó deis mhaith chun brabús a dhéanamh ón taisteal agus thóg siad bóithre iarainn ó na cathracha amach go dtí an fharraige. Tógadh an chéad bhóthar iarainn in Éirinn idir Baile Átha Cliath agus Dún Laoghaire agus ar ball shin sé amach go Bré.

An Saol faoin Tuath in Éirinn thart fá 1840

Tithe agus Bochtaineacht

Thug mórán scríbhneoirí turas thart ar Éirinn thart fá 1840. Chuir siad suim san oiread sin daoine a fheiceáil gach aon áit, go háirithe líon mór leanaí óga. Nuair a chonaic siad drochstaid na dtithe chuir sláinte mhaith na ndaoine iontas orthu. Sa bhliain 1850 bunaíodh grúpa speisialta nó coimisiún faoi cheannas an **Iarla Devon** le fáil amach go cruinn cé chomh holc is a bhí an bochtaineacht faoin tuath in Éirinn. Fuair siad tuairimí ó os cionn 1,000 duine agus san achoimre ar staid thithe na ndaoine deir siad:

Is annamh a thugadh botháin dídean nó foscadh dóibh ón aimsir. Is annamh ar fad leaba nó blaincéad acu. Ní bhíodh de shaibhreas acu, de ghnáth, ach muc agus carn aoiligh. Bhíodh cré na talún ann mar urlár. Bhíodh na botháin ba lú thart fá dhá throigh déag ar leithead agus ó dhá throigh déag go dtí fiche troigh ar fad. Bhíodh an díon déanta as scraitheanna a bhíodh curtha in airde ar rachtaí adhmaid agus iad clúdaithe le ceann tuí. Ní bhíodh simléar ná fuinneog ag an chuid is mó acu, rud a d'fhág go dtéadh an deatach amach tríd an doras oscailte.

An saol faoin tuath in Éirinn

Chuir an méid a chonaic na scríbhneoirí alltacht orthu. Labhair siad go minic ar an easpa eolais a bhí ag muintir na hÉireann ar chúrsaí glantachta. Luaigh siad go minic an carn aoiligh mhuc a bhíodh díreach lasmuigh de dhoirse na dtithe.

Cúrsaí Oibre

Bhí an chuid is mó de thalamh na hÉireann roinnte ina eastáit ar le **tiarnaí talún** iad. Is beag obair a rinne na tiarnaí ach fuair siad airgead nuair a lig siad cuid dá gcuid talún ar cíos le tionóntaí a d'oibrigh na feirmeacha. Bhí **oibrithe ar fostú** ar chuid mhaithe de na feirmeacha measartha mór chun na ba a bhleán agus páirceanna a ghlanadh. I rith an tsamhraidh d'fhostaigh feirmeoirí oibrithe breise chun aire a thabhairt do na barra agus an fómhar a chur isteach. Ach de réir mar a chuaigh an daonra suas, **ní raibh go leor oibre ar fáil do na hoibrithe**. D'fhan cuid acu sa bhaile agus d'oibrigh siad talamh bocht nach raibh de dhíth ar

dhuine ar bith eile, áit ar chuir siad prátaí. Bhí an-imní ar rialtas Londain mar gheall ar an oiread daoine a bhí **ag brath go hiomlán ar phrátaí**.

Tithe na mBocht

Thart fá 1830 bhunaigh an rialtas coiste le scrúdú a dhéanamh ar na cúiseanna a bhí an oiread sin daoine bochta in Éirinn. Mar thoradh ar **Fhiosrú na mBocht**, socraíodh gur chóir Tithe na mBocht a thógáil ionas go dtiocfadh le daoine a bhí ag fáil bháis leis an ocras dul isteach iontu. Tugadh bia agus leaba dóibh ach **b'éigean dóibh obair a dhéanamh**. Cé gur obair gan tairbhe cuid mhaith de shíl an rialtas dá dtabharfaí rud in aisce do na bochtáin nach ndéanfaidís aon iarracht slí bheatha a bhaint amach. Nuair a chuaigh teaghlach isteach i dTeach na mBocht **scaradh óna chéile iad**. Rinneadh an saol istigh chomh **míthaitneamhach** sin nach n-iarrfadh ach daoine a raibh fíor-dhrochdhóigh orthu cead dul isteach i dTithe na mBocht.

Tubaiste, 1845-1848

I bhfómhar na bliana 1845 lobh na prátaí chomh luath agus a baineadh iad. Bhí leath an bhairr caillte agus ní rabh a fhios ag duine ar bith cad chuige. D'ordaigh an Príomh-Aire féin go n-iompórtálfaí **grán buí** ó na Stáit Aontaithe chun cuidiú le lucht an ocras. I Meitheamh na bliana 1846 tugadh faoi deara go raibh spotaí dubha ar na prátaí. Lobh na gais agus ansin na prátaí agus d'éirigh na páirceanna bréan. Bhí sé soiléir nach mbeadh aon phrátaí ann an bhliain sin agus go raibh **gorta** i ndán don dream a bhí ag brath orthu.

Tugadh grán buí isteach ó na Stáit Aontaithe arís. Bhí sé iontach deacair scéimeanna bia agus oibre a chur ar siúl gasta go leor chun gach duine a cothú. Ní raibh mórán prátaí ar fáil le cur in earrach na bliana 1847 agus lobh an chuid a cuireadh gan mhoill. Shíl cuid mhór Sasanach nach dtiocfadh le cúrsaí a bheith ró-olc mar bhí cruithneacht á heaspórtáil as Éirinn fós. Faoi Lúnasa na bliana 1847 bhí grúpaí ar son Rialtas Shasana **ag cothú thart fá 3 mhilliún duine in aghaidh an lae**. Bhí sé soiléir sa bhliain 1848 go raibh tubaiste mór in Éirinn agus go raibh codanna den tír nach raibh ag fáil cuidiú dá laghad.

Lean airgead agus cuidiú ag teacht isteach ach mar sin féin fuair mórán daoine bás, ní ó ocras den chuid is mó ach **ó ghalair** – an tifeas, mar shampla agus ón chalar a mharaigh cuid mhór a bhí lag. Ní fios cé mhéad a fuair bás. Chuaigh a lán **ar imirce**, go háirithe go dtí na Stáit Aontaithe. D'fhás an chuid is mó de bharr 1849 ach bhí an oiread sin **eagla** ar dhaoine roimh thubaiste eile gur lean siad ag fágáil na tíre.

An Saol i gcathracha Shasana

Na slumaí

Tháinig úinéir monarchan as an Ghearmáin anall go **Manchain** sa bhliain 1842 agus chuir an méid a chonaic sé alltacht air. Léirigh sé nach dtiocfadh le haon aer nó mórán solais a bhealach a dhéanamh isteach sna tithe a bhí brúite ar a chéile. Chuir **brocamas agus bréantas na slumaí** sin samhnas air. Choinnigh siad na muca i lánaí agus i gcúlscráideanna i mbunús chathracha Shasana. Chaith muintir na dtithe an dramhaíl (*trash*) isteach sa chró ag na muca. Tar éis tamaill ní raibh san cróite ach cairn aoiligh agus dumpaí bréana dramhaíola. Mharaigh siad na muca sna lánaí cúil agus bhí an t-uisce sna draenacha ar dhath na fola.

Thart fá 80,000 duine a bhí ina gcónaí i Manchain san am sin agus is i siléir a bhí thart fá 15,000 díobh ina gcónaí. Bhí teaghlach go leor in aon teach amháin agus teaghlach nó dhó in aghaidh an tseomra. Bhí na ballaí agus na síleálacha tais. Ní raibh mórán troscáin acu agus ní raibh de leapacha acu ach sean-tuí ar an urlár. Bhí an oiread sin salachair in áiteanna cónaí daoine le linn na Réabhlóide Tionsclaíochta go raibh an baol i gcónaí ann go dtógfadh daoine galair. Ba iad na galair ba mhó a raibh eagla ar na daoine rompu ná fiabhras dubh (*typhus*), an tíofóideach agus an calar (*cholera*).

Ritheadh dlí sna bhliain 1802 agus 1833 chun **teorainn a chur le huaireanta oibre leanaí** sna monarchana. Is beag iarracht a rinneadh chun féachaint chuige go gcuirfí an dlí sin i bhfeidhm

Leanaí i mianaigh Shasana

Sa bhliain 1842 dúirt cigire ó rialtas Shasana a bhí tar éis a bheith ag féachaint ar mhonarchana agus ar mhianaigh go raibh an obair ba dheacra agus ba mheasa sa mhonarcha níos fusa, níos éadroime agus níos glaine ná an obair ab fhearr i mianach guail. Bhí na mianadóirí **ag análú deannaigh ghuail isteach**, rud a mhill na scamhóga acu agus a mharaigh mórán dóibh. Ó am go chéile **thit an díon anuas** ar na mianadóirí agus maraíodh cuid mhaith acu. Chomh maith leis sin **phléasc gás** ón ghual, uaireanta, agus maraíodh beagnach gach duine san áit. Chomh maith leis sin bhí **uisce ag sileadh** anuas ar na mianadóirí i rith an

ama nó bhí siad ina luí san uisce agus iad ag gearradh an ghuaile.

Mheas siad go raibh gasúr láidir go leor nuair a bhí sé 11 nó 12 chun an gual a tharraingt ón áit a gearradh é trí na pasáistí ísle go dtí an sloc (*pit/shaft*). Nuair a bhí sé rómhór don obair sin agus é **17 mbliana cuireadh ag gearradh an ghuaile** é. Bhí mná agus cailíní ag tarraingt nó ag iompar an ghuaile trí na pasáistí faoi thalamh. Rinne siad uilig idir 10 agus 14 huaire an chloig oibre in aghaidh an lae. Sa bhliain 1842 rinne rialtas Shasana dlí nua a chuir cosc ar úinéirí mianach cailíní faoi bhun 18 mbliana d'aois nó buachaillí faoi 10 mbliana a chur ag obair faoi thalamh.

CEIST SCRÚDAITHE – PEARSANA SA STAIR

- Úinéir monarchan i rith na Réabhlóide Tionsclaíochta
- Oibrí i monarcha i Sasana circa 1850
- Éireannach ag lorg oibre i gceantar tionsclaíochta sa Bhreatain thart fán bhliain 1850
- Duine a d'fhág feirm bheag in Éirinn chun dul ag obair i muileann chadáis circa 1850

De réir mar a chuaigh an daonra suas, ní raibh go leor oibre ar fáil do na hoibrithe in Éirinn. Chuaigh Fearghas Ó Conchúir go Sasana ag lorg oibre. Fuair sé post i muileann chadáis i Lancashire thart fán bhliain 1850. Bhí sé fíor bhocht cosúil leis na hoibrithe uilig. Ní raibh aon scileanna ar leith aige ach mar sin féin tháinig sé isteach ar na meaisíní nua ghalchumhachta go gasta.

Bhí oibrithe neamhoilte cosúil le Fearghas iontach flúirseach agus mar sin bhí sé furasta ag úinéirí na monarchana a gcuid oibrithe a chur ag obair uaireanta fada ar phá iontach íseal. Bhí ar Fhearghas cuid mhór rialacha a choimeád agus má sháraigh sé ceann ar bith acu, bheadh fineáil scillinge le díol aige. Seo a leanas gnátha oibre ag Fearghas. D'éirigh sé gach maidin ag a 5.00 am agus thosaigh sé ag obair ag 6.00 am. Fuair sé bricfeasta ag 8.00 am agus dinnéar ag 12.00 pm. Lean sé ar aghaidh ag obair go dtí 8.00 pm agus chuaigh sé a luí go gairid ina dhiaidh sin. Ní raibh airgead ag Fearghas chun teach a thógáil dó féin agus ba é úinéir na monarchan a thóg an teach agus ansin lig sé amach ar cíós le Fearghas é. Ní teach maith a bhí ann agus ní raibh uisce reatha ná leithris ann.

Choinnigh an t-úinéir Fearghas agus na hoibrithe eile faoi ghlas ar feadh ceithre huaire an chloig déag gach lá i dteas ó 80 go dtí 84 céim. Ní raibh aer úr nó gaoth ar bith sa mhonarcha agus ní raibh cead ag Fearghas aon fhuinneog a oscailt. Dúirt Fearghas go raibh boladh bréan ón ghás agus ón ghal chomh maith agus bhí deannach ar fud na háite. Bhí mac deich mbliana d'aois ag Fearghas ag obair sa mhonarcha cadáis fosta. Bhí pá Fhearghais chomh hiseal sin nach dtiocfadh lena theaghlach a bheith beo ar chor ar bith gan an mac a chur ag obair chomh maith.

D'oibrigh mac Fhearghais beagnach na huaireanta céanna leis an athair. Tháinig riail nua isteach a dúirt nach mbeadh cead ag aon duine faoi bhun 18 mbliana a bheith ag obair idir 8.30 tráthnóna agus 5.00 ar maidin ach níor leor é. Bhí na huaireanta i bhfad rófhada ag Fearghas gan trácht ar a mhac. Ba í an obair a bhí le déanamh ag an mhac ná an snáth a cheangail le chéile mar bhí a dhá láimh beag. Tá cuma na haoise ag teacht ar Fhearghas cé nach bhfuil sé ach daichead bliain d'aois. Is gairid go gcaithfidh sé an obair chrua mhaslach seo a thabhairt suas mar tá an tsláinte ag briseadh air.

Athrú ar an Saol in Éirinn san Fhichiú Aois

Stór focal

Innealra – machinery
Caighdeán maireachtála – standard of living
Comhphobal na hEorpa – European Community
Ceardaithe – craftsmen
Neamhoilte – unskilled
Ag tairgeadh - producing
Tionóntán – tenement
Bruachbhailte – suburbs
Liúntas leanaí – children's allowance
Coiriúlacht – crime

Fístaifeadán – video recorder
Athbheochan – revival

Gluaiseacht – movement
Inscne – gender
Éileamh – demand
Callánach - noisy
Ceapadh í – she was appointed
Stáisiún tráchtála – commercial stations
Sráidbhaile domhanda – global village
Stocmhargadh – stock market

Mangaireacht drugaí – drug dealing
Na hilstóraigh – skyscrapers
Fuaimscannáin – sound films
Feiminithe – feminists
Ceannródaí - pioneer

ATHRÚ AR SHAOL NA hÉIREANN

An Saol faoin Tuath

Bhí an daonra ag titim. Fuair an mac ba shine an fheirm le hoidhreacht. D'imigh na mic eile ar imirce. Go minic ní bhfuair ach an iníon ba shine ar fheirm spré chun pósadh. Ní raibh mórán **innealra** (*machinery*) in úsáid ar fheirmeacha in Éirinn sa bhliain 1900. Bhí capaill in úsáid go fairsing go fóill agus chaith na fir agus na mná uaireanta fada ag sclábhaíocht ar an talamh. Chónaigh na hoibrithe agus na feirmeoirí beaga i dtithe beaga brocacha.

Bhí leisce ar an athair an talamh a aistriú isteach in ainm an mhic. Sa bhliain 1946 bhí an tríú cuid de na feirmeoirí go léir os cionn 65 bliana d'aois. Bhí 60,000 tarracóir in úsáid ar fheirmeacha sa bhliain 1960. Chuir **teacht an leictreachais** sna caogaidí go mór le caighdeán maireachtála ar na feirmeacha. Fuair a lán teaghlach uisce píopa den chéad uair thart fán am seo. Lean an imirce ar aghaidh ó thuath na

hÉireann, áfach. D'fhág 400,000 duine an tír le linn na gcaogaidí.

Le linn na seascaidí rinne na feirmeoirí go maith mar bhí feabhas ag teacht ar an eacnamaíocht, bhí níos mó innealra in úsáid agus bhí siad ag fáil níos mó airgid ar a gcuid earraí. Tharla an t-athrú ba mhór ar shaol na bhfeirmeoirí nuair a chuaigh Éire isteach i **gComhphobal na hEorpa** (*European Community*) sa bhliain 1973. Anois ní hamháin go raibh siad ag fáil deontas ón rialtas ach ón Chomhphobal fosta. Chuidigh an **Comhbheartas Talmhaíochta** (*Common Agricultural Policy*) leo chomh maith. Bhí innealra nua-aimseartha ag na feirmeoirí agus rinne siad nuachóiriú ar a gcuid tailte. Bhí na feirmeacha níos éifeachtaí agus ag tairgeadh (*producing*) níos mó.

An Saol sna Bailte

Ní raibh an oiread sin daoine in Éirinn ina gcónaí sna bailte móra nó sna cathracha in 1900. Cathair mhór thionsclaíochta a bhí i mBéal Feirste sa

bhliain 1900 ach ní raibh ach Guinness agus Jacobs ann mar chomhlachtaí móra i mBaile Átha Cliath. Ach bhí trádáil, tráchtáil, dlí agus baincéireacht ar siúl ann fosta. Bhí Corcaigh, Gaillimh, Luimneach agus Port Láirge tábhachtach mar gheall ar a gcuid calafort.

Oibrithe Neamhoilte agus Oibrithe Oilte

Oibrithe neamhoilte a bhí sa chuid is mó de na hoibrithe sna bailte agus sna cathracha – dugairí (*dockers*) mar shampla. Bhí an **pá íseal** acu – thart fá £1 sa tseachtain. Fostaíodh agus briseadh oibrithe gan choinne. Ní raibh post buan ach ag beagán daoine, mar shampla fostaíodh na dugairí ó lá go lá. Bhíodh na mná neamhoilte ag obair ag na huaisle agus gan de phá acu ach ceithre scilling sa tseachtain ach fuair siadsan bia maith.

B'ionann oibrithe oilte agus **ceardaithe**, mar shampla pluiméirí nó siúinéirí a raibh printíseacht déanta acu. Bhí siad bainteach le ceardchumann agus thuill siad dhá oiread airgid leis na hoibrithe neamhoilte.

Tithíocht

Tionóntán: (Tenement)

Chónaigh gnáthoibrithe neamhoilte Bhaile Átha Cliath i dtionóntáin thart fá 1900. Ciallaíonn tionóntán seomra nó dhó i dteach mór suite i lár na cathrach ina mbeadh a lán teaghlach ann. Bhí trian den daonra i mBaile Átha Cliath ina gcónaí iontu.

Bhí an tithíocht níos fearr i mBéal Feirste mar bhí pá níos fearr ag na hoibrithe agus bhí na postanna níos buaine.

Bruachbhailte

Chónaigh na **daoine ba shaibhre** sna bruachbhailte. Sa ghnáth-theach bruachbhaile bhí seomra suite, seomra bia, cistin ann thíos staighre agus trí sheomra leapa agus b'fhéidir seomra

folctha thuas staighre. Bhí difear mór idir an compord seo agus bochtaineacht millteanach i lár na cathrach. Chuaigh na daoine saibhre seo isteach go dtí an chathair ar an traein nó ar an tram.

I rith na bhfichidí agus na dtríochaidí thóg na bardais scéimeanna nua tithíochta agus **aistríodh na daoine amach** as lár na gcathracha. Ansin leag siad na tionóntáin i lár na cathrach i mBaile Átha Cliath, i gCorcaigh agus i gcathracha eile. Cuireadh liúntas leanaí agus áiseanna leighis níos fearr ar fáil ag díriú ar pháistí a bhí beo bocht. Cuireadh deireadh leis an ghalar **eitinn**, a mharaigh idir óg agus aosta.

D'éirigh cuid mhaith daoine saibhir sna seascaidí. Bunaíodh na chéad **ollmhargaí**. Tháinig titim ar ghnó na siopaí cúinne mar bhí praghsanna na n-earraí níos ísle sna hollmhargaí. D'fheabhsaigh go leor tábhairneoirí agus siopadóirí a gcuid ionad gnó. Bhí airgead ag daoine anois le caitheamh sna tithe tábhairne agus sna siopaí.

Ach fós bhí na mílte daoine iontach bocht i **slumaí** na gcathracha. Tógadh eastáit ollmhóra tithíochta agus cuireadh teaghlaigh den lucht oibre ina gcónaí iontu – mílte ar shiúl ó lár na cathrach, áit ar tógadh iad. D'éirigh **an choiriúlacht** (*crime*) go holc sna hochtóidí – ionsaithe ar sheandaoine agus goid carranna

Caitheamh Aimsire

Thart fán bhliain 1900 ní raibh teilifís ná raidió ná fístaifeadán ag na daoine. Thug siad cuairt ar a chéile agus chaith siad an tráthnóna ag comhrá, ag ceol agus ag imirt cártaí. Go minic bhíodh scéalaí nó seanchaí ann **ag insint scéalta** faoin seansaol.

Bhíodh an-suim ag lucht an airgid sa tseilg agus sa rásaíocht capall. Bhí níos mó ag cur suime sa rugbaí agus sa sacar de réir a chéile. Bunaíodh **an Cumann Lúthchleas Gael** sa bhliain 1884 agus

d'éirigh an pheil Ghaelach agus an iománaíocht forleathan go gasta ina dhiaidh sin. Chuaigh daoine sna cathracha go dtí an amharclann fosta.

Bunaíodh **Amharclann na Mainistreach** i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1904. Léiríodh drámaí de chuid Yeats, Synge agus O'Casey ansin den chéad uair. Chuaigh cuid mhór daoine **cois trá** ar cuairt lae. Dáiríre ní bheadh an t-airgead acu ach dul ar thuras lae go dtí an t-ionad saoire ba chongaraí dóibh. Nuair a tháinig feabhas ar phá na n-oibrithe chaith daoine roinnt laethanta cois trá. Chuidigh sé go raibh táillí na n-iaránróid íseal. Chuidigh seo le dul chun cinn bailte cois trá cosúil le Bré, Trá Mhór agus Eochail mar bhí na mílte cuairteoir ag tarraingt orthu gach bliain ag lorg lóistín agus siamsaíochta.

Thosaigh **ré na bpictiúrlann** sna fichidí agus sna tríochaidí. Roimh theacht na teilifíse bhíodh na pictiúrlanna pacáilte gach oíche le daoine ag iarraidh a gcuid laochra agus spéirbhean a fheiceáil ar an scáileán mhór. Cuireadh **an chéad**

stáisiún raidió, 2RN, ar bun sa bhliain 1926. Tugadh Raidió Éireann air níos moille. Bhíodh nuacht agus ceol le cluinstitín ar an stáisiún agus ó 1940 ar aghaidh bhí na cluichí Gaelacha a craoladh gach Domhnach fosta.

Chuaigh go leor daoine go dtí na **hallaí damhsa**. Ní hamháin go raibh ceol céilí a chasadh anseo ach snagcheol agus rac is roll fosta. Le linn na gcaogaidí ghlac muintir na hÉireann leis na dóigheanna nua ceoil a bhí ag teacht chun tosaigh sa Bhreatain agus thall i Meiriceá. Tháinig go leor daoine ar a gcuid fear céile nó ar a gcuid bean chéile sna **Bálseomraí Rómánsaíochta** seo mar a tugadh ar na hallaí damhsa.

Thosaigh an chéad stáisiún teilifíse, **Teilifís Éireann** ag tús na bliana 1962. Bhí dúil mhór ag daoine sna cláir teilifíse. Bhí an-tionchar aige ar shaol na ndaoine. Is iomaí rud ón taobh amuigh a chuaigh i gcion ar shaol na hÉireann de bharr na teilifíse. Thosaigh cláir cosúil leis an **Late Late Show** díospóireachtaí ar ábhair nár pléadh ariamh roimhe sin go poiblí.

An teilifís agus na hallaí damhsa – Athruithe ar shaol na hÉireann san 20ú Aois

Dheifrigh teacht na teilifíse leis an mheath a tháinig ar an scéalaíocht, imirt cártaí agus casadh ceoil sna tithe.

Chuaigh na pictiúrlanna as faisean sna seascaidí agus sna seachtóidí. Cheannaigh go leor teaghlach fístaifeadáin i dteannta a gcuid teilifíseán sna hochtóidí. Bhí daoine óga ag damhsa le ceol na **seóbhannaí** sna seascaidí ach sna seachtóidí agus sna hochtóidí tháinig an popcheol agus an rac-cheol chun tosaigh. Tháinig deireadh leis na hallaí damhsa agus thosaigh na **discos** leis an cheol callánach agus na soilse ildaite. Thosaigh athbheochan leis an **cheol traidisiúnta** sna caogaidí agus lean sin ar aghaidh le grúpaí cosúil leis na Chieftains, Planxty, Horslips, De Danann, Clannad, Skara Brae, The Bothy Band agus Altan.

Tá daoine ag caitheamh cuid mhór airgid ar **chaitheamh aimsire** anois – b'fhéidir suas le €100 le dul ag ceolchoirm i Slane agus ar ndóigh tá níos mó am saor ná riamh ag daoine. Ó thaobh **scannáin** de tá clú idirnáisiúnta ar Éireannaigh cosúil le Neil Jordan, Jim Sheridan agus Colin Farrell. Ó thaobh **ceoil** de tá clú idirnáisiúnta ar Éireannaigh cosúil le U2, the Corrs agus the Cranberries. Tá na mílte daoine ag plé le tionscal an chaitheamh aimsire in Éirinn agus is fiú na milliúin euro é mar tá níos mó airgid agus am saor ag daoine anois ná riamh.

Ról na mBan

Thart fá 1900 bhí fir ag súil leis go n-oibreodh a gcuid ban agus iníonacha go dian ar an talamh. Bhí na mná i mbun na gcearc agus go minic ní raibh d'airgead ag na mná seo ach an t-airgead a rinne siad as na huibheacha a dhíol. Go minic b'éigean do **mhná an lucht oibre** dul amach ag obair, mar shampla, ag glanadh tithe nó ag díol earraí ar na sráideanna, agus aire a

thabhairt don bhaile fosta. Bhí pá na mban i gcónaí níos ísle ná pá na bhfear. D'fhostaigh na daoine saibhre cuid mhaith cailíní óga den lucht oibre. D'oibrigh na cailíní óga seo uaireanta fada ar bheagán airgid agus ar bheagán saoire. Bhí cúrsaí ag feabhsú do mhná mar bhí níos mó acu ag fáil meánscolaíochta – buíochas do na clochair Chaitliceacha a chuir an t-oideachas ar fáil.

Ní raibh cead ag bean vótáil i dtoghcháin pharlaiminte. Bhí feisirí na hÉireann mar bhaill de pharlaimint na Breataine. Bhí gluaiseacht chumhachtach ban á heagrú sa Bhreatain chun troid ar shon ceart vótála nó *suffrage*. Na **Suфраigéidí** a tugadh ar na baill ba mhíleata den ghluaiseacht sin. Mná meánaicmeacha is mó a bhí sa ghluaiseacht seo. Bhunaigh **Hanna Sheehy-Skeffington** Conradh na hÉireann le Ceart Vótála na Mná. Bhí sé cosúil le Gluaiseacht Suфраigéidí na Breataine. Bhí an ghluaiseacht míleata agus d'úsáid siad foréigean – bhris siad fuinneoga, chuaigh siad ar stailceanna ocrais sna príosúin agus d'ionsaigh siad polaiteoirí. Ceadaíodh do mhná na hÉireann vótáil i dtoghcháin pharlaiminte ó 1918 ar aghaidh.

Mná sa Pholaitíocht

- Bhunaigh Maud Gonne **Inghinidhe na hÉireann** do mhná a thug tacaíocht don Phoblachtachas sa bhliain 1900.
- Thug **Jennie Wyse Power** tacaíocht do ghluaiseacht an chirt vótála agus bhí sí ina Leas-Uachtarán ar Shinn Féin – eagraíocht Shinn Féin.
- Bhí baint mhór ag **Constance Gore-Booth**, bean Angla-Éireannach, le gluaiseacht na saoirse. Bhí cuid mhór talaimh ag a muintir i gCo.Shligigh. D'oibrigh sí ar son na mbochtán. D'oibrigh sí féin,

Jim Larkin agus James Connolly le chéile ar thaobh an lucht oibre i rith na Stailce agus an Frithdhúnadh (*Lock-out*) i mBaile Átha Cliath i 1913.

- Daoradh chun báis an **Countess Markievicz** as an pháirt mhór a ghlac sí in Éirí Amach 1916 ach níos moille gearradh téarma príosúnachta uirthi ina áit sin. Bhí sí ar an chéad bhean a toghadh mar fheisire de chuid Pharlaimint na Breataine i 1918. Dhiúltaigh sí glacadh lena suíochán. Ceapadh í ina haire rialtais sa chéad rialtas a bhunaigh Dáil Éireann in 1919.
- Chuidigh na mná in Éirí Amach na Casca 1916, i gCogadh na Saoirse agus sa Chogadh Cathartha. Bhí a n-eagraíocht féin acu; **Cumann na mBan**. Thug siad aire do dhaoine tinne agus d'iompair siad teachtaireachtaí ó dhuine go duine.

Go dtí na seascaidí chreid go leor daoine gur chóir do mhná fanacht sa bhaile. Bhí pá níos lú ag na mná ná ag na fir. **D'éirigh beagnach gach bean as a post nuair a phós sí** agus i bpostanna áirithe cosúil leis an mhúinteoireacht agus leis an státseirbhís ní raibh rogha ar bith acu ach éirí as an obair. Ó 1960 ar aghaidh bhí níos mó deiseanna oideachais ag mná, bhí an pá céanna acu as an obair chéanna, bhí baint níos mó acu leis an pholaitíocht agus leis an saol poiblí agus bhí níos mó mná á gceapadh sna príomhphoist gairmeacha beatha.

Sa bhliain 1974 rinneadh éigeantach le dlí é pá cothrom a thabhairt ar obair chothrom.

An tAcht um Chomhionannas Fostaíochta, 1977 (Employment Equality Act) = rinne an t-acht sin mídhleathach é leatrom a dhéanamh ar bhonn inscne (*gender*) nó stádais phósta.

Córas Iompair

Shiúil na gnáthdhaoine ó áit go háit. Bhí cuid mhór daoine nár fhág a gceantar féin ar chor ar bith. Thart fá 1990 bhí teacht ag daoine ar an **rothar** den chéad uair. Bhíodh feithiclí capall á n-úsáid go coitianta idir charráistí na ndaoine saibhre agus an pónaí agus trap a bhíodh ag na gnáthdhaoine. Thart fán **am** seo thosaigh tramanna leictreachais ag teacht isteach in áit na bhfeithiclí capall sna príomhchathracha.

Bhí córas forleathan **traenacha** in Éirinn an uair sin. Bhí carráistí compordacha den chéad ghrád ar na traenacha do na daoine saibhre ach d'úsáid daoine bochta traenacha fosta. Chuir na turais traenacha cois farraige go mór le **fás na mbailte** sin cois farraige, mar shampla, Bun Dobhráin, Bré agus Eochaill.

Bhí **carranna** le feiceáil ar bhóithre na tíre den chéad uair thart fá 1900 ach ní raibh an t-airgead ach ag na daoine ba shuibhre iad a cheannach ach faoin bhliain 1914 bhí go leor carranna le feiceáil ar na bóithre. Tar éis an chéad chogaidh Dhomhanda bhí **leoraithe agus busanna** le feiceáil i mbailte ar fud na hÉireann. Fuair na carranna an lámh in uachtar ar na traenacha agus de réir a chéile bhí níos lú agus níos lú gnó a dhéanamh ag roinnt mhaith de na traenacha agus dhruid cuid mhaith acu de réir a chéile.

Bunaíodh **Córas Iompair Éireann** (CIE) sa bhliain 1944 chun bainistíocht a dhéanamh ar na traenacha agus ar na busanna agus tá an comhlacht sin ann go fóill.

Mar go raibh níos mó airgid ag daoine bhí níos mó carranna ag teaghlaigh agus mar go raibh níos mó carranna ann thóg siad bóithre níos fearr.

Bunaíodh **Aer Lingus**, aerlíne náisiúnta na hÉireann, sa bhliain 1936. D'éirigh

go han-mhaith leis an chomhlacht sin mar mhéadaigh an líon paisinéirí eitleáin go suntasach ó 1960 ar aghaidh. Tháinig fás mór ar na trí phríomh-aerfort: Baile Átha Cliath, an tSionainn agus Corcaigh.

Cúrsaí Cumarsáide

I gcúrsaí cumarsáide tá difear mór idir an tír mar atá anois agus an tír mar a bhí sa bhliain 1900. Tá raidió, teilifís, teileafón, ríomhairí, ríomhphost, faics, CDs, DVD agus fóin póca againn anois. Sa bhliain 1900 bhí an páipéar ar an dóigh ba thábhachtaí chun nuacht a scaipeadh agus tháinig méadú mór ar lucht léite na bpáipéar agus ar dhiolachán na bpáipéar thart fan am seo. Ba é an *Freeman's Journal* an páipéar ba mhó le rá ag an am. Bhí **seirbhís éifeachtach poist** curtha ar bun in Éirinn faoin bhliain 1900. Níor chosain sé ach pingin amháin chun litir a chur ar shiúl go dtí áit ar bith sa Ríocht Aontaithe. Tugadh post na pingine ar seo. Chuidigh seo go mór leis na himircigh ó Éirinn caidreamh a dhéanamh lena muintir sa bhaile.

Chuir Samuel Morse tús leis an **teileagraf**. Ciallaíonn Cód Morse sraith bíog idir fhada agus ghairid agus cuireadh teachtaireachtaí ó cheann ceann an line an dóigh seo. D'oscail Marconi stáisiún raidió i gCo. na Gaillimhe in 1902. Bhí an stáisiún ábalta comharthaí a thabhairt trasna an Atlantaigh gan an oiread sin línte a úsáid. Ba é 2RN an **chéad stáisiún raidió** a bunaíodh in Éirinn sa bhliain 1926. Tugadh Raidió Éireann ar an

stáisiún seo níos moille. Chraol siad nuacht, spórt, ceol agus siamsaíocht. Bhí tionchar mór ag an stáisiún ar phobal na tíre.

Thosaigh an **chéad stáisiún teilifíse** in Éirinn ag tús 1962. Bhí cumhacht mhór ag an teilifís ar shaol na hÉireann. Thug sí muid i láthair imeachtaí móra ar fud an domhain agus chuir sí tuairimí difriúla os comhair na ndaoine. Bhí **éileamh** mór ar bhreis stáisiún sna seachtóidí agus cuireadh RTE 2 Teilifís, Raidió na Gaeltachta, 2FM agus Lyric FM ar bun ó shin chomh maith le stáisiún áitiúla tráchtála mar Northern Sound agus stáisiún náisiúnta Today FM. Tháinig athrú mór ar chraoladh na teilifíse le húsáid na satailítí agus tá Sky ag éirí níos coitianta i rith an ama.

Tá ríomhairí i ngach láthair oibre agus i mbeagnach gach teach anois agus tá teacht ag gach duine ar an **idirlíon**. Cuireann go leor daoine ticéid choirmcheoil, eitiltí agus laethanta saoire in áirithe ar an idirlíon agus tá daoine ag ceannach níos mó earraí ar an dóigh sin fosta. Tá **fóin póca** beagnach ag gach duine sa tír anois agus is féidir pictiúr a thógáil leis agus an pictiúr a chur ar aghaidh chuig fón cara. Is féidir pictiúir agus gach sort eolais a chuir áit ar bith ar domhan ar **ríomhphost**. Is Sráidbhaile Domhanda (*Global Village*) Cumarsáide atá againn anois mar ní dhéanann sé difear ar bith má bhíonn tú i lár Nua Eabhrac nó san áit is iargúlta ar domhan má bhíonn an teicneolaíocht cheart ar fáil.

ATHRUITHE AR SHAOL MHEIRICEÁ

Bhí an daonra ag ardú go gasta thall i Meiriceá. Bhí rainsí móra ann ach bhí cathracha móra tionsclaíochta ann fosta. Den chéad uair riamh bhí níos mó Meiriceánach ina gcónaí i **mbailte móra agus i gcathracha** ná mar a bhí faoin tuath. Bhí borradh sa tionscail agus bhí go leor oibrithe de dhíth. Ní raibh mórán fostaíochta in Éirinn agus chuaigh go leor Éireannach ar imirce go Meiriceá. Mhéadaigh daonra Nua Eabhrac agus Chicago cuid mhór. Bhí a oiread le chéile ina gcónaí sa dá chathair seo is a bhí in Éirinn ar fad.

Bhí ar **na himircigh** a slí mhaireachtála a athrú cuid mhór. Ní raibh de rogha acu ach obair go crua nó an bhochtaineacht mar ní raibh aon chuidiú dífhostaíochta ag an am. Bhí cathracha Mheiriceá chun tosaigh sna Fichidí Scairteacha (*Roaring Twenties*) – áiteanna móra spraoi a bhí iontu leis na faisin ba dhéanaí i gcúrsaí ceoil, éadaí agus iompair. Tháinig fás gasta ar na bruachbhailte mar bhí daoine ábalta a gcuid gluaisteán a thiomáint go dtí a gcuid oibre.

Eacnamaíocht

Tá stocmhargadh Mheiriceá suite ar **Wall Street** agus theip go hiomlán air sa bhliain 1929 agus lean an Spealadh Mór (*Great Depression*) sin. Chaill go leor daoine saibhreas ollmhór agus léim siad de na foirgnimh arda, bhí na milliúin daoine dífhostaithe agus thit an tóin as an eacnamaíocht. Bhisigh cúrsaí i ndiaidh an dara cogadh domhanda. Sna caogaidí lean cathracha Mheiriceá de bheith ag leathnú amach agus cuireadh an spás ar fáil do na tithe cónaithe agus d'oifigí comhlachtaí **sna hilstóraigh** (*skyscrapers*). D'aistrigh cuid mhór daoine amach as na cathracha chun cónaí sna **bruachbhailte**. Fágadh cuid mhór ceantar i lár na gcathracha ina ngeiteonna ag na boicht. Ní haon iontas

go mbíodh an-chuid bochtaineachta, dífhostaíochta agus coiriúlachta ina lán de na ceantair gheiteo.

Tá dúnmharú, **ionsaithe foréigin**, mangaireacht drugaí (*drug dealing*) agus robáil mar chuid choitianta de shaol na gcathracha Mheiriceánacha anois. I 1970 bhí 70% de mhuintir Mheiriceá ina gcónaí i gcathracha móra nó ina aice leo. Tá níos lú daoine ina gcónaí faoin tuath ná ag plé le feirmeoireacht – cosúil le hÉirinn. Cosúil le cathracha Mheiriceá leathnaigh Baile Átha Cliath amach agus tá fadhbanna anseo fosta mar go bhfuil daoine saibhre ina gcónaí i gceantair áirithe agus go bhfuil daoine bochta ina gcónaí i gceantair eile.

Caitheamh Aimsire agus Siamsaíocht

B'íomaí cineál caitheamh aimsire ag na Meiriceánaigh sa bhliain 1900: seilg, marcaíocht róidió, rásaíocht chapall, peil Mheiriceá agus baseball. Bhí **an chéad cheirnín, an chéad ghrianghraf** agus na chéad scannáin gan chaint ag teacht amach thart fá 1900. Ba é *Broadway* i Nua Eabhrac an lárionad drámaíochta. Bhí tóir ag teacht ar chineál nua ceoil i ndeisceart na Stát Aontaithe san am sin. Ba í cathair New Orleans príomhionad an cheoil nua seo: **snagcheol** (jazz). Thosaigh **ceoltóirí gorma** mar *Louis Armstrong*, an snagcheol.

I ndiaidh an chéad chogadh domhanda d'éirigh faisin agus iompar na ndaoine níos dána agus níos dalba agus bhí damhsaí nua spleodracha ann. Bunaíodh Stiúideo in *Hollywood* in California i rith an Chéad Chogadh Domhanda chun scannáin gan chaint a dhéanamh agus d'fhás tionscal ollmhór **scannán san áit seo. Chuir na milliúin daoine ar fud an domhain suim i réaltaí na scannán**, mar *Charlie Chaplin*. Sa bhliain 1927 thosaigh na

fuaimscannáin ag teacht amach agus sa bhliain 1939 thosaigh na chéad scannáin dathannacha ag teacht amach.

Bhí Meiriceá chun tosaigh ar an chuid eile den domhan maidir le **popcheol**. Ba iad na tríochaidí agus na daichidí ré na mbannaí móra snagcheoil ach tháinig an-éileamh ar **Rac agus Roll** sna caogaidí. Chuir na daoine óga suim sna laochra nua, leithéidí *Buddy Holly* nó *Bill Haley*. Chuir an faisean nua ceoil agus damhsa samhnas ar sheandaoine. De réir a chéile bhí daoine ag brath ar raidiúnna agus gléas taifeadáin chun sult a bhaint as an cheol agus laghdaigh sin ar an oiread siamsa agus ceoil bheo a bhí ar fáil.

Ról na mBan

Bhí buntáiste mór amháin ag mná sna Stáit Aontaithe ar mhná in Éirinn thart fá 1900 – bhí go leor mná ag obair sa tionsclaíocht ach bhí pá suarach ag bunús acu. Bhí **níos mó saoirse** acu fosta. Bhí ardoideachas le fáil go forleathan ag mná. Rinneadh **ollscoileanna comhoideachais** de chuid de na sean ollscoileanna, leithéidí

Ollscoil Michigan. Níor tugadh aitheantas **do cheart vótála** na mná go dtí 1920 áfach.

Tar éis an Chéad Chogadh Domhanda cuireadh go mór le saoirse phearsanta an duine. Mar shampla d'athraigh **faisin** na mban sna fichidí mar bhí na gúnaí níos gairide agus bhí na feistis níos éadroime. Bhíodh na mná ag ól agus ag caitheamh tobac go poiblí. Le linn an Dara Cogadh Domhanda cuireadh beagnach **4 mhilliún le líon na mban a bhí ag obair** in oifigí agus i monarchana na tíre.

Bhí gluaiseacht chumhachtach le Saoirse na mBan i Stáit Aontaithe Mheiriceá ó bhí na seascaidí ann. **Feiminithe** (feminists) a tugadh ar dhaoine a thug tacaíocht dóibh. Bhí siadsan den bharúil gur cheart don fhear agus don bhean a bheith ar comhphá, gur cheart deiseanna níos fearr ar oideachas a chur ar fáil agus gur cheart obair an tí a roinnt. Ba iad na Stáit Aontaithe an tír ba shaibhre ar domhan agus bhí **Gluaiseacht Shaoirse na mBan** láidir inti mar thoradh air sin.

Ról na mBan agus Cúrsaí Iompair– Athruithe ar shaol Mheiriceá san 20ú Aois

Cúrsaí Iompair

Bhí gréasán ollmhór iarnród sna Stáit Aontaithe faoi 1900. Bhí **carranna cábla** á n-úsáid i dtrí chathair is fiche i Meiriceá faoi 1900 agus 370 milliún paisinéir á n-iompar acu in aghaidh na bliana. Bhí **córas streetcars** ina lán cathracha i Meiriceá faoi 1900. Bhí siad níos gaiste agus níos glaine ná na tramanna capaill agus na carranna cábla. Ba í an **Model T** an gluaisteán ba cháiliúla a chuir **Henry Ford** amach. Níor cuireadh athrú ar bith ar an dearadh ar feadh fiche bliain.

Bhí comhlacht Ford ag déanamh 9,000 carr in aghaidh an lae faoin bhliain 1925. Tháinig méadú mór ar líon na ngluaisteán ó mhilliún amháin gluaisteán in 1913 go dtí 10 milliún gluaisteán in 1923. Ba iad na Stáit Aontaithe na ceannródaithe maidir leis an **aerthaisteal** de. Tháinig méadú gasta ar thionscal aerlínte Mheiriceá sna fichidí agus sna tríochaidí. Bhí siad chun tosaigh fosta i **Ré an Spáis** sna seascaidí. Sa bhliain 1969 chuir na Stáit Aontaithe fir ar an ghealach, an chéad tír a rinne a leithéid.

Athruithe Polaitíochta in Éirinn san Fhichiú Aois

Stór focal

Rialtas Dúchais – Home Rule
Feisire – member of Parliament
Athaontaíodh é – it was reunited
Féinchothaitheach – self-sufficient
Círéib – riot
Démhonarcacht – dual monarchy
Aontachtaithe – Unionists
Na Coimeádaigh – Conservatives
Tionsclaíocht – industry
Dhréachtaigh sé é – he drafted it

Óglaigh – Volunteers
Mídhleachtach – illegally
Bráithreachas – Brotherhood
Geilleagar – economy
Forógra – Proclamation
Ceanncheathrú – headquarters
Reibiliúnaí – rebel
Olltoghchán – general election
Na Dúchrónaigh – Black and Tans
Treallchogaíocht – guerrilla warfare

Luíochán – ambush
Toscaireacht – deputation
Na Neamhrialtaigh – Irregulars
An Comhlathas – Commonwealth
Poblachtaigh – Republicans
Neamhspleáchas – Independence
Bunreacht – Constitution
An Mionn Dilseachta – Oath of Loyalty
Cogadh Eacnamaíoch – Economic War
Neodrach – Neutral

Aire Soláthairtí – Minister for Supplies
Ciondail – rationing
Eitinn – TB
Neamhchiontach – innocent
Caiteachas – expenditure
Póilíneacht – policing
An Chlaonroinnt – gerrymandering
Longcheárta – shipyard
Leatrom – discrimination
Deighilt sheicteach – sectarianism
Stát Leasa Shóisialaigh – Welfare state

Páirtí an Rialtais Dúchais agus Parnell

Bhunaigh **Isaac Butt** Páirtí an Rialtais Dúchais (*Home Rule Party*) sa bhliain 1870. Ba í aidhm an pháirtí ná **féinriail theoranta** a bhaint amach d'Éirinn ag úsáid modhanna síochánta. Bhí meas mór ar an pháirtí nuair a bhí Charles Stewart Parnell ina cheannaire air i mblianta 1880. D'éirigh le Parnell grúpa láidir feisirí a chur le chéile ó Pháirtí an Rialtais Dúchais agus thug siad tacaíocht do **Gladstone** agus dá pháirtí Liobrálach.

Cuireadh deireadh le saol na polaitíochta do Parnell nuair a bhí sé bainteach le *Kitty O'Shea* agus scannal colscartha. Dá thoradh sin scoilteadh Páirtí an Rialtais Dúchais ina dhá chuid: grúpa amháin ar son Parnell agus grúpa eile ina éadan.

Athaontaíodh an páirtí Rialtais Dúchais faoi John Redmond sa bhliain 1900.

An Cumann Lúthchleas Gael

Bunaíodh an Cumann Lúthchleas Gael i nDurlas sa bhliain 1884. Bhí sé mar chuspóir acu na Cluichí Gaelacha a chur chun cinn agus caighdeáin agus rialacha a leagan síos. Ba é **Micheál Ciosóg** ó Chontae an Chláir an chéad Rúnaí ar an eagraíocht nua agus ba é **Maurice Davin** ó Thiobraid Árann an chéad uachtarán. Ba iad na chéad phátrúin ná an t-Ardeaspag Cróc, Charles Stewart Parnell agus Micheál Davitt.

Conradh na Gaeilge

Bunaíodh Conradh na Gaeilge sa bhliain 1893 agus bhí sé mar chuspóir acu an Ghaeilge a thabhairt ar ais. Ba é **Dubhghlas de hÍde** an chéad uachtarán agus ba é Eoin Mac Neill an

chéad rúnaí. Bhunaigh Conradh na Gaeilge nuachtán dá chuid féin, *An Claidheamh Soluis* agus thosaigh an Conradh ar mhúinteoirí taistil darbh ainm **timirí** a chur ar fud na tíre le ranganna Gaeilge a eagrú.

Amharclann na Mainistreach

Bhunaigh **W.B. Yeats**, an Bhantiarna Gregory agus Edward Martyn Amharclann na Mainistreach chun drámaí faoi chúrsaí na hÉireann a léiriú. Bhí círeibeacha ann sa bhliain 1907 mar gheall ar dhráma de chuid **John Millington Synge**, *The Playboy of the Western World*.

Sinn Féin

Bhunaigh Arthur Griffith Sinn Féin sa bhliain 1905. Ba mhaith leis **tír fhéinchothaitheach** (*self-sufficient*) a bheith ann, áit a mbeadh go leor bia agus oibre do gach duine. Bhí Griffith ag iarraidh go ndéanfaí démhonarcacht (*dual monarchy*) d'Éirinn agus den Bhreatain = Rí Shasana a bheith ina rí ar Éirinn chomh maith ach go mbeadh parlaimint dá gcuid féin ag muintir na hÉireann.

Rialtas Dúchais

Faoin bhliain 1910 bhí rialtas Liobrálach Asquith na Breataine ag brath cuid mhór ar thacaíocht Pháirtí an Rialtais Dúchais agus ar John Redmond le fanacht i gcumhacht nó le fanacht in oifig. Gheall Asquith go dtabharfadh sé Bille um Rialtas Dúchais isteach chomh luath agus ab fhéidir. Sa bhliain 1912 ghlac parlaimint na Breataine leis an Tríú Bille um Rialtas Dúchais ach bhí Aontachtaithe (*Unionists*) Uladh agus Coimeádaigh (*Conservatives*) na Breataine go mór in éadan Rialtais Dúchais. Nuair a bhris an Chéad Chogadh Domhanda amach i 1914 bheartaigh rialtas na Breataine an Rialtas Dúchais a chur ar an mhearfhada go dtí go mbeadh an cogadh thart.

Cad chuige a raibh Aontachtaithe agus Protastúnaigh in éadan Rialtais Dúchais?

- **Cúis Chreidimh** – “Is ionann Rialtas Dúchais agus Rialtas Rómhánach” (*Home Rule is Rome Rule*). Bhí eagla orthu nach gcaithfí go cothrom leis na Protastúnaigh dá mbeadh parlaimint Rialtais Dúchais ann le tromlach Caitliceach.
- **Cúis Pholaitíochta** – Bhí siad dílis do Rí Shasana agus ba mhaith leo fanacht faoi riail dhíreach rialtas na Breataine.
- **Cúis Gheilleagair** – D'éirigh go hiontach maith le Cúige Uladh faoin Aontas. Bhí eagla ar na hAontachtaithe dá mbeadh parlaimint Rialtais Dúchais i gcumhacht i mBaile Átha Cliath go gcuirfí dlíthe fríd a dhéanfadh damáiste do chúrsaí trádála agus tionsclaíochta i gCúige Uladh.

Na hAontachtaithe

Dhréachtaigh Edward Carson agus James Craig an Conradh agus an Cúnant Sollúnta (*Solemn League and Covenant*) agus shínigh breis agus 250,000 Protastúnach i gCúige Uladh é. Sa bhliain 1913 bhunaigh siad seo **Óglaigh Uladh**, fórsa a raibh sé de chuspóir acu stop a chur leis an Rialtas Dúchais ar dhóigh amháin nó ar dhóigh eile. Bhunaigh Eoin Mac Néill **Óglaigh na hÉireann** i mBaile Átha Cliath go gairid ina dhiaidh sin chun tacú leis an Rialtas Dúchais.

I 1914 thug Óglaigh Uladh uirlisí cogaidh i dtír go mídhleachtach i **Latharna**, i gCo. Aontroma agus cúpla mí ina dhiaidh sin thug Óglaigh na hÉireann gunnaí i dtír i **mBinn Éadair** i gCo Bhaile Átha Cliath.

Nuair a bhris an cogadh amach liostáil Óglaigh Uladh láithreach in Arm na Breataine. **Scoilt Óglaigh na**

hÉireann ar an cheist seo. Ghlac an tromlach acu le comhairle John Redmond agus liostáil siad in Arm na Breataine ach bhí mionlach acu ann faoi cheannas Eoin Mhic Neill a dhiúltaigh troid ar son na Breataine.

Pádraig Mac Piarais

Bhí **Bráithreachas Phoblacht na hÉireann** (*Irish Republican Brotherhood*) sásta nuair a thosaigh an Chéad Chogadh Domhanda mar thug sé seans dóibh éirí amach in éadan riail na Breataine in Éirinn. "Má bhíonn fadhb ag Sasana, is deis d'Éirinn í", a dúirt siad. Bhí baint mhór ag **Pádraig Mac Piarais** leis an eagraíocht seo. Bhí suim aige sa Ghaeilge, san oideachas agus i saoirse na tíre. Bhí sé ina eagarthóir ar an Chlaidheamh Soluis.

Éirí Amach na Cásca 1916

Shocraigh siad ar éirí amach ag tosú ar Dhomhnach Cásca 1916. Bhí James Connolly agus **Arm Cathartha na hÉireann** (*Irish Citizen Army*) ag tacú leo fosta. Bhí **Roger Casement** ag iarraidh arm a thabhairt isteach sa tír ach rugadh air i gCo. Chiarraí. Ansin shocraigh Eoin

Mac Néill tarraingt siar as an éirí amach agus chuir sé imeachtaí na nÓglach (*Volunteers*) ar Dhomhnach Cásca ar ceal.

Thosaigh an t-éirí amach an lá dár gcionn. Léigh Pádraig Mac Piarais, Ardcheannasaí an éirí amach **Forógra na Cásca** taobh amuigh d'Ardoifig an Phoist – ceanncheathrú na reibiliúnaithe. Roimh dheireadh na seachtaine bhí mórán saighdiúirí ón Bhreatain fá Bhaile Átha Cliath agus bhí an chathair scriosta agus dóite go talamh. Ghéill Pádraig Mac Piarais don Ghinearál Maxwell, ceannasaí na Breataine.

Bhí fearg ar mhuintir Bhaile Átha Cliath leis na reibiliúnaithe ar dtús ach bhí bá acu leo nuair a **mharaigh Arm na Breataine 15 de cheannairí na reibiliúnaithe**. Nuair a scaoileadh saor na reibiliúnaithe ón phríosún thug siad tacaíocht do Shinn Féin. Roghnaigh siad Éamon de Valera mar cheannaire mar ba eisean an t-oifigeach ba shinsearaí ó 1916 a bhí fós beo. Tháinig fás mór ar **Pháirtí nua-eagraithe Shinn Féin** ina dhiaidh sin.

Ardoifig an Phoist – ceanncheathrú na reibiliúnaithe – le linn an éirí amach

D'éirigh le Sinn Féin 73 suíochán a bhaint in Olltoghchán (*General Election*) 1918. Níor ghlac feisirí Shinn Féin a gcuid suíochán sa pharlaimint i Westminster ach tháinig siad le chéile i dTeach an Ardmhéara i mBaile Átha Cliath agus bhunaigh siad **an Chéad Dáil**. Thosaigh Cogadh na Saoirse an lá céanna a tháinig an Chéad Dáil le chéile nuair a d'ionsaigh Óglaigh na hÉireann scaifte póilíní i gCo. Thiobraid Árann.

Cogadh na Saoirse (*War of Independence*)

Sa bhliain 1920 chuir rialtas na Breataine **na Dúchrónaigh** (*Black and Tans*) agus na Póilíní Cúnta (*Auxiliaries*) go hÉirinn chun stop a chur le gníomhaíochtaí Óglaigh na hÉireann. Chuir siad eagla go leor ar mhuintir na hÉireann. Bhí na hÓglaigh eagraithe i gColúin Reatha (*Flying Columns*) agus bhí siad i mbun treallchogaíochta (*guerrilla warfare*) le fórsaí na Breataine.

Ba í 1920 an bhliain ba mhó foréigean le linn Chogadh na Saoirse. **Fuair beirt Ardmhéara ar Chorcaigh bás**. Dúnmharaíodh Tomás Mac Curtáin ina theach féin agus fuair Traolach Mac Suibhne bás i bpríosún Brixton tar éis dó a bheith ar stailc ocrais ar feadh ceithre lá is seachtó. Crochadh **Caoimhín de Barra**, mac léinn ollscoile ocht mbliana déag d'aois i bpríosún Mhaoirseó (Mountjoy) mar gheall ar an pháirt a bhí aige i luíochán de chuid na nÓglach.

Ar Dhomhnach na Fola mharaigh Scud an Mharaithe (*Murder Squad*) a bhí ag Michael Collins 14 spiaire de chuid na Breataine a bhí díreach tar éis teacht go hÉirinn. Bhain fórsaí na Breataine díoltas amach an tráthnóna sin nuair a chuaigh siad go cluiche peile i bPáirc an Chrócaigh agus mharaigh siad dáréag – imreoir amháin ina measc.

Sa bhliain 1920 rith Parlaimint na Breataine **an tAcht um Rialú na hÉireann**, dlí a thug rialtas dá gcuid féin do mhuintir Thuaisceart Éireann. An bhliain dár gcionn ba mhaith leis an dá thaobh ar Chogadh na Saoirse síocháin a dhéanamh. Ba iad Michael Collins agus Arthur Griffith beirt de thoscaireacht (deputation) na hÉireann a shínigh conradh le **Lloyd George**, Príomhaire na Breataine.

An Conradh Angla-Éireannach (*The Treaty*)

Stádas tiarnais (*dominion status*) a tugadh do na Sé Chontae Fíchead agus Saorstát Éireann an t-ainm nua a bheadh ar na Sé Chontae Fíchead. Labhair Arthur Griffith agus Michael Collins ar son an Chonartha ach labhair de Valera, **Cathal Brugha** agus Erskine Childers ina éadan.

An Cogadh Cathartha (*Civil War*)

Bhí cuid d'Óglaigh na hÉireann in éadan an Chonartha. Na **Neamhrialtaigh** (*Irregulars*) a tugadh orthu sin. Ghlac siadsan seilbh ar **na Ceithre Chúirt** i mBaile Átha Cliath agus dhá mhí ina dhiaidh sin d'ionsaigh arm an tSaorstáit na Ceithre Chúirt. Ba é sin tús an Chogaidh Chathartha.

Fuair Arthur Griffith bás agus maraíodh Michael Collins taobh istigh de dhá lá déag, beirt cheannaire de chuid an tSaor-Stáit agus ansin toghadh **William T. Cosgrave** mar cheannaire ar an rialtas. Bhunaigh rialtas an tSaorstáit cúirteanna míleata agus socraíodh pionós an bháis a ghearradh orthu siúd a raibh uirlisí cogaidh ina seilbh acu. Cuireadh cuid mhór Poblachtach (*Republicans*) ar a dtriail faoin dlí nua sin agus cuireadh chun báis iad – **Erskine Childers** agus **Rory O'Connor** ina measc. Tháinig deireadh leis an Chogadh Cathartha nuair a chaith na Neamhrialtaigh a gcuid uirlisí cogadh

uathu i mí Aibreáin na bliana 1923. Ní bhfuair siad mórán tacaíochta ó ghnáthmhuintir na tíre.

Saorstát Éireann, 1923 – 1932

Ba iad William T Cosgrave agus a pháirtí nua, **Cumann na nGaedheal** a chuir le chéile Rialtas Shaorstát Éireann sa bhliain 1922. Dréachtaíodh Bunreacht nua a dúirt go mbeadh ar gach Teachta Dáil mionn dílseachta a thabhairt do Rí Shasana, Ceann an Chomhlathais (*Head of the Commonwealth*). Dá bharr seo dhiúltaigh de Valera agus Sinn Féin glacadh lena gcuid suíochán sa Dáil. Bhunaigh Kevin O'Higgins, an tAire Gnóthaí Baile, **an Garda Síochána** agus chuir sé atheagar ar chóras na gcúirteanna dlí.

Sna fichidí rinne Éire agus roinnt tiarnas eile iarracht níos mó neamhspleáchais a fháil dóibh féin taobh istigh den Chomhlathas Briotanach. Sa bhliain 1931 ritheadh acht dár teideal **Reacht Westminster** (*Statute of Westminster*). De réir an Achta sin is ar comhchéim le chéile a bheadh an Bhreatain agus tíortha eile an Chomhlathais agus bheadh sé de cheart ag leithéidí Éire diúltú do dhlíthe a rithfí trí pharlaimint Westminster ar a son.

Bhí rialtas Chumann na nGaedheal ar son saorthrádála idir thíortha ach ní raibh siad ar son tionsclaíocht nó talmhaíocht na hÉireann a chosaint. Ba iad na héachtaí ba mhó i gcúrsaí tionsclaíochta sna fichidí ná:

- bunú Bhord Soláthar an Leictreachais (ESB)
- tógáil Scéim Hidrileictreach na Sionainne in Ard na Croise.

Bhunaigh de Valera páirtí nua darbh ainm Fianna Fáil sa bhliain 1927 agus chuaigh an páirtí ó neart go neart agus is gairid go raibh siad ar an pháirtí ba

mhó sa fhreasúra sa Dáil. Bhunaigh Fianna Fáil páipéar nuachta sa bhliain 1931 – *the Irish Press*.

Bhuaigh Fianna Fáil 72 suíochán in Olltoghchán na bliana 1932 agus níor bhuaigh Cumann na nGaedheal ach 56 suíochán. Mar sin bhí de Valera agus Fianna Fáil i gceannas ar an rialtas. Nuair a tháinig sé i gcumhacht bheartaigh sé ar an Chonradh Angla-Éireannach a chur ar ceal:

- Chaith sé amach an Mionn Dílseachta (*Oath of Loyalty*)
- Laghdaigh sé ar ról Ionadaí an Rí agus gan mhoill cuireadh deireadh leis go hiomlán
- Nuair a thug Edward VIII suas ríocht na Breataine, thóg de Valera an seans deireadh iomlán a chur le cumhacht an Rí ar Shaorstát Éireann.
- Dhréachtaigh de Valera bunreacht nua sa bhliain 1937 agus ní raibh tagairt ar bith inti do Rí Shasana. Dáiríre is poblacht a bhí ann anois.

Eamon De Valera
(1882-1975)

Na Léinte Gorma agus Fine Gael

Cuireadh **Cumann Chomrádaithe an Airm** ar bun chun cruinnithe polaitíochta Chumann na nGaedheal a chosaint ar ionsaithe an IRA. B'as Cumann na gComrádaithe a d'fhás na Léinte Gorma agus ba é Eoin Ó Dubhthaigh a bhí ina cheannaire orthu seo. Tháinig na Léinte Gorma, Cumann na nGaedheal agus Páirtí Láir James Dillon le chéile sa bhliain 1933 agus bhunaigh siad **Fine Gael**.

Is éard a bhí sa **Chogadh Eacnamaíoch** ná cogadh cánach a bhris amach idir an Bhreatain agus Éire nuair a dhiúltaigh de Valera táillí bliantúla talmhaíochta a íoc ag rialtas na Breataine. Bhí cúrsaí talmhaíochta na hÉireann thíos leis go holc ach síníodh comhaontú a chuir deireadh leis an achrann sa bhliain 1938.

Polasaí Neodrachta le linn an Dara Cogadh Domhanda

Nuair a bhris cogadh amach san Eoraip i mí Mheán Fómhair 1939, d'fhógair Saorstát Éireann go mbeadh na sé Chontae is Fíche **neodrach** (*neutral*). Ach amháin gur thug an Bhreatain Mhór **Calafóirt an Chonartha** (*Treaty ports*) suas d'Éirinn an bhliain roimh thús an chogaidh ní thioctadh a bheith cinnte fá neodracht a chur i bhfeidhm.

Fógraíodh **aimsir Phráinne** (*Emergency*) agus tugadh cumhachtaí leathana don Rialtas – rud a lig dóibh seasamh leis an neodracht. Bhí ganntanas earraí riachtanacha in Éirinn aimsir na Práinne. Eisíodh leabhair chiondála do gach líon tí sa stát. Bhí tae, siúcra agus éadach le ciondail. Ceapadh **Seán Lemass** ina Aire Soláthairtí chun na rudaí seo a shocrú.

An Chéad Rialtas Idirpháirtíoch

Bhunaigh Sean Mac Bride páirtí nua polaitíochta, **Clann na Poblachta**, sa

bhliain 1946. Bhuaigh siad 10 suíochán Dála in olltoghchán na bliana 1948. Tháinig siadsan, Fine Gael agus Páirtí an Lucht Oibre le chéile chun an chéad rialtas idirpháirtíoch (*Inter Party Government*) a chur ar bun agus ba é **John A. Costello** an Taoiseach nua.

Sa bhliain 1949 rith an rialtas **Acht Phoblacht na hÉireann**, acht a d'fhógair Éire ina poblacht. Chuir an tAire Sláinte, Noel Browne, clár i bhfeidhm chun an galar marfach, an eitinn (*TB*) a dhibirt. Mhol **Noel Browne** fosta go gcuirfí seirbhís leighis, saor in aisce ar fáil do mháithreacha agus dá gcuid páistí. Tugadh **An Scéim Mháthar agus Linbh** ar an scéim seo. Nuair a chuir na dochtúirí agus na heaspaig brú ar an rialtas gan an tseirbhís sin a thabhairt isteach, d'éirigh Browne as a bheith ina Aire Sláinte agus ina bhall de Chlann na Poblachta. Thit an chéad rialtas idirpháirtíoch ina dhiaidh sin in 1961.

Geilleagar (*Economy*)

Bhí caighdeán maireachtála na ngnáthdhaoine an-íseal sna caogaidí. Bhí cúrsaí fostaíochta go dona agus bhí an ráta imirce go hard. Ghlac Sean Lemass áit de Valera mar thaoiseach sa bhliain 1959. Chuir **T.K. Whitaker**, rúnaí na Roinne Airgeadais, plean tionsclaíochta le chéile sa bhliain 1958 dár teideal **An Chéad Chlár um Leathnú Eacnamaíoch** (*First Programme for Economic Expansion*). Ba le deontais agus le faoiseamh flaithiúil cánach a d'éirigh le Lemass agus an rialtas lucht tionsclaíochta a mhealladh go hÉirinn.

- Cruthaíodh cuid mhór postanna nua sna seascaidí de thoradh iarrachtaí Lemass.
- Tháinig laghdú mór ar an ráta imirce
- Chuaigh daonra na hÉireann suas don chéad uair ó bhí an Gorta ann.

Thug an tAire Oideachais, **Donnchadh Ó Máille**, saoroideachas meánscoile isteach i 1967 chomh maith le saorthaisteal do mhic léinn nach mbeadh cónaí orthu in aice leis an scoil.

Seán Ó Loingsigh

Ghlac Seán Ó Loingsigh áit Seán Lemass mar Thaoiseach sa bhliain 1966. Chuir an foréigean a bhris amach i dTuaisceart Éireann sa bhliain 1969 isteach go mór ar rialtas agus ar phobal na Sé Chontae Fichead. Bhris Ó Loingsigh beirt aire as a gcuid postanna mar nár thacaigh siad go hiomlán le polasaí an rialtais ar Thuaisceart Éireann, dar le Ó Loingsigh. Gabhadh an bheirt aire sin, **Charles Haughey** agus **Niall Blaney** níos moille agus cuireadh ina leith go raibh siad ag iarraidh uirlisí cogaidh a thabhairt isteach sa tír fá choinne an IRA i dTuaisceart Éireann ach fuarthas neamhchiontach iad.

Chuaigh Éire isteach i gComhphobal Eacnamaíochta na hEorpa (*EEC*) sa bhliain 1973 agus ba é an **Dr. Pádraig Ó hIrghile** an Chéad Choimisinéir ag Éirinn san Eoraip.

Rialtais Éagsúla

Tháinig deireadh le réimeas sé bliana déag Fhianna Fáil ag olltoghchán 1973. Tháinig comhrialtas d'Fhine Gael agus de Pháirtí an Lucht Oibre i gcumhacht agus bhí **Liam Mac Cosgair**, ceannaire Fhine Gael mar thaoiseach ar an chomhrialtas (*coalition*). Tháinig ardú ar phraghas na hola sa Mheánoirthear agus d'éirigh geilleagar na tíre seo níos measa. D'éirigh go hiontach le Fianna Fáil in olltoghchán 1977 agus bhí Seán Ó Loingsigh ar ais mar Thaoiseach arís ach d'éirigh sé as dhá bhliain ina dhiaidh sin agus tháinig **Cathal Ó hEochaidh** isteach ina áit.

Faoin am seo bhí **Éire báite i bhfiacha** ach theip ar rialtas Uí Eochaidh an fhadhb a réiteach. Le linn na n-ochtóidí rinne rialtais éagsúla iarracht mhór laghdú ar na fiacha náisiúnta (*National Debt*): mhéadaigh siad ar na rátaí cánach agus ghearr siad siar ar chaiteachas (*expenditure*) rialtais.

Bhí **Gearóid Mac Gearailt** ina Taoiseach ar chomhrialtas idir Fine Gael agus páirtí an Lucht Oibre idir 1986 agus 1987. Beidh cuimhne ar an rialtas sin mar gheall ar na cainteanna a rinne siad le Rialtas na Breataine chun comhaontas a bhaint amach fá Thuaisceart Éireann.

Tuaisceart Éireann

Cuireadh stát 'na Sé Chontae' ar bun faoin **Acht um Rialú na hÉireann**, 1920. Protastúnaigh ar fad a bhí i bPáirtí na nAontachtaithe agus ba iadsan a bhí i gceannas ar Thuaisceart Éireann go dtí gur chuir rialtas na Breataine cosc ar an pharlaimint ansin sa bhliain 1972. Ba Chaitlicigh iad níos mó ná trian de dhaonra Thuaisceart Éireann ach níor ligeadh dóibh seo páirt a ghlacadh i rialú an stáit sin. Fadhb mhór ar Thuaisceart Éireann ba ea cúrsaí dlí agus oird. Bhunaigh rialtas an Tuaiscirt **fórsa nua póilíneachta**, an RUC agus fórsa cúltaca, na B Specials.

Rinneadh **leatrom ar Chaitlicigh** i gcúrsaí tithíochta, fostaíochta agus polaitíochta ón chéad lá a bunaíodh an stát. Ní raibh poist arda ag na Caitlicigh sa Státseirbhís. D'úsáid siad **an chlaonroinnt** (gerrymandering) chun teorainneacha na dtoghlaigh a tharraingt go héagórach.

I nDoire, mar shampla, ba Chaitlicigh iad bunús na vótálaithe ach bhí smacht ag na hAontachtaithe ar an bhardas mar sin féin. **Idirdhealú** (*discrimination*) a tugadh ar an pholasaí sin. Tá **deighilt sheicteach** (sectarian split) i dTuaisceart Éireann leis na blianta fada. Ní théann an dá dhream chuig na scoileanna céanna, ní théann siad chuig na séipéil chéanna agus is beag caidreamh a bhíodh eatarthu.

Bhí Tuaisceart Éireann **in isle brí sna tríochaidí** agus chaill mórán daoine a gcuid oibre. B'éigean do *Harland and Wolff* cuid mhaith daoine a ligint chun bealaigh agus sa bhliain 1934 druideadh an longcheárta eile sa chathair *Workman and Clarke*. Tháinig feabhas mór ar chúrsaí an gheilleagair nuair a bhris an Dara Cogadh Domhanda amach.

Bunaíodh **Stát Leasa Shóisialaigh** (*Welfare State*) i dTuaisceart Éireann tar éis an Dara Cogadh Domhanda. Tháinig na feabhsuithe seo a leanas i bhfeidhm dá bharr sin:

- Scéim árachais i gcás tinnis agus dífhostaíochta
- Seirbhís sláinte saor in aisce do gach duine
- Beartas tógála tithe
- Athruithe móra i gcúrsaí oideachais

Ceapadh **Terence O'Neill** mar Phríomh-Aire ar Thuaisceart Éireann sa bhliain 1963. Ba mhaith leis deireadh a chur leis an leatrom ar Chaitlicigh ach ní róshásta a bhí cuid mhór de na hAontachtaithe leis an chaint sin aige faoi chúrsaí a athrú agus b'éigean dó éirí as.

Caidreamh Idirnáisiúnta san Fhichiú Céad

Stór focal

Ollsmachtachas – totalitarianism
Faisisteachas – fascism
Cumannachas – communism
Daonlathas – democracy
Airgead cúitimh – reparations
An Clásal Ciontachta Cogaidh – War Guilt Clause
Círébeacha – riots/disturbances
Geilleagar – economy
Éagóir – injustice
Bolscaireacht – propaganda

Comhghuaillithe - Allies
Dhréachtaigh siad – they drafted
Boilsciú – inflation
Máistirchine – Master Race
Cliseadh Wall Street – Wall Street Crash
An tAcht Údaraithe – Enabling Act
Gluaiseacht Ógra – youth movement
Sluachampaí géibhinn – concentration camps
Saoránacht – citizenship
Polasaí eachtrach – foreign policy

Comhaontas – alliance
Forghabháil – occupation
Scrios agus ár – destruction and slaughter

Spás áitrithe – living space
Cogadh tintrí – lightning war
Cogadh bréige – Phoney War
Fórsa sluaíochta – expeditionary force
Slándáil – security
Teannas – tension
An Réiteach Deiridh – final solution

Coireanna in aghaidh daonnachta – crimes against humanity
Aerárthaí – aircraft
Ag fulaingt le radaíocht – suffering from radiation
Drochiontaoibh – mistrust
Ballstát – member state
Caipitleachas – capitalism
Achrann idé-eolaíochta – ideological conflict
Saorthoghcháin – free elections
An Cuirtín Iarainn – iron curtain
Srianadh – containment

Imshuí Berlin – Berlin Blockade
Aertharlú Berlin – Berlin Airlift
Diúracáin núicléacha – nuclear missiles
Balla de shreang dheilgneach – wall of barbed wire

Caidreamh Idirnáisiúnta san Fhichiú Aois

Conradh Síochána Versailles

Ba é Conradh Síochána Versailles an conradh a síníodh ag deireadh an chéad chogadh domhanda. Shíl go leor daoine go raibh na coinníollacha síochána ródhian agus roinnt blianta ina dhiaidh sin thuig go leor daoine go raibh botún mór déanta. D'aontaigh na Stáit Aontaithe, an Bhreatain agus an Fhrainc ar na rudaí seo a leanas ar scor ar bith sa bhliain 1919:

- Go gcuirfí eagraíocht ar bun ina bhféadfaí fadhbanna idirnáisiúnta a

phlé go síochánta. Bunaíodh **Conradh na Náisiún** (*League of Nations*) ar ball.

- B'éigean do na Gearmánaigh a admháil gur orthu féin go hiomlán a bhí **milleán an chogaidh**. Chuir seo fearg mhór ar na Gearmánaigh.
- Bhí pionós le gearradh ar na Gearmánaigh agus bheadh orthu costas an chogaidh a íoc. Bhí méid an chúitimh chogaidh (*war reparations*) i bhfad rómhór agus ní thiocfadh le tír ar bith, dá shaibhre í, an cúiteamh a íoc.
- Rinneadh an Ghearmáin féin níos lú ná mar a bhíodh. Baineadh críocha áirithe di chun cur le tír nua = an Pholainn. Bhí stráice talún amach go

dtí calafort Danzig le tabhairt do na Polannaigh agus d'fhág seo go raibh an Ghearmáin rannata suas ina dhá chuid.

- Ní bheadh aon aerfhórsa ag an Ghearmáin agus ní bheadh ach arm agus cabhlach beag acu.
- Is beag tionchar a bhí ag Príomh-Aire na hIodáile ar na cainteanna agus bhí fearg ar na hIodálaigh nuair nach bhfuair siad an breis talún a bhí geallta dóibh roimh ré.

Shíl go leor go raibh deireadh go deo le cogai móra ach bhí dul amú orthu. Ba chúis imní í a raibh ag titim amach san Iodáil agus sa Rúis. Bhí **deireadh le daonlathas** agus bhí an chumhacht go léir ag páirtí polaitíochta amháin. **Ollsmachtachas** (*totalitarianism*) a tugadh ar an chóras rialaithe seo ar an ábhar go raibh an chumhacht uilig ag páirtí amháin. Bhí dhá chineál ollsmachtachais ann = Faisisteachas (*fascism*) agus Cumannachas (*communism*).

Faisisteachas

Ainmníodh é sin as Páirtí na bhFaisistithe a bunaíodh san Iodáil tar éis an chogaidh agus a raibh Mussolini ina cheannaire air. Faoi 1926 bhí cosc curtha ar gach páirtí polaitíochta eile san Iodáil. Ní raibh cead ag aon duine cur in éadan Mussoliní ná a pháirtí. Ba mhaith le Mussolini an Iodáil a dhéanamh chomh cumhachtach agus a bhíodh sí in aimsir na hImpireachta Rómhánaí. Bhí meas ar Mhussolini ar fud na hEorpa, go háirithe i measc daoine **ar spéis leo maoin** (*wealth*) agus cumhacht.

Cumannachas

Tháinig na Cumannaithe i réim sa Rúis tar éis Réabhlóid 1917. Ba í an aidhm a bhí ag na Cumannaithe ar dtús **maoin na tíre a roinnt ar na daoine**. Faoi 1929, áfach, bhí an chumhacht uilig ag Iósaef Stalin. Ní raibh cead ag aon duine cur ina choinne. I dtíortha eile, shíl an lucht oibre gur bhreá an rud é maoin tíre

a roinnt. Ní raibh aon eolas acu, áfach, faoi mhodhanna rialaithe Stalin.

Daonlathas (*democracy*) – **sainmhíniú** = is iad na daoine a thoghann an rialtas, bíonn smacht ag an pharlaimint ar an rialtas agus is féidir diúltú do na hiarrthóirí sa chéad toghchán eile.

Deachtóireacht (*dictatorship*) – **sainmhíniú** = aon duine amháin a bhíonn i gceannas, ní bhíonn smacht ag an pharlaimint air agus is deacair é a chaitheamh amach.

Tréithe na nDeachtóirí Faisisteacha

- Smacht iomlán acu ar shaol na ndaoine = ollsmachtachas
- Mídhleathach cur ina gcoinne
- Dírithe ar phearsantacht an deachtóra féin – ag lorg dílseachta agus umhlaíochta ó gach duine.
- Náisiúnaithe amach is amach a bhí iontu – ag súil le gach duine a thír féin a ghrá gan cheist.
- In éadan cumannachais

Cúiseanna gur tháinig na deachtóirí i gcumhacht

- Éadóchas ar dhaoine mar gheall ar dhrochstaid na heacnamaíochta (*economy*) agus an ráta ard dífhostaíochta.
- Eagla ar dhaoine go scaipfeadh an Cumannachas
- Gheall na deachtóirí go gcuirfeadh siad a dtíortha féin in ar dréim arís agus go gcuirfeadh siad deireadh le Conradh Versailles a mheas siad a bhí iontach mífhéarálte

Aidhmeanna pháirtí Mussolini san Iodáil

- Treoir láidir ón cheannaire
- Béim ar riail agus reacht
- Creideamh i seanghlóir na hIodáile
- Rún acu cur le cumhacht armtha na hIodáile
- Ag seasamh suas in éadan an Chumannachais

Sa bhliain 1922 ghlac na Faisistithe páirt sa **Mháirseáil go dtí an Róimh** agus rún acu seilbh a ghlacadh ar cheannas na tíre. Bhí tacaíocht na dtionsclóirí agus lucht gnó acu. Thug an rí cuireadh do na Faisistithe rialtas a chur ar bun. Mar cheiliúradh mháirseáil 25,000 de na **Léinte Dubha** fríd an chathair. Ba iad na Léinte Dubha ná saighdiúirí nó lucht leanúna Mussolini.

Mussolini i gCumhacht

- Dhúnmharaigh na Léinte Dubha **Matteotti**, ceannaire na Sóisialaithe (*Socialists*)
- Cuireadh **cosc** ar gach páirtí eile ach ar na Faisistithe
- **Stát póilíní** (*police state*) a bhí ann = na póilíní ag tromaíocht ar dhuine ar bith a bhí in éadan Mussolini
- Chaill **an pharlaimint** a cumhacht
- Cuireadh deireadh le **ceardchumann** agus le stailceanna
- Bhí an bholscaireacht tábhachtach. **II Duce** a tugadh air = ceannaire gan locht

Éachtaí Mussolini

- Laghdú mór ar an ráta dífhostaíochta
- Oibreacha Pobail = mótarbhealaí nua, córas leictreachais ar na hiarnróid, dhraenáil sé an Riasc Pointíneach.
- Fás mór faoi sholáthar an bhia, an chruithneacht go háirithe
- Síníodh Conradh Lateran nuair a rinneadh stát neamhspleách den Vatacáin.
- D'éirigh leo fórsaí na hAibisíne a chur faoi chois.

HITLER

Creidiúintí Polaitíochta (*political beliefs*)

Chuir Hitler éirí amach ar bun in Munich sa bhliain 1923. Theip air agus cuireadh isteach i bpríosún é. Le linn dó a bheith ann scríobh sé *Mein Kampf* (Mo

Throidse), leabhar a bhfuil cur síos ann ar a chuid tuairimí polaitíochta:

- Fuath do na Giúdaigh – dar le Hitler gurbh iad na Giúdaigh ba chiontach as fadhbanna uilig na Gearmáine
- Fuath don Chumannachas – bhí sé i gceist aige deireadh a chur leis mar ba bhagairt mhór í.
- Máistirchine (*master race*) ba ea na Gearmánaigh agus ba cheart dóibh a bheith ag rialú an domhain.
- Ba mhaith leis go gcuirfí le críocha na Gearmáine ar a teorainn thoir.
- Stát ollchumhachtach a dhéanamh den Ghearmáin arís.
- Conradh Versailles a scriosadh
- Gach uile Gearmánach a athaontú faoin aon cheannaire amháin

Conas a d'éirigh le Hitler cumhacht a bhaint amach?

- Airgead cúitimh (reparations) ró-ard
- Ghlac na Francaigh seilbh ar na mianaigh ghuail
- Cliseadh (**nó** tobthitim) Wall Street = thit an tóin as córas baincéireachta Mheiriceá agus bhí a thoradh le feiceáil san Eoraip
- Bainc Mheiriceá ag iarraidh a gcuid iasachtaí airgid ar ais
- Thit an tóin as an eacnamaíocht
- Dífhostaíocht agus Boilsciú ard
- Bás Streeseaman
- Cuid mhaith daoine beo bocht ag brath ar an déirc.
- Ní raibh Poblacht Weimar, an rialtas daonlathach (democratic), ábalta na fadhbanna a réiteach
- Imní mhór ar dhaoine

Dúirt Hitler agus na Naitsíocha go raibh réiteach na faidhbe acusan. Dúirt siad gurbh é bunúdar a gcuid trioblóidí go léir ná Conradh Versailles agus go raibh sé i gceist acu fáil réidh leis.

S.A. agus an S.S.

Faoi 1932 bhí dhá arm phríobháideacha ag Hitler. Chaith an dá dhream éide speisialta – léinte donna ag dream amháin a dtugtaí an S.A. orthu agus éide dubha ar an dream eile, an S.S. Chuir an dá dhream imeagla ar dhuine ar bith a labhair amach in éadan Hitler. Bhí an S.S. in ainm is a bheith mar gharda pearsanta ag Hitler agus thug siad mionn dílseachta go pearsanta dó. Ar feadh roinnt míonna roimh **olltoghchán 1932** bhíodh na Léinte Dubha agus na Léinte Donna ag máirseáil fríd na sráideanna go minic ag léiriú a dtacaíochta do Hitler. Bhris siad suas cruinnithe na bpáirtithe eile, go háirithe cruinnithe na gCumannaithe.

Sa toghchán sin **vótáil suas le trian de mhuintir na Gearmáine ar son na Naitsíoch**, rud a d'fhág gurbh iad an páirtí ba mhó sa pharlaimint iad. Ní raibh tromlach acu agus tháinig roinnt páirtithe eile le chéile chun comhrialtas a bhunú.

Ní raibh an comhrialtas seo ábalta na fadhbanna a réiteach agus bhí toghchán eile ann roimh dheireadh na bliana. B'fhéidir gur scanraigh an t-imeaglú na vótóirí mar chaill na Naitsíocha dhá mhilliún vóta ón toghchán níos luaithe sa bhliain ach fós bhí siad ar an pháirtí ba mhó sa pharlaimint. Níor ghlac na páirtithe eile le foréigean agus le himeaglú na Naitsíoch ach sa deireadh **ní raibh aon dul as acu ach a fhiafraí de Hitler rialtas a chur ar bun**. Ceapadh Hitler ina Sheansailéir nó ina Phríomh-aire ag tús na bliana 1933

HITLER I gCUMHACHT

- Nuair a **dódh an Reichstag** dúirt Hitler go raibh comhcheilg ar bun ag na Cumannaithe agus gabhadh a gceannairí.
- Thosaigh an S.A. agus an S.S. **ar fheachtas imeaglaithe** (*intimidation*) in éadan lucht cáinte na Naitsíoch.

Hitler agus na Naitsíocha i gcumhacht

- Thug an pharlaimint cumhachtaí speisialta agus lá nÚdarás dó go ceann ceithre bliana le déileáil le 'géarchéim na gCumannaithe' mar bhí an oiread sin eagla ar na teachtaí roimh na Léinte Donna agus na Léinte Dubha a bhí ag feitheamh taobh amuigh = **an tAcht Údaraithe**.
- Dúnmharaíodh thart fá 400 de cheannairí an S.A. –Léinte Donna Hitler sa bhliain 1934. Is cosúil gur mhaith le ceannaire an S.A. a bheith ina cheannaire ar arm na Gearmáine ach bhí tacaíocht an airm de dhíth ar Hitler.
- Nuair a fuair an tUachtarán Hindenburg bás, chinn Hitler go mbeadh sé ina Uachtarán chomh maith le bheith ina Sheansailéir. **Der Fuhrer** a tugadh air ina dhiaidh sin
- Cuireadh **cosc** ar pháirtithe eile polaitíochta
- Cuireadh **cinsireacht** (*censorship*) dhian i bhfeidhm ar nuachtáin agus ar stáisiúin raidió. Cheap Hitler Goebbels mar Aire Bolscaireachta (propaganda) chun aigne dhaoine fásta a mhúnlú.
- Cuireadh **Gluaiseacht Ógra Hitler** ar bun agus b'éigean do dhaoine óga a bheith dílis don stát agus don Fuhrer.
- Chuir Hitler stát póilíní ar bun le cuidiú na bpóilíní rúnda, brúidiúil a bhí aige = **Gestapo**
- Cuireadh **sluachampaí géibhinn** (*concentration camps*) ar bun le fáil réidh le lucht freasúra Hitler = na Cumannaithe agus na Giúdaigh.
- Scríobhadh téacsleabhair nua do na **scoileanna** ag moladh Hitler agus na Gearmánaigh agus ag cáineadh agus ag caitheamh drochmheasa ar na Giúdaigh = **ag cothú fuath**. Thuig na múinteoirí nach raibh sna leabhair ach seafóid ach ní raibh rogha acu ach iad a mhúineadh nó bheith briste as a bpoist.

- Dar le Hitler gurbh í príomhaidhm na scoileanna ná páistí a oiliúint i dtreo go ndéanfaidís **saighdiúirí maithe** níos déanaí. Thraenáil na Naitsíocha daoine óga chun glacadh le gach rud gan cheist.

Conas a chaith Hitler leis na Giúdaigh?

Dlíthe Nuremberg

- Chaill na Giúdaigh a gcuid cearta saoránachta
- Ní bheadh cead ag Giúdach ar bith Gearmánach a phósadh
- Bhí orthu suaitheantas speisialta a chaitheamh = *réaltóg Dháibhí*
- Theith cuid mhór Giúdach ón Ghearmáin

Oíche na Gloine Briste

- Lonsaíodh foirgnimh na nGiúdach i mBeirlín agus dódh go talamh iad.
- Rinneadh scrios millteanach ar shiopaí agus ar shionagóga.

An Réiteach Deireadh

Níor tuigeadh i gceart chomh huafásach agus a bhí na sluachampaí géibhinn go dtí gur shaor na Comhghuaillithe an Eoraip ó na Naitsithe. Bhí a fhios ag daoine go raibh fuath ag Hitler ar na Giúdaigh ach bhí obair chruálach s'aige ceilte go dtí go raibh an cogadh thart. Cuid den **Réiteach Deiridh** ag Hitler ba ea sé mhilliún Giúdach a mharú.

POLASAÍ EACHTRACH HITLER

- Thug sé neamhaird ar Chonradh Versailles
- **Coinscríobh** (*conscription*), mhéadaigh sé an t-arm – i bhfad níos mó ná mar a bhí ceadaithe
- Mhéadaigh sé an Cabhlach agus an t-Aerfhórsa = Luftwaffe
- Rinne sé comhaontas le Mussolini nuair a rinne an Iodáil ionradh ar an Aibisín = **An Ais Róimh-Bheirlín**

- Chuir sé trúpaí go dtí **dúiche na Réine** in aice leis an teorainn leis an Fhrainc, rud nach raibh ceadaithe. Bhí fearg agus eagla ar na Francaigh. D'éirigh leis seo mar ní dhearna an Bhreatain nó an Fhrainc rud ar bith.
- I 1938 rinne Hitler ionradh ar an Ostair agus nascadh an tír leis an Ghearmáin = **Anchluss**. Ní raibh seo ceadaithe cé gur pháirtí iontach cumhachtach ba ea na Naitsithe san Ostair an t-am sin.
- Chreid Hitler gur cheart do lucht labhartha na Gearmáinise ar fud na hEorpa a bheith **aontaithe le chéile faoi cheannaire amháin**.
- Ag Comhdháil Munich d'aontaigh na ceannairí an Sudetenland i.e. ceantar na Gearmáinise sa tSeicslóvaic, a thabhairt do Hitler. Tugtar **polasaí na Breataine chun Hitler a shásamh** ar na hiarrachtaí seo. Bhí trí mhilliún Gearmánach ina gcónaí i Sudetenland.
- Ghlac Hitler seilbh ar **an chuid eile den tSeicslóvaic**.
- Shínigh *Hitler agus Stalin* an **Conradh Naitsí-Shóivéadach** (*Nazi-Soviet Non-Aggression Pact*). Ba

chuma le Stalin faoin Fhrainc nó faoin Bhreatain agus níor mhaith leis cogadh eile. Bhí an conradh de bhuntáiste ag Hitler nach mbeadh cogadh le troid aige ar dhá fhronta – i dtús ama ar a laghad.

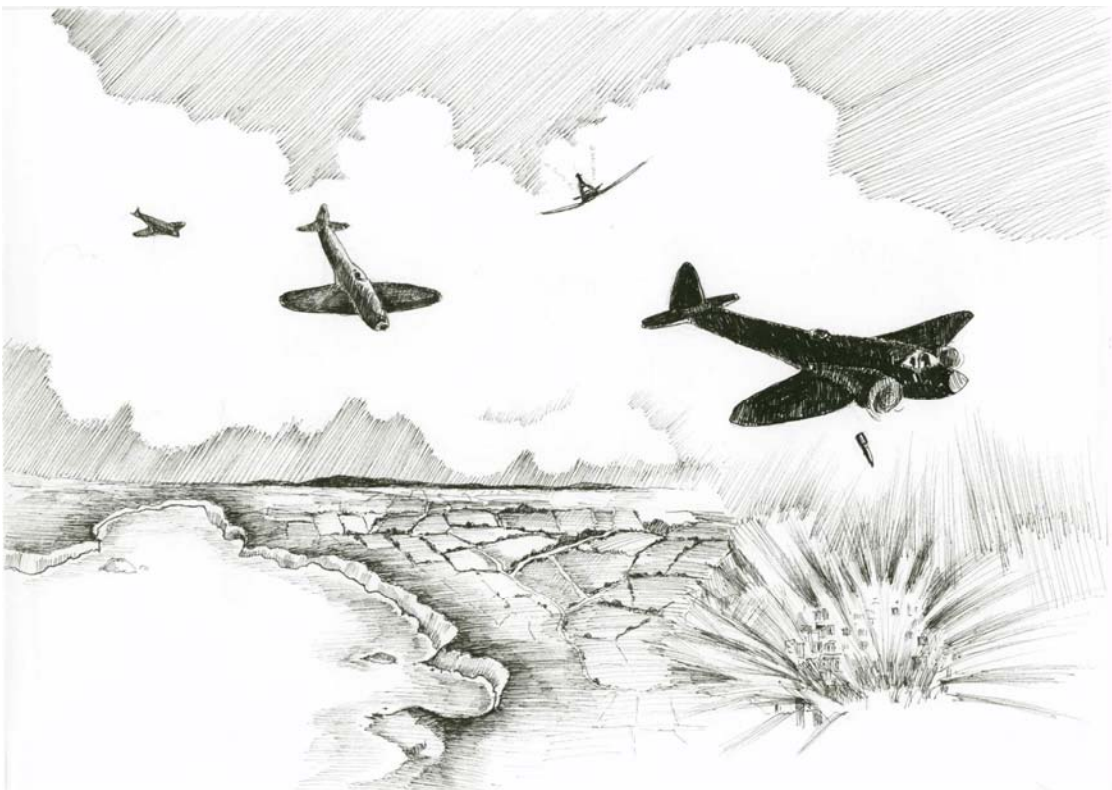
- Ar 1ú Meán Fómhair, 1939 rinne an Ghearmáin **ionradh ar an Pholainn** = tús an dara cogadh domhanda

AN DARA COGADH DOMHANDA

Blitzkrieg

Ní raibh aon choinne ag an Pholainn le **Blitzkrieg** na Gearmáine. Tháinig na heitleáin ar dtús agus bhuamáil siad an líne chosanta feadh na teorann, na trúpaí agus an marcshlua. Tháinig na tancanna ansin agus réab siad tríd chonstaic ar bith a bhí fágtha. Ina dhiaidh sin arís tháinig na trúpaí i leoraithe nó de shiúl na gcos chun seilbh a ghlacadh ar an tír.

Níor tharla aon rud ina dhiaidh sin. '**An Cogadh Bréige**' a tugadh air mar bhí an chuma ar an scéal nach mbeadh aon troid eile ann.

An Dara Cogadh Domhanda - Blitzkrieg

Ansin in Aibreán na bliana 1940 rinne an Ghearmáin ionradh ar an Danmhairg agus ar an Iorua agus an mhí dár gcionn rinne siad ionradh ar an Ísiltír agus ar an Bheilg.

Titim na Fraince

Thiomáin na Gearmánaigh rompu tríd an Ollainn, tríd an Bheilg agus isteach sa Fhrainc. Ní raibh aon mhaitheas sa **Líne Maginot** in éadan Blitzkrieg Hitler a tháinig tríd an Bheilg = líne chosanta a thóg na Francaigh. D'éirigh rialtas na Fraince as an iarracht Hitler a stopadh agus ghéill siad. 'Géilleadh gan choinníoll' a d'iarr Hitler. D'éirigh leis an chuid is mó den arm a bhí seolta ag an Bhreatain chun na Fraince chomh maith le cuid d'arm na Fraince éalú ar ais chun na Breataine.

Ionsaí ar an Bhreatain

Bheartaigh Hitler ionradh a dhéanamh ar an Bhreatain ach b'éigean dó aerfhórsa na Breataine a scriosadh i dtús báire. Níor thuig na Gearmánaigh conas a tharla go mbíodh eitleáin an RAF i gcónaí rompu san aer. Bhí radar ag na Sasanaigh, rud a thug rabhadh dóibh go raibh eitleáin na Gearmáine ar a mbealach agus iad fós amuigh os cionn na farraige. Bhuaigh an RAF **Cath na Breataine** agus b'éigean do Hitler an t-ionradh a chur ar ceal. Ina ionad sin bhuamáil aerfhórsa na Gearmáine cathracha na Breataine faoi choim na hoíche. Leanadh de bhuamáil na gcathracha i rith an gheimhridh 1940/1941.

Ionradh ar an Rúis

Cuireadh tús le hionradh na Rúise i Meitheamh na bliana 1941 agus ba é an chéad sprioc ná na trí chathair mhóra i.e. Leningrad, Moscó agus Stalingrad, a ghabháil. **Oibríocht Barbarossa** a tugadh ar an ionradh sin. Ní raibh Arm Dearg an Aontais Shóivéadaigh réidh fá choinne seo. Ní raibh trealamh ceart

acu agus bhí a gcuid eitleán imithe as dáta. Taobh istigh de mhí bhí Moscó cosúil le cathair thréigthe agus ní raibh fágtha ann ach Stalin agus a chuid comhairleoirí. Chuir geimhreadh crua na Rúise stop ar fad le dul chun cinn na nGearmánach.

I Samhain na bliana 1942 bhí cuid mhór de **Stalingrad** i seilbh na nGearmánach ach ansin tháinig milliún fear de chuid na Rúise agus thimpeallaigh na Sóivéadaigh na Gearmánaigh. Ghéill na Gearmánaigh i ndeireadh ama cé gur dhiúltaigh Hitler ligint dá ghinearál géilleadh roinnt míonna roimhe sin. Ba mhór an botún é ionradh Hitler ar an Rúis mar fuair an-chuid daoine ar an dá thaobh bás dá bharr, na milliúin Sóivéadach ina measc. Cogadh barbartha, brúidiúil a bhí ann.

Meiriceá sa Chogadh

I mí na Nollag na bliana 1941 rinne aerfhórsa na Seapáine ionsaí gan choinne ar bhunáit Chabhlach na Stát Aontaithe in **Pearl Harbour** agus maraíodh beagnach 2,500 Meiriceánach. Scriosadh longa cogaidh agus aerárthaí a bhí ar an talamh. Láithreach bonn ghlac na Stáit Aontaithe páirt na Breataine agus an Aontais Shóivéadaigh sa chogadh.

Chuidigh na Meiriceánaigh le fórsaí na Breataine = an t-Ochtú harm, faoi cheannas an Ghinearáil Montgomery an bua a fháil ar Chór na hAfraice (Afrika Corps) faoi cheannas an Ghinearáil Rommel ag **Cath El Alamein** i dTuaisceart na hAfraice.

I lár na bliana 1943 tháinig fórsaí Mheiriceá faoi Ghinearál Eisenhower agus an t-Ochtú hArm faoi Montgomery le chéile chun ionradh a dhéanamh ar an tSicil. Ghlac sé bliain iomlán orthu sular thit an Róimh. Tháinig rialtas nua i gcumhacht san Iodáil a bhí báuil leis na

Comhghuaillithe agus crochadh Mussolini go poiblí. Is léir go raibh deireadh ag teacht le hollsmacht na Naitsithe.

Deireadh leis an Chogadh

Ar 6ú Meitheamh na bliana 1944 rinne an Bhreatain agus Meiriceá ionsaí ar Normandy ar chósta na Fraince = **D Day agus Oibríocht Overlord**. Cúpla mí ina dhiaidh sin saoradh Páras ó na Gearmánaigh. Faoi dheireadh na bliana 1944 bhí trúpaí na Gearmáine glanta amach as an Fhrainc agus as an Bheilg ach ní raibh Hitler críochnaithe fós. Rinne sé ionradh amháin eile ar cheantar Ardennes na Fraince agus na Beilge agus tugtar the *Battle of the Bulge* air seo.

Nuair a bhí saighdiúirí an Aontais Shóivéadaigh ag tarraingt ar Berlin, chuir Hitler lámh ina bhás féin agus is gairid gur ghéill an Ghearmáin do na Comhghuaillithe. Níor tháinig deireadh leis an troid san Aigéan Ciúin áfach go dtí gur scaoil na Meiriceánaigh **buamaí adamhacha** anuas ar Hiroshima agus Nagasaki sa tSeapáin i mí Lúnasa na bliana 1945. Dá thoradh sin, ghéill na Seapánaigh agus ar deireadh thiar bhí an Dara Cogadh Domhanda thart.

Na Náisiúin Aontaithe

Ag deireadh an chogaidh ní raibh ach dhá Shár-Chumhacht (*Super powers*) Dhomhanda (ann: Stáit Aontaithe Mheiriceá agus Aontas na bPoblachtaí Sóisialacha. In áit cairdis d'éirigh iomaíocht ghéar eatarthu ach bhunaigh siad na Náisiúin Aontaithe chun síocháin a choimeád. Shínigh 50 tír an cairt sa bhliain 1945. Bheadh a bhfórsa féin ag na Náisiúin Aontaithe = saighdiúirí as airm na mballstát (*member states*) Ba mhinic an dá Shár-Chumhacht ag easaontú le chéile agus lagaigh sé sin an eagraíocht.

AN COGADH FUAR

Sainmhíniú: achrainn idé-eolaíochta ba ea an Cogadh Fuar, cogadh mar gheall ar chreidiúintí.

Thacaigh Meiriceá le caipitleachas, saoirse cainte, saorthoghcháin agus saorthrádail agus thacaigh an Rúis le cumannachas, smacht géar ar na meáin, toghcháin leis an Pháirtí Cumannach amháin agus an eacnamaíocht faoi chúram an stáit

- Faoi dhó san fhichiú céad rinneadh ionradh ar an Aontas Sóivéadach agus dúirt Stalin, dá bharr sin, go raibh dainséar ann dóibh mura mbeadh **rialtais Oirthear na hEorpa** 'báúil' leis an Aontas nó faoi smacht an Aontais.
- **Satailítí Rúiseacha** a tugadh ar na tíortha sin mar bhí siad faoi smacht an Airm Dheirg. Dá dtabharfaí cead saorthoghcháin a bheith sna tíortha sin chuirfí deireadh le réim an Chumannachais iontu.
- **Teagasc Truman** = thabharfaí cuidiú do thír ar bith a bheadh ag iarraidh cosc nó srian a chur le fás an Chumannachais trí ionsaí a dhéanamh ón taobh amuigh nó éirí amach a dhéanamh ón taobh istigh. Bhí Truman go mór in éadan réimeas (*reign*) na gCumannaithe.
- **Plean Marshall** = gealltanas na Stát Aontaithe tacaíocht eacnamaíochta a thabhairt do thíortha na hEorpa a gcuid geilleagar briste a atógáil agus a neartú agus ansin bheadh siad ábalta seasamh suas don Chumannachas. Bheadh easpórtálacha ó Mheiriceá ar díol ar mhargaí na dtíortha sin fosta.

- Bheartaigh na Comhghuaillithe ar **cheithre réigiún faoi fhorghabháil** (*occupation*) **a dhéanamh den Ghearmáin** ach go mbeadh sé aontaithe níos moille. Tugadh oirthear na Gearmáine do na Sóivéadaigh. Ba mhaith le Stalin an Ghearmáin a lagú agus a roinnt go buan. Rinneadh Berlin a roinnt fosta.
- Rinne na Sóivéadaigh **imshuí** (*blockade*) **ar Berlin** ag iarraidh Comhghuaillithe an Iarthair a ruaigeadh amach as an chathair ach theip ar an phlean mar d'eagraigh na Meiriceánaigh Aertharlú (*airlift*) go Berlin (earraí riachtanacha)
- Bhunaigh Meiriceá agus tíortha Iarthar na hEorpa comhaontas míleata = Eagraíocht Chonradh an Atlantaigh Thuaidh (**NATO**).
- Ghlac na Stáit Aontaithe páirt **Chóiré Theas** agus ghlac an tAontas Sóivéadach páirt Chóiré Thuaidh a raibh rialtas cumannach i gceannas air nuair a bhris cogadh amach sa tír sin.
- Mar fhreagra ar an eagraíocht NATO bhunaigh an tAontas Sóivéadach comhaontú cosanta Cumannach in Oirthear na hEorpa = **Comhaontú Warsaw**. D'aontaigh na ballstáit a gcuid fórsaí armtha a chuir faoi ghinearál Rúiseach.
- Lean **Khrushchev** Stalin san Aontas Sóivéadach agus chuir sé iontas ar go leor ag comhdháil na gCumannach sa bhliain 1956 nuair a dúirt sé gur tíoránach (*tyrant*) agus deachtóir ba ea Stalin.
- Chreid Khrushchev sa pholasáí **Có-mhaireachtála Síochánta** (*Peaceful Co-existence*). Dar leis ba chóir do thíortha an Chumannachais agus do thíortha an Chaipitleachais cairdeas a dhéanamh le chéile.
- **Balla Berlin** = Thóg na Cumannaigh balla de shreang dheilgneach chun Oirthear Berlin, ceantar na gCumannaithe, a scaradh ón chuid eile den chathair mar bhí cuid mhaith daoine ag aistriú ón Oir-Ghearmáin go dtí Iar-Ghearmáin – áit a raibh saibhreas.
- **Géarchéim Cuba** = D'éirigh le hUachtarán Kennedy Mheiriceá cogadh núicléach a sheachaint nuair a thug sé ar Khrushchev diúracáin núicléacha a tharraingt amach as Oileán Cuba = an eachtra ba mheasa sa Chogadh Fuar.
- **Détente** = thosaigh an dá Shár-Chumhacht ag éirí cairdiúil le chéile sa bhliain 1960. An comhartha ab fhearr air sin ná an feachtas le laghdú a dhéanamh ar líon na n-arm núicléach.
- **Mikhail Gorbachev** = ceannaire ar an Aontas Sóivéadach i 1985. Bhí dhá mhórphointe aige:

Glasnost:

Oscailteacht nua

Perestroika:

Athstruchtúrú ar gheilleagar an Aontais – níos lú baint ag an stát leis.